

मार्गदर्शन केले. स्वामीजी आता हळूहळू स्वातंत्र्यसंग्रामाकडे ओढले जात होते. या काळात स्वामीजी व योगेश्वरीचे शिक्षक तथा स्वामीजींचे स्नेही बाबासाहेब परांजपेंचा तरुणांवर मोठा प्रभाव होता. महाराष्ट्र परिषदेचे दुसरे अधिवेशन २ जून १९३८ रोजी लातूरला झाले. स्वामीजींनी शैक्षणिक कार्यक्षेत्राच्या सीमा तोडून थेट राजकीय चळवळीत यावे अशी असंख्य तरुणांची इच्छा होती. आनंद कृष्ण बाघमारेसह अनेकांनी स्वामीजींना तसा आग्रह केला. स्वामीजी द्विधा मनस्थितीत होते. शाळेविषयीची ओढ व शिक्षणाचे महत्त्व त्यांना शिक्षणक्षेत्राशी बांधून ठेवीत होते. तर दुसरीकडे त्यांच्यातील योद्धा संन्याशी त्यांना रणसंग्रामात उडी घ्यायला प्रवृत्त करीत होता. शेवटी संन्याशातील योद्ध्याचा विजय झाला आणि लातूरहून येताच दुसऱ्या दिवशी ३ जून १९३८ रोजी त्यांनी श्री योगेश्वरी शिक्षण संस्थेचा राजीनामा दिला. त्यांनी 'अंबाजोगाई सोडून राजकीय कार्याच्या क्षेत्रात ९ जून १९३८ रोजी प्रवेश केला. त्यानंतर ते हैदराबाद मुक्कामीच राहावयास आले.'^१ परिणामी पुढील काळात एका संन्याशाने निजामाच्या ऐश्वर्याची व जुलमी सत्तेची शकले कशी उडवली हे मराठवाड्याची भूमी पाहणार होती!

स्वामी रामानंद तीर्थ नावाचं वादळ निजामी राजवटीवर घोंघावत आलं होतं. स्वामीजी आता पूर्णतः राजकीय चळवळीत विलीन झाले हाते. खेडोपाडी जाऊन लोकांना स्वातंत्र्याचे महत्त्व सांगणे, तरुणांना एकत्रित करणे, महात्मा गांधींच्या अहिंसक मार्गाचा अवलंब करीत निजामाला नामोहरम करणे व सत्याग्रहासारख्या चळवळी आता हे सगळं त्यांच्या जीवनशैलीचाच भाग झाला होता. निजाम सरकार हवालदिल झाले होते. ते स्वामीजींना पकडण्याची योजना करीत होते. बीड जिल्ह्यातील दौन्यावर असतानाच निजाम पोलिसांनी त्यांना अटक केली आणि नोकरीधंदा नसलेला भटक्या म्हणून त्यांच्यावर चाप्टर केस भरली. याच साध्या फिरस्त्या संन्याशाने पुढे निजामाच्या जवळपास सव्वा दोनशे वर्षे जुन्या आसफिया राजवटीचे ऐश्वर्य धुळीत मिळवले.

स्वामीजींना सरकारने पाच वेळेस वेगवेगळ्या कारणांनी, अटक केली. त्यामुळे स्वामीजींचा फार महत्त्वाचा काळ तुरुंगात गेला. संन्यास स्वीकारण्यापूर्वी १९२९ मध्ये गिरणी कामगारांच्या निदर्शनाचे नेतृत्व केले, तेव्हा त्यांना सरकारने

१. सन्यस्त स्वातंत्र्य सेनानी पू.स्वामी रामानंद तीर्थ, लेखक: डॉ. तारा परांजपे, पृष्ठ ९४

पहिल्यांदा अटक केली होती. नंतर त्यांना अटक झाली ती हैदराबाद स्टेट काँग्रेस तर्फे १९३८ मध्ये पुतळीबावडीजवळ केलेल्या सत्याग्रहामुळे. यात त्यांना एक महिना सक्तमजुरी व ५० रुपये दंड ठोठावण्यात आला. स्वामीजी तुरुंगात असतानाच १४ नोव्हेंबर १९३८ रोजी महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांचे 'वंदे मातरम्' आंदोलन सुरू झाले होते. स्वामीजींनी तुरुंगात 'वंदे मातरम्' गाऊन या आंदोलनास पाठिंबा दिला.

१९४० च्या सप्टेंबर महिन्यात निजाम सरकारने स्वामीजींना पुन्हा अटक केली. हैदराबादच्या क्लॉक टॉवरच्या समोरील त्यांच्या घराला वेढा दिला. स्वामीजी आत झोपलेले होते. सार्वजनिक सुरक्षेच्या नावाखाली त्यांना अटक करण्यात आली व आहे त्या कपड्यानिशी गाडीत बसवण्यात आले. भगवद्गीते शिवाय त्यांना कोणतेही साहित्य बरोबर घेता आले नाही. स्वामीजींची सुटका झाली तेव्हा बाहेरचे सामाजिक व राजकीय वातावरण बदलत चालले होते. युद्ध भारताच्या दाराशी उभे होते. स्वामीजींनी सेवाग्राम गाठले. महात्मा गांधींशी त्यांची अनेकदा चर्चा झाली. महात्मा गांधींनी स्वामीजींना पुढे काय करावे याविषयी सल्ला दिला. त्याप्रमाणे स्वामीजी हैदराबादला परत आले व मुंबईत होणाऱ्या भारतीय काँग्रेसच्या अधिवेशनासाठी प्रचार करू लागले. त्यांचे साथी आ.कृ.वाघमारे व गोविंदभाई श्रॉफ या काळात तुरुंगात होते त्यामुळे स्वामीजींवरील जबाबदारी वाढली होती. बंदी हुकूम मोडून लोकांनी सत्याग्रहाला उपस्थित राहण्याचे आवाहन करणारी पत्रकं घेऊन ते हैदराबादला आले. पण नामपल्ली स्थानकावर उतरताच त्यांना अटक करण्यात आली. पुढे त्यांना सोडून देण्यात आले.

‘निजामाबादच्या या तुरुंगात स्वामीजींना पंधरा महिने ठेवले होते. त्या ठिकाणी त्यांनी उर्दू शिकावयास सुरुवात केली. ‘अलिफ बे’ पासून ते सातवी इयत्तेच्या पुस्तकापर्यंत ते उर्दू शिकले. स्वामीजींचा विरोध निजामी राजवटीतील सरंजामशाही जात्यंधता आणि दडपशाही याला होता. निजाम किंवा उर्दू भाषेला नव्हता म्हणून ते उर्दू शिकले.’^१

महात्मा गांधींच्या सूचनेप्रमाणे स्वामीजींनी संस्थानात ७ ऑगस्ट १९४७ हा दिवस ‘भारतीय संघराज्यात सामील दिन’ म्हणून घोषित करून प्रत्येक

१. सत्यसत्त स्वार्थंसेनानी पृ. स्वामी रामानंद तीर्थ, लेखक: डॉ. तारा परांजपे, पृष्ठ ९१

घराघरावर तिरंगा फडकविण्याचे आवाहन केले. त्यांनी स्वतः खांद्यावर तिरंगा ध्वज घेऊन हैदराबादेतून विशाल फेरी काढली. त्यात हजारो लोक सामील झाले होते. सरकारने स्वामीजींना अटक केली. पण जनतेच्या रेट्यामुळे लगेच सोडून दिले. १७ सप्टेंबर १९४८ रोजी संस्थान स्वतंत्र झाले. तेव्हा स्वामीजी हैदराबादच्या चंचलगुडा तुरुंगात होते. पण त्या दिवशी दुपारीच त्यांची मुक्तता करण्यात आली. स्वामीजी बाहेर आले तेव्हा हजारो लोक गोळा झाले होते. परिस्थिती नियंत्रणाबाहेर चालली होती. स्वामीजी बाहेर येण्याने स्थिती आटोक्यात आली. स्वामीजींच्या नेतृत्वाखालील संग्राम पूर्णत्वाला गेला होता. निजामाच्या आसफजाहीचा ध्वज खाली उतरून त्या जागी तिरंगा आसमंतात फडकला होता!

पुढे १९५२ च्या पहिल्या सार्वत्रिक निवडणुकीत गुलबर्गा मतदार संघातून तर १९५७ च्या निवडणुकीत औरंगाबाद मतदार संघातून निवडून येऊन त्यांनी लोकसभेत सामान्य माणसाचे प्रतिनिधित्व केले.

‘स्वामीजींनी राजकारणाचा संन्यास घेतला हे शेवटी एका दृष्टीने बरेच झाले असे कधीकधी मला वाटू लागते. आपली जीवितोद्दिष्टे साध्य झाल्यानंतर प्रेषिताला योग्य असे स्थान उरत नाही. नियतीचा हा निष्पूरपणा पण अलिखित नियम आहे. पण त्याहून अधिक निष्पूर सत्य हे आहे की, स्वामीजींचे उद्दिष्ट अद्यापि साध्य झाले नाही. त्यात अनेक अडथळे आले. त्यातील पहिला अडथळा म्हणजे १९५३ मध्ये सक्रिय राजकारणातून झालेली स्वामीजींची निवृत्ती होय.’^१

हैदराबाद संस्थानाच्या या मुक्तिदात्याला जो सन्मान भारतीय राजकारणात मिळायला हवा होता तो मिळाला नसल्याची भावना आजही लोकांच्या मनात आहे. शेवटच्या काळात स्वामीजींची अतिशय अवहेलना झाली व त्यांना एकाकी पाडले गेले, अशी भावना स्वामीजींच्या अनुयायांमध्ये आहे. अंबाजोगाईतून शेवटी त्यांनी हैदराबादला जाण्याचा निर्णय घेतला, तेव्हा केवळ प्रा.प्रभाकर चौधरी त्यांच्यासोबत होते. प्रा.चौधरींनी एका खाजगी गाडीतून स्वामीजींना परभणीला रेल्वेस्थानकावर नेऊन हैदराबादला जाणाऱ्या गाडीत बसवले. हजारो लोकांच्या हृदयाचे प्रेरणास्थान राहिलेले स्वामीजी रेल्वेत आपल्या जागी एकटे बसले होते. प्रा. चौधरींनी त्यांचा निरोप घेण्यासाठी खिडकी बाहेरून नमस्कार

१. हैदराबाद स्वातंत्र्यसंग्रामाच्या आठवणी, लेखक: स्वामी रामानंद तीर्थ/ प्रस्तावना: पी. व्ही. नरसिंहराव, पृष्ठ ९-१०

केला. भावनांना आवर घालीत स्वामीजी म्हणाले, “आता अंबाजोगाईला पुन्हा येणे नाही.”

२२ जानेवारी १९७२ रोजी दुपारी ३.३५ वाजता हैदराबादेत स्वामी रामानंद तीर्थाची प्राणज्योत मालवली. जर महात्मा गांधींचा खून झाला नसता तर भारतीय राजकारणात स्वामी रामानंद तीर्थांना अनन्यसाधारण महत्त्व आले असते.

समाजाच्या संवेदना बोथट झाल्या अशी अलीकडे ओरड होत असली तरी स्वामीजींच्या शेवटच्या दिवसांवर नजर टाकली तर बोथटपणाची परंपरा तशी जुनीच आहे हे मनाला पटते.

हैदराबाद लढ्याचे नेते म्हणून स्वामीजी मुसलमानांचे लाडके असू शकत नव्हते. सरदार वल्लभभाईंचा गट त्यांच्यावर नाराज होता कारण स्वामी नेहरूनिष्ठ समाजवादी गणले जात. पुढे हैदराबाद विभाजनावरून स्वामीजींनी नेहरूनांही जुमानले नाही व भाषेच्या आधारावर संस्थानातील मराठवाडा प्रांत महाराष्ट्रात विलीन झाला पाहिजे हे संसदेत ठणकावून मांडले. त्यामुळे त्यांच्यावर नेहरूही नाराज झाले. ‘भोगवादी राजकारणात स्वामीजींचे पुण्य आपल्या स्वार्थावरील झूल होऊ शकत नाही हे कळल्यावर त्यांचे अनुयायी फार जवळ टिकू शकले नाहीत. स्वामीजींनीही तसा प्रयत्न केला नाही.’^१

१. हैदराबाद विमोचन आणि विसर्जन, नरहर कुरुंदकर, पृष्ठ ६० (प्रथम प्रकाशन: दैनिक प्रजावाणी, २५ जानेवारी १९७२)

पोलिस ऑक्शननंतर.. पोलिस ऑक्शनचे प्रमुख जे.एन. चौधरी व कन्हैलाल मुन्शी यांचे हे हास्य दूरवरून पाहताना स्वामी रामानंद तीर्थ.

हिरालाल कोटेचा व अन्य कोटेचा कुटुंब

भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यात महाराष्ट्राच्या योगदानाविषयी जेव्हा जेव्हा बोलले जाते तेव्हा तेव्हा बीडच्या कोटेचा कुटुंबाचा उल्लेख गौरवाने होतो. भारतीय स्वातंत्र्यसंग्रामासह हैदराबाद स्वातंत्र्यलढ्यात कोटेचा कुटुंबाचे योगदान अत्यंत मोलाचे ठरते. या एका कुटुंबात सात स्वातंत्र्यसेनानी होऊन गेले. ज्यांनी आपल्या त्यागपूर्ण योगदानाने ब्रिटिश व निजामाविरुद्ध जनक्षोभ निर्माण करण्यात कमालीचे यश मिळवले होते. सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे हैदराबाद स्वातंत्र्यलढ्याच्या अगदी आरंभीच्या काळात महात्मा गांधीचे संस्थानातल्या ज्या परिवाराशी जवळचे संबंध होते त्या कोटेचा परिवाराने गांधींच्याच प्रेरणेने स्वातंत्र्यसंग्रामात झोकून दिले. या समर्पणाचा व संपूर्ण अहिंसा वृत्तीच्या आचरणाचाच परिणाम होता की हैदराबाद स्वातंत्र्यसंग्रामातील पहिल्या पर्वातील 'वैयक्तिक सत्याग्रहासाठी महात्मा गांधींनी ज्या चार जणांची निवड केली होती त्यात या कुटुंबातील हिरालालजी कोटेचा यांचा समावेश होता. हिरालालजींना अटक करून रायचूर जेलमध्ये पाठवण्यात आले.^१

१. कर्मयोगी संन्यासी, लेखक: नरेन्द्र चपळगावकर, पृष्ठ १४५

कोटेचा कुटुंब हे मुळात राजस्थानच्या मारवाडमधील बडू या लहानशा गावचे. याच भागातील खिंवरराज कोटेचा हे उपजिविकेसाठी बीडला आले होते. त्यांचा पत्ता काढत हजारीमल कोटेचा आपल्या पत्नीसह घोड्याने प्रवास करून बीडला आले व इथेच स्थायिक झाले. त्यांना इ.स. १८९० मध्ये मुलगा झाला. त्याचे नाव सुखलाल ठेवले गेले. सुखलाल हेच खऱ्या अर्थाने कोटेचा वंशाचे मुख्य प्रेरणा केंद्र होते. त्यांना पाच मुले व दोन मुली झाल्या. त्यात मोतीलाल, हिरालाल, रतनलाल, झुंबरलाल व सर्वात लहान माणिकलाल ही मुले तर पानकुंवर व मानकुंवर या दोन मुली होत्या. यापैकी झुंबरलाल यांचे निधन लवकर झाल्याने ते वगळता सुखलाल यांच्या अन्य सर्व अपत्यांनी स्वातंत्र्य आंदोलनात रचनात्मक योगदान दिले. इतकेच काय पण त्यांची सून व रतनलालजी कोटेचा यांच्या पत्नी डॉ. शांता कोटेचा यांनाही स्वातंत्र्यलढ्यात कारावास भोगावा लागला. पुढे त्या १९५७ च्या सार्वजनिक निवडणुकीत बीड मतदार संघातून श्रीपतराव कदम यांचा पराभव करून आमदार झाल्या, तर १९५२ च्या निवडणुकीत स्वतः रतनलाल कोटेचा पाटोद्यातून काशीनाथराव जाधवांचा पराभव करून आमदार झाले होते.

सुखलालजी कोटेचा स्वतः परिस्थितीमुळे प्राथमिक शिक्षणाच्या पुढे शिकू शकले नाही. पण सर्व मुलांना खूप शिकवायचे व त्यांना निजाम सरकारात उच्च पदस्थ अधिकारी म्हणून नोकरीस लावायचे त्यांचे स्वप्न होते. पण परिस्थितीला ते मान्य नव्हते. काळाच्या गर्भात वेगळाच भविष्य आकार घेत होता. सुखलालजीने या बदलत्या स्वातंत्र्याच्या वाऱ्यात स्वतःला सामील केले हे विशेष.

मोतीलाल कोटेचा

कोटेचा भावंडात मोतीलालजी सर्वात मोठे. त्यांचा जन्म १९१० मध्ये झाला. ते विचाराने प्रगतिशील होते. १९३५ ते १९३८ च्या दरम्यान पुरुषोत्तमराव चपळगावकर, जीवनराव बाभुळगावकर, केशवराव कांबळे यांच्या प्रेरणेने स्थापन झालेल्या हरिजन सेवक संघाचे ते जिल्हा खजिनदार होते. अगदी तरुणपणातच ते खादीधारी होते. त्यांनी आपल्या लहान भावंडाना सामाजिक कार्यात सतत प्रेरणा दिली. त्याचाच परिणाम म्हणून भावंडांवर स्वातंत्र्य आंदोलनाचा परिणाम झाला.

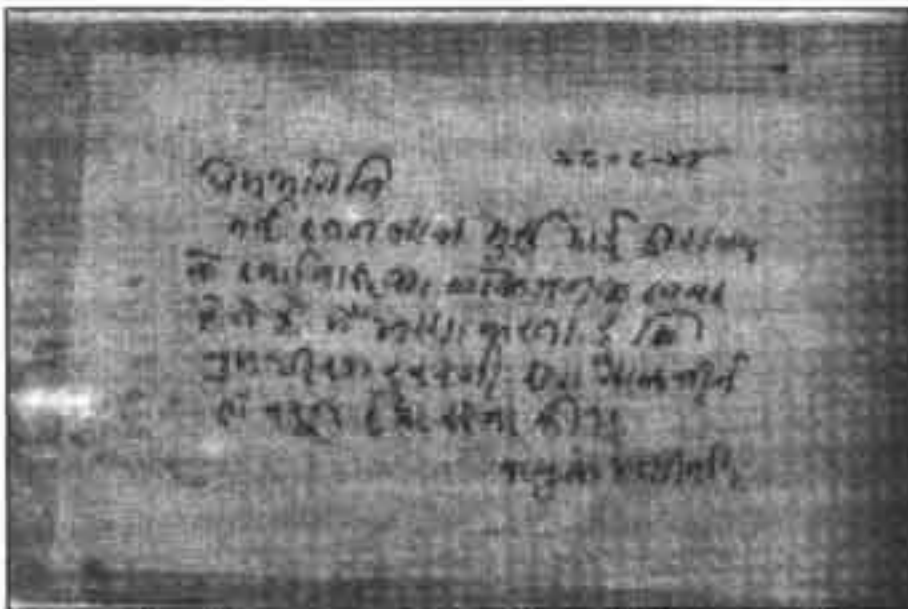
त्यांची धर्मपत्नी जडावबाई देखील एक क्रांतिकारी स्त्री होती. त्यांनी मारवाडी समाजातील घुंगट पध्दतीस विरोध केला. 'बीड शहरातील खंडेश्वरी मंदिरात देवीसमोर बकरे कापण्याची पद्धत होती ती बंद करण्याचे श्रेय जाते ते जडावबाईनाच! निरपराध बकऱ्यांच्या बलिदानाविरुद्ध त्यांनी खंडेश्वरी मंदिराबाहेर सत्याग्रह केला. शेवटी कलेक्टरला जनावरांच्या हिंसेविरुद्धच्या कायद्याने बंदीहुकूम आणावा लागला.'^१

हिरालालजी कोटेचा हे कोटेचा कुटुंबातील 'हिरा' होते. इ.स. १९१३ मध्ये यांचा जन्म झाला. तोपर्यंत त्यांचे वडील सुखलालजींची आर्थिक स्थिती मोठ्या प्रमाणात सुधारली होती. सरकार दरबारी दबदबा वाढला होता. हिरालालजींना औरंगाबादेत शिकायला ठेवले होते. तिथेच पुरुषोत्तमराव चपळगावकर, रंगनाथ मोरगावकर हे विद्यार्थी शिकायला होते. त्यांच्याशी हिरालालजींचा संपर्क वाढला. पंधराव्या वर्षी त्यांचा विवाह सदाकुंवरबाईंशी झाला. स्वतःच्याच लग्नात हिरालालजीने मारवाडी समाजातील चुकीच्या चालीरितींवर भाषण करून नापसंती दर्शवली. ते विलक्षण प्रगत विचारांचे व तत्त्वनिष्ठ होते. आपल्या कुटुंबातील स्त्रिया शिकल्या पाहिजेत म्हणून त्यांनी पत्नी सदाकुंवर, बहिणी पानकुंवर व मानकुंवरला वर्ध्यांतील विनोबा भावेंच्या आश्रमात शिकायला पाठवले. ते स्वतः उच्च शिक्षणासाठी हैदराबादला गेले. त्यांच्या अंतर्बाह्य बदलाचीच ती नांदी होती. महात्मा गांधी नावाच्या एका विशाल त्यागाच्या अग्रिकुंडाचा एक भाग व्हायला ते सज्ज झाले होते. बीडला आले तेव्हा ते संपूर्ण खादीधारी झाले होते! हिरालालजींचे हे रूप पाहून त्यांचे वडील प्रचंड चिडले. त्यांनी हिरालालजींना घरात घेण्यास नकार दिला. महात्मा गांधींच्या सूचनेप्रमाणे हिरालालजींनी पत्नीसह हैदराबाद गाठले व दोघांनी खादी भांडारात काम सुरू केले. पुढे वर्ध्याला काकासाहेब कालेलकरांच्या अखिल भारतीय हिंदी उर्दू हिंदुस्थानी प्रचार सभेतही काम केले. लहान भाऊ माणिकलालला बीडहून बोलावून वर्धा येथील नवभारत शाळेत टाकले. घरची श्रीमंती लाथाडून हिरालालजींनी जाणीवपूर्वक देशकार्यासाठी गरिबी स्वीकारली होती. बहिणभावांचे शिक्षण आणि संसार हा अल्प मानधनावर चालवला. खर्च भागवण्यासाठी ते अंगात सदरा न घालता केवळ बंद कोट घालीत. संस्थानात

१. क्रांतीकडून शांतीकडे, लेखक: रतनलाल कोटेचा (निष्कामभारती), पृष्ठ ८२-८३

जबाबदार राज्यपद्धती व स्टेट काँग्रेसवरील बंदी उठवण्यासाठी हिरालालजी कोटेचा यांना हैदराबादेत वैयक्तिक सत्याग्रह करण्याचे आदेश महात्मा गांधीनी दिले. त्याप्रमाणे हिरालालजी कोटेचा यांनी वैयक्तिक सत्याग्रह करीत हैदराबादेत 'वंदे मातरम्' चा नारा दिला. पोलिस तयार होतेच. त्यांनी हिरालाल कोटेचा यांना बेदम मारहाण केली व रायचूरच्या तुरुंगात एकट्याला एका अरुंद बराकीत डांबून ठेवले. खोली अंधारी होती. स्नान, शौचपाणी, जेवण, झोपणे, सगळे त्याच खोलीत करावे लागे. नातेवाईकांना, सहकाऱ्यांना भेटू दिले जात नसे. जेलचा सुपरिडेंट डॉ. खत्री हा प्रचंड क्रूर होता. तो हिरालालजींची खूप छळवणूक करायचा. या सगळ्या बाबींचा अत्यंत अनिष्ट परिणाम हिरालालजींवर झाला. ते जेव्हा सुटून बाहेर आले ते मेंदूवर परिणाम होऊनच.

स्टेट काँग्रेसचे नेते डॉ. मेलकोटे, भाऊ रतनलालजी, पत्नी सदाकुंवरबाई यांनी हिरालालजींसाठी खूप परिश्रम घेतले व त्यांना मानसिक धक्क्यातून बाहेर काढले. एवढ्या जीवघेण्या आजारानंतरही हिरालालजी स्वस्थ बसले नाहीत. संस्थान पेटलेले असताना घरात निपचीत स्वस्थ बसणे हिरालालजींसारख्या झुंजार नेत्यास शक्यच नव्हतं. स्वातंत्र्याची लढाई निर्णायक वळणावर आली होती. महात्मा गांधीनी मुंबईच्या आझाद मैदानावरून ९ ऑगस्ट १९४२ रोजी 'करा किंवा मरा'चा मंत्र दिला. इकडे हिरालालजी हातात तिरंगा घेऊन सत्याग्रहासाठी रस्त्यावर उतरले. निजामी पोलिसांनी त्यांना स्थानबद्ध करून तुरुंगात डांबले. पुढे

हिरालालजींच्या निधनावर दुःख व्यक्त करणारे म. गांधीचे स्वहस्ताक्षरातील पत्र. हे पत्र महात्मा गांधींनी हिरालालजींच्या पत्नी सदाकुंवरबाईंना लिहिले होते.

सुटल्यावर रामलिंग स्वामींच्या सोबत त्यांनी ग्रामीण भागातून काम सुरू केले. पण दुर्दैवाने स्वातंत्र्य मिळण्यापूर्वीच २० ऑगस्ट १९४४ रोजी त्यांचे निधन झाले.

मृत्यू पूर्वी ग्लानीअवस्थेत

ते भाषण करीत. त्यांच्या रोमारोमांत संचारलेल्या निस्सीम राष्ट्रभक्तीचेच ते चिन्ह होते. हिरालालजी कोटेचांच्या निधनाचे वृत्त त्यांचे भाऊ रतनलाल यांनी महात्मा गांधींना कळवले. महात्माजींनी स्वतंत्र पत्र पाठवून आपले दुःख व्यक्त केले. पत्रात महात्मा गांधी म्हणतात, “हिरालालजीने बहुत देशसेवा की.”^१ हिरालालजी कोटेचा यांनी राष्ट्रासाठी केलेल्या कार्याचा गौरव म्हणून बीड नगरपालिकेतर्फे पेठ विभागातील महबूबगंज भागाला (डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर पुतळ्यामागील वेशीचा भाग)

डॉ.अशोक हिरालालजी कोटेचा

हिरालालजी कोटेचा यांचे नाव देऊन या भागाचे १९५६ मध्ये ‘हिरालाल चौक’ असे नामांतर करण्यात आले. हिरालालजी कोटेचा यांच्या निधनाने हैदराबाद स्वातंत्र्यलढ्यातील एक अस्सल हिरा हरवला. हिरालालजींच्या पत्नी सदाकुंवरबाई यांच्या वाट्याला मोठे दुःख आले ते त्यांनी खंबीरपणे पेलले. पती निधनानंतर त्यांनी सुभाष व अशोक या आपल्या मुलांना उच्च शिक्षण दिले. त्या स्वतःही १९५५ साली बीड नगरपरिषदेत महिलांसाठीच्या राखीव जागेवर काँग्रेसतर्फे नगर परिषदेच्या सदस्या म्हणून निवडून आल्या. त्यांचा मोठा मुलगा सुभाष अमेरिकेत शिकत असताना विवाहासाठी भारतात आला होता. विवाह झाल्यावर दुसऱ्या दिवशी (२९ सप्टेंबर १९६८) तो व त्याची नववधू पुणे-नगर मार्गे कारने बीडला येताना नगरजवळ एका नाल्यात अचानक आलेल्या पुरात कार वाहून गेली. त्यात नवदांपत्यांचा मृत्यू झाला. या घटनेने अवघे बीड हादरले होते. हिरालालजींचा धाकटा मुलगा डॉ.अशोक पुढे कॅनडात स्थायिक झाला. हैदराबादेत १९ ऑगस्ट १९८९ साली मुलगी कमलाच्या घरी सदाकुंवरबाईंचे निधन झाले.

रतनलाल कोटेचा

बीड जिल्ह्यातील स्वातंत्र्यचळवळीत महात्मा गांधीप्रणीत राष्ट्रीय आंदोलनात रतनलालजींचा सहभाग जास्त कालखंडापर्यंत आहे. अहमदनगरच्या शाळेत शिकत असताना वयाच्या अवघ्या सोळाव्या वर्षी त्यांनी स्वातंत्र्यलढ्यात

१. क्रांतीकडून शांतीकडे, लेखक: रतनलाल कोटेचा (निष्कामभारती), पृष्ठ ९६ (पत्र)

रतनलाल कोटेचा

भागीदारी केली. १९३२ च्या उठावात भाग घेऊन शाळकरी रतनलालने हातात तिरंगा घेऊन कायमपणे लढण्याचा निर्धार केला. त्यांना या लढ्यात सहभाग घेतल्याबद्दल चार महिन्यांची सक्तमजुरीची शिक्षा झाली. नववीच्या वर्गात शिकणाऱ्या रतनलालला हातापायात बेड्या घालून येरवडा तुरुंगात कैद केले, वर ५० रुपये दंड ठोठावला गेला. भाऊ हिरालालजी भेटायला आले. त्यांनी रतनलालची प्रशंसा करून पाठीवर थाप मारली. या थापेने त्यांना चेतना मिळाली आणि

तुरुंगवासाने निर्भयता शिकवली!.

शिक्षणाच्या निमित्ताने रतनलाल पुढे पुण्यास गेले पण ते स्वस्थ नव्हते. १९३६ साली वरळी येथे अखिल भारतीय काँग्रेसच्या अधिवेशनात ते स्वयंसेवक म्हणून सहभागी होते. दरम्यान १९३५ मध्ये त्यांना सुरतच्या हंसराज चांदमल कोटेचा यांनी दत्तक घेतले. पण तिथे त्यांचे मन रमले नाही. त्यांचा पहिला विवाह १९३६ मध्ये माजलगाव तालुक्यातील वांगी गावातल्या पुष्पाबाईंशी झाला. पुष्पाबाईंनीही गांधीजींच्या वैयक्तिक सत्याग्रहात १९४१ मध्ये भाग घेतला. त्यांना एक महिन्याची शिक्षा झाली. पुढे त्या टायफॉईडने वारल्या. भाऊ हिरालालजीच्या सल्ल्यानुसार ते सुरत सोडून बीडला आले व हैदराबाद लढ्यात पुन्हा सामील झाले. पुढे सासवड येथे ११ मे १९४२ रोजी रतनलालजी यांचा शांताबाई चांदमलजी मुथ्था यांच्याशी विवाह झाला.

रतनलालजींचा जन्म १९१६ मध्ये झाला. शालेय जीवनातच ते स्वातंत्र्य चळवळीत उतरले हे खरे असले तरी त्यांच्या मताप्रमाणे त्यांची खरी राजकीय कार्याची सुरुवात झाली ती १९४३ साली. सुरतेहून ते परत बीडला आल्यावर धोंडीपुरा भागात राहत होते. सभोवताली स्वातंत्र्याची मुस्कटदाबी होताना ते पाहत होते. जनता मध्ययुगीन जीवन जगत होती. लेखन, वाचन, भाषण, संचार आदी स्वातंत्र्यावर कमालीची गदा आलेली होती. मुळातच हृदयात असंतोष भरलेल्या रतनलाल यांच्या व्यक्तित्वाने उचल खाल्ली. त्यात स्टेट काँग्रेसचे नेते

पुरुषोत्तमराव चपळगावकर, महाराष्ट्र परिषदेचे जिल्हा सचिव आर.डी.देशपांडे यांची साथ मिळाली. पुढे आ.कृ.वाघमारे, गोविंदभाई श्रॉफ व बाबासाहेब परांजपेंशी त्यांचे जवळचे संबंध आले. रतनलालजी जिल्ह्यात महाराष्ट्र परिषद व स्टेट काँग्रेसच्या प्रचार व प्रसारासाठी आता पूर्ण वेळ देऊ लागले. त्यांना स्टेट काँग्रेसने जिल्हा संघटक म्हणून निवडले यावेळी विरदे (आष्टी), भिकाभाऊ राखे (गेवराई), श्रीनिवास खोत (अंबाजोगाई) यांची तालुका संघटक म्हणून निवड केली गेली.

गेवराईला महाराष्ट्र परिषदेने जिल्हा अधिवेशन घेतले तेव्हा रतनलालजीच जिल्हा संघटक होते. डॉ. तुकाराम राखेंच्या सहकार्याने त्यांनी तालुका पिंजून काढला. हे अधिवेशन गेवराईत बाबुराव हिटनाळीकरांच्या वाड्यात झाले. गोविंदभाई श्रॉफ व बाबासाहेब परांजपे यांची प्रभावी भाषणे झाली. रतनलालजींनी नंतर आष्टी, पिंपळनेर, पाचेगाव व घाटावरही अशी अधिवेशने घेण्यास परिश्रम घेतले.

१९४२ सालानंतर युध्दामुळे निर्माण झालेल्या सुतीकापड टंचाईमुळे बीड जिल्ह्यातील कापड व्यापाऱ्यांवर होणारा अन्याय दूर करण्यासाठी ते बीडच्या व्यापाऱ्यांचे शिष्टमंडळ घेऊन १९४४ साली हैदराबादला स्टेट टेक्स्टाईल कमिशनरला भेटले. १९४५ साली औरंगाबादेत झालेल्या महाराष्ट्र परिषदेच्या अधिवेशनात जबाबदार राज्यपध्दतीची गरज व स्टेट काँग्रेसवरील बंदी या ठरावावर त्यांचे प्रभावी भाषण झाले.

स्टेट काँग्रेसने ७ ऑगस्ट १९४७ रोजी हैदराबाद संस्थानात संघराज्यदिन पाळण्याचे आवाहन करून लढ्याचे रणशिंग फुंकले. याच अनुषंगाने रतनलालजींनी अंबाजोगाईस सभा घेतली. पोलिसांनी त्यांना अटक करून कोर्टात केस केली. परिणामी रतनलालजी भूमिगत झाले. वेश पालटून ते कड्याला राहिले. तिथेच त्यांनी सत्याग्रहाचे केंद्र उभे केले. तात्या धनेश्वर, राजाभाऊ देशपांडे, श्री. प्रल्हादराव कुलकर्णी, विश्वनाथराव आजबे, भाऊसाहेब जंजीरे, तानाजी गर्जे, रखमाजी गावडे यांची मोठी साथ रतनलालजींना मिळाली.

सशस्त्र रझाकारांना उत्तर देण्यासाठी स्टेट काँग्रेसने मुक्तिसैनिकांचे कॅम्प उभारले. बीड जिल्ह्यात सरहद्दीवर असे सशस्त्र कॅम्प सुरू झाले. त्यात काशीनाथराव जाधव, नारायण जुजगर यांचा पाथर्डी कॅम्प, वामनराव वडेंचा खर्डा कॅम्प व श्रीनिवास खोत यांचा आगळगाव कॅम्प आघाडीवर होता. या कॅम्पच्या समन्वयासाठी रतनलालजींची भूमिका उल्लेखनीय होती. रतनलाल यांच्या भूमिगत

कारवाईने हैदराबाद सरकार हैराण झाले. त्यामुळे त्यांना पकडण्यासाठी सरकारने एक हजार रुपयांचे बक्षीस घोषित केले होते.

१७ सप्टेंबर १९४८ रोजी संस्थान स्वतंत्र झाले. ज्या भारतीय सैनिकांनी हे आक्रमण केले त्या फौजेचे प्रमुख मेजर जनरल चौधरी होते. बीडमध्ये मेजर जनरल चौधरी यांचे नागरिकांनी भव्य स्वागत केले. व्यापाऱ्यांनी त्यांना दहा हजार रुपयांची थैली दिली. त्यांना दिलेल्या मानपत्राचे रतनलालजींनीच वाचन केले.

हैदराबाद संस्थान स्वतंत्र झाल्यावर राज्यात १९५१ साली सार्वत्रिक निवडणुका झाल्या. त्यात रतनलालजी पाटोद्यातून उभे राहिले. त्यांनी प्रचारासाठी एक जीप भाड्याने घेतली. काँग्रेसचे कार्यकर्ते मदनलालजी सारडा यांचा 'राष्ट्रीय मेळा' नावाचे कलापथक घेऊन ते प्रचार करीत. मदनलाल सारडांनी त्यांना खूप मदत केली. बहीण सौ. पानकुंवर फिरोदियांनीही प्रचार सभा घेतल्या. पाटोद्याचे काँग्रेस सेक्रेटरी सुवालालजी कांकरिया जामखेड तालुका अध्यक्ष बन्सीलाल कोठारी यांनी रतनलालजींचा खूप प्रचार केला. ते चार हजार मतांनी विजयी झाले. त्यांच्या पत्नी डॉ. शांता कोटेचा याही पुढील निवडणुकीत बीडच्या आमदार झाल्या. रतनलाल यांची राज्य शासनाने बीड जिल्हा विकास मंडळाचे उपाध्यक्ष म्हणून नेमणूक केली.

गांधीपर्वानंतर रतनलालजींच्या जीवनाचे दुसरे पर्व होते. ते विनोबा भावेंच्या भूदान, ग्रामदान व सर्वोदय आंदोलनांच्या सहभागाचे! या भूदान यात्रेचे बीड जिल्ह्याचे संघटक होते मोतीलालजी मंत्री. रतनलालजींनी या चळवळीत महत्त्वाचे योगदान दिले. ही पदयात्रा बीड जिल्ह्यात वीस दिवस होती. स्वतः विनोबा त्यात सहभागी होते. रेणापूर-अंबाजोगाई-केज-पाटोदा-बीड-गेवराई असा तिचा मार्ग होता. बीड येथील किल्ले मैदानावर विनोबांची भव्य सभा झाली. या सभेतच रतनलालजींनी भाषण करून काँग्रेसचा राजीनामा दिला व स्वतःला पक्षीय राजकारणापासून वेगळे केले. त्यानंतर विनोबांचे भाषण झाले. रतनलाल यांच्या राजीनाम्यावर प्रतिक्रिया व्यक्त करताना विनोबा म्हणाले, "एक पक्षी पिंजऱ्यातून मुक्त झाला." याच सभेत रतनलालजींचे वडील सुखलालजींनी आपली ३८ एकर जमीन भूदानात दिली. मराठवाड्यातील भूदान चळवळीस गती देण्यासाठी विनोबांनी मराठवाडा ग्रामदान समिती नेमली. त्यात मोतीलालजी मंत्री व रतनलाल कोटेचा या बीडच्या कार्यकर्त्यांचा समावेश होता. विनोबांची

कल्पना होती की पाटोदा तालुक्यातील गावांसाठी रतनलाल व त्यांच्या पत्नी शांता कोटेचा यांनी पाटोदा तालुक्यातील एखाद्या खेड्यात ग्रामस्वराज्य आश्रम काढावा व कोटेचा दांपत्याने तिथेच राहून सेवा करावी पण प्रत्यक्षात त्यांची आम्ही अंमलबजावणी करू शकलो नाही असे रतनलालजी सांगतात. कौटुंबिक कारणाने रतनलाल यांचा हळूहळू बीडशी संपर्क तुटला. ते पुण्यास वास्तव्यास गेले. पण त्यांचे सर्वोदयाचे काम चालू होते. मात्र १९७० साली त्यांचा आचार्य रजनिश (ओशो) यांच्याशी संबंध आला. हा त्यांच्या जीवनाचा शेवटचा टप्पा होता. आध्यात्मिक विचारांपर्यंत पोहोचण्यासाठी ते ध्यानमार्गात बुडाले. त्यांनी व पत्नी शांता कोटेचा यांनी १९७१ मध्ये मुंबईत संन्यास घेतला व आचार्य रजनिशांच्या हस्ते दीक्षा घेतली. रजनिश यांनी रतनलाल यांना 'निष्काम भारती' हे नाव दिले. ओशोविश्वात ते याच नावाने ओळखले जात. २ फेब्रुवारी २००४ रोजी त्यांचा मृत्यू झाला. दीक्षा घेतल्यावर कोटेचा पती-पत्नीने सर्व आयुष्य रजनिशांचे विचार सर्वदूर पोहोचविण्यासाठी प्रयत्न केले.

डॉ. शांता कोटेचा

शांता कोटेचा यांचा जन्म २८ एप्रिल १९२६ रोजी एका सधन गांधीवादी कुटुंबात झाला होता. वडील चंदनमलजी मुथा १९३२ च्या गांधी सत्याग्रहात होते. त्यासाठी त्यांनी तुरुंगवासही भोगला. शांताबाईंवर बालपणापासूनच गांधीवादी विचारांचे संस्कार होते. त्या हरिजन वस्तीत जाऊन स्वच्छता, ग्रामसफाई, साक्षरता प्रसार आदी उपक्रम घेत. सासवडच्या गांधीवादी आश्रमास त्यांच्या वडिलांनी मोठी मदत केली होती. शांताबाई तिथे नियमित जात असत. चंदनमलजी मुथांना काँग्रेसने १९३७ साली मुंबईमधून उमेदवारीही दिली होती. ११ मे १९४२ रोजी रतनलाल यांच्याशी त्या विवाहबद्ध झाल्या. विवाहानंतर रतनलालजींनी त्यांना वर्ध्याला शिक्षणासाठी पाठवले. महात्मा गांधींच्या आवाहनानुसार १९४२ च्या 'चले जाव' आंदोलनात त्यांनी भाग घेऊन सत्याग्रह केला. त्यामुळे त्यांना चार महिने कारावास भोगावा लागला. पुढे १९४४ मध्ये नांदेड येथे झालेल्या महाराष्ट्र परिषदेच्या महिला कार्यकर्त्यांच्या पंधरा दिवसीय शिबिरात ज्या अवघ्या २० महिला सहभागी होत्या त्यात शांता कोटेचा होत्या. त्यांनी डी.ए.एस.(मुंबई) हा वैद्यकीय अभ्यासक्रम पूर्ण केल्याने त्या डॉक्टर होत्या. शांताबाई कोटेचा यांनीच

बीडमध्ये २६ जानेवारी १९५० रोजी पहिले खाजगी रुग्णालय सुरू केले.

१९५२ ते १९५७ या काळात डॉ. शांता कोटेचा बीड नगरपालिकेच्या सदस्याही होत्या. १९५६ साली त्यांनी बीडला महिलांचे जिल्हा अधिवेशन घेतले. १९५७ साली त्या बीड विधानसभा मतदारसंघातून काँग्रेसच्या उमेदवार होत्या. शेकापचे श्रीपतराव कदम यांचा पराभव करून त्या आमदार झाल्या. विधानसभेत त्यांनी केलेल्या कामाची प्र.के.अत्रे, एस.एम.जोशी, जयवंतराव टिळक हे प्रशंसा करीत. त्या अनेक शासकीय व निमशासकीय समित्यांवर प्रतिनिधित्व करीत होत्या. १९५८ ते १९६१ दरम्यान त्या बीड जिल्हा बँकेच्या संचालक होत्या. १९६२ साली त्यांना बीड विधानसभेसाठी काँग्रेसने पुन्हा उमेदवारी दिली मात्र त्यात त्यांचा पराभव झाला. त्यांनी १९७१ साली रजनिशांकडून दीक्षा घेतली. पुढे त्या शेवटपर्यंत रजनिशांच्या अनुयायी राहिल्या.

साधारण १९६५ नंतर रतनलालजी व डॉ. शांता कोटेचा यांनी बीड सोडले व मुलगा शिरीष याच्या शिक्षणाच्या निमित्ताने ते पुण्यात स्थायिक झाले. नंतर त्यांचा बीडशी क्वचितच संबंध आला.

कोटेचा कुटुंबातील अन्य स्वातंत्र्यसैनिक

कोटेचा कुटुंबातील हिरालालजी, रतनलालजी व डॉ.शांता कोटेचा यांच्याशिवाय कोटेचा कुटुंबातील अन्य स्वातंत्र्यसैनिकांचीही कामगिरी उल्लेखनीय आहे.

मोतीलालजी, माणिकलालजी, व त्यांच्या बहिणी पानकुंवर व मानकुंवर यांनी आपल्या भावंडांच्या खांद्याला खांदा लावून राष्ट्रसेवा केली. **मोतीलालजी** यांचा जन्म १९१० सालातला. खरं म्हणजे एकूणच कोटेचा परिवाराला प्रेरणा दिली ती मोतीलालजींनीच. ते स्वतः दलितोद्धाराचे काम करीत. लहानपणापासूनच ते खादी वापरत. घरात सर्वात मोठे असल्याने ते भावांच्या कामात उत्तेजन देत. कुटुंबातील सुधारणा व नव्या विचारांची अंमलबजावणी करण्यासाठी त्यांनी आपल्या भावंडांना पाठिंबा दिला. आंतरजातीय विवाहाचे ते पुरस्कर्ते होते. त्यांचा १९७४ साली मृत्यू झाला.

माणिकलालजी हे हिरालालजींचे धाकटे भाऊ त्यांचा जन्म २० ऑगस्ट १९२० रोजी झाला. ते रतनलालजींसोबत पाथर्डीला बोर्डिंगमध्ये शिकत.

ते तिथे ग्रामोद्योग केंद्रात जात. १९४२ च्या 'चले जाव' आंदोलनात त्यांनी बीडला आपल्या पाच मित्रांसह सत्याग्रह केला. त्याबद्दल त्यांना दहा महिन्यांचा कारावास भोगावा लागला. पुढे स्टेट काँग्रेसने त्यांना बीड तालुक्याचे संघटक केले. १९५८ साली विनोबा भावे बीडला भूदान चळवळीच्या निमित्ताने आले. तेव्हा माणिकलालजी विनोबांबरोबर होते. १९५१ ते १९५८ पर्यंत त्यांनी मोतीलालजी मंत्रींच्या नेतृत्वाखाली सर्वोदयाचे काम केले. त्यांच्या पत्नी सूरजबाई शिक्षण खात्यात नोकरी करीत होत्या. ३ ऑगस्ट १९९६ रोजी त्यांचे पुण्यात मुलाच्या घरी दीर्घ आजाराने निधन झाले.

कोटेचा कुटुंबातील एक विलक्षण राष्ट्राभिमानी मुलगी म्हणून **पानकुंवर** यांचे नाव तत्कालीन कालखंडात समोर आले. १९२३ साली त्यांचा जन्म झाला. त्या माणिकलालजींपेक्षा लहान होत्या. त्या महात्मार्जींच्या विचाराने इतक्या भारावल्या होत्या की, वयाच्या अवघ्या तेराव्या वर्षी त्यांनी शिक्षणासाठी स्वतःच्या वडिलांविरोधातच उपोषण केल व शेवटी त्यांचा जय झाला. त्यांना वर्ध्याला शिक्षणासाठी पाठवले गेले. त्यांनी १९३९ साली बीडला खादी उत्पत्ती केंद्र सुरू केले व स्वतः कलेक्टरकडे जाऊन मान्यता मिळवली. त्यांनी खादीच्या प्रचार फेरीच्या नावाखाली मोठी जनजागृती घडवली. अण्णासाहेब सहस्त्रबुध्दे, माणिकचंद पहाडे, पुरुषोत्तमराव चपळगावकर यांनी त्यांचे अभिनंदन केले होते. १९४० साली भाऊ हिरालालजी रायचूरच्या तुरुंगात अटक होते. तुरुंगात भेट देऊन त्यांच्यावर होणाऱ्या अन्यायाला त्यांनी विविध वृत्तपत्रांमध्ये लेख लिहून वाचा फोडली. त्या कॉम्रेड चंद्रगुप्त चौधरी, व्ही.डी. देशपांडे, गोविंदभाई श्रॉफ जो अभ्यासगट चालवीत त्यात नियमित जात.

पानकुंवर कोटेचाचे व्यक्तिमत्त्व अत्यंत प्रभावी होते. त्यांचे विचार व आचार विलक्षण पारदर्शी होते. त्या तडफदार व धैर्यवान होत्या. त्यांचे जीवन विषयक तत्त्वज्ञान निश्चित होते. महात्मा गांधींच्या त्या कट्टर अनुयायी होत्या. त्यांच्या वर्तणुकीत सच्चेपणा व आत्मविश्वास होता. त्यांचा अहमदनगरचे प्रतिष्ठित नागरीक हत्तीमलजी फिरोदियांशी विवाह झाला. विवाहानंतर गरोदरावस्थेतही त्या कार्यरत होत्या. स्वतः महात्मा गांधींनी त्यांच्या विवाहात शुभसंदेश पाठवला होता!

१९४६ साली लातूरला महाराष्ट्र परिषदेच्या अधिवेशनाला जोडून

झालेल्या महिला अधिवेशनाच्या त्या अध्यक्षा होत्या. उमरी (नांदेड) येथे झालेल्या अधिवेशनात त्यांचे प्रभावी भाषण झाले. बीड जिल्ह्यात विनोबांच्या पदयात्रेत (१९५८) त्या वीस दिवस सहभागी होत्या. १९७०-१९७४ या काळात त्या पुणे जिल्हा सर्वोदय मंडळाच्या अध्यक्षा होत्या. स्वतःच्या घरात हरिजन दांपत्य ठेवून त्या दांपत्याच्या मुलांचा सांभाळ करीत. पुढे त्या भाऊ रतनलाल यांच्याप्रमाणेच आचार्य रजनिशांच्या अनुयायी झाल्या. त्यांनी १९७१ मध्ये रजनिशांकडून संन्यासी दीक्षा घेतली व 'माँ आनंदसिद्धी' झाल्या. स्वामी रामानंद तीर्थांनी 'मेमरी ऑफ हैदराबाद फ्रिडम स्ट्रगल' या पुस्तकात पानकुंवर यांचा गौरवपूर्ण उल्लेख केला आहे. स्वतः आचार्य रजनिशांनी त्यांना 'ए वुमन ग्रेट अंडरस्टँडिंग' या शब्दांत नावाजले होते. प्रसिद्ध गांधीवादी विचारवंत बाळासाहेब भारदे हे पानकुंवर यांच्याविषयी म्हणतात की, "पानकुंवरचे माहेर आणि सासर सुखवस्तू असताना बाह्यवस्तू सुखाची नाही हे ओळखून आत्मसुखाच्या ध्येयप्राप्तीसाठी भोगी जीवनाच्या आहारी न जाता योगी जीवनाच्या दिशेने तिने आपली जीवनयात्रा चालवली व संपवली. हेच तिच्या जीवनाचे रहस्य आहे." दि. २ जून १९८७ रोजी पानकुंवर फिरोदिया यांचे निधन झाले.

मानकुंवर या कोटेचा कुटुंबातील सर्वांत लहान होत्या. १९२६ साली त्यांचा जन्म झाला. दुर्दैवाने त्यांच्या जन्मानंतर सहा महिन्यांनीच त्यांच्या आई वारल्या. त्यांना पुढे वर्ध्याच्या महिलाश्रमात दाखल करण्यात आले. तिथे त्या पानकुंवर, सदाकुंवर व शांताबाई यांच्यासोबत राहिल्या. पुढे शांताबाई व पानकुंवरसोबत मानकुंवर यांनीही १९४२ च्या आंदोलनात भाग घेतला. सासवड परिसरात त्या पत्रके वाटीत. त्याबद्दल त्यांना सरकारने अटक केली व येरवडा तुरुंगात पाठवले. या तुरुंगात महाराष्ट्रातील अन्य मुलींसह भावजय शांताबाई होत्या. पण पुढे शांताबाईंची सुटका झाल्यावर त्या तुरुंगात एकाकी पडल्या. त्याचा त्यांच्या मनावर परिणाम झाला. नऊ महिन्याने सुटका झाल्यावर त्या बीडला आल्या. १९४५ साली कन्हैयालालजी कांकरिया यांच्याशी त्यांचा विवाह झाला. लग्नात मानकुंवर यांनी खादीचे वस्त्र धारण केले होते व घुंगट घेतला नव्हता हे विशेष. पुढे त्यांना मनोविकार जडला व १० फेब्रुवारी १९९५ रोजी त्यांचा मुलगा डॉ. प्रकाश यांच्या घरी त्यांचे निधन झाले.

मोतीलालजी साहेबरामजी मंत्री

मोतीलालजी मंत्री. मराठवाड्यातील स्वातंत्र्यचळवळीसह गांधीवादी विचारांच्या सर्व चळवळींचे महत्त्वाचे कार्यकर्ते. महात्मा गांधींनी वैयक्तिक सत्याग्रहासाठी ज्या पहिल्या पाच कार्यकर्त्यांची निवड केली त्यात निवडले गेलेले सत्याग्रही. गो-सेवा, दलित बाधवांची सेवा, दारूबंदी आणि खादी प्रचार या करीता मराठवाड्यात ज्यांच्या कार्याचा ठसा आजही कायम आहे असे मोतीलालजी. केवळ ब्रिटिश किंवा निजाम नव्हे तर स्वातंत्र्यानंतर आणीबाणीच्या विरोधात खांद्यावर तिरंगा घेऊन ज्यांनी एकट्यानेच शासनाचा धिक्कार करीत सत्याग्रह केला आणि त्या करीता तरुंगवासही भोगला असे बीडचे थोर भूमिपुत्र परमपुज्य मोतीलालजी मंत्री यांनी तत्कालीन कालखंडात बीडचे नाव थेट महात्मा गांधीजींना त्यांच्या खाजगी डायरीत नोंदवायला भाग पाडले होते.

मोतीलालजी मंत्री यांचा जन्म बीड जवळील पिंपळनेर गावी सन १९०० मध्ये झाला. १९२५ मध्ये वकिलीची परीक्षा पास झाल्यावर काही दिवस त्यांनी वकिली केली पण सभोवतालची परिस्थिती पाहून ते अस्वस्थ झाले. त्यांनी काळा कोट काढून टाकला आणि अंगावर खादी चढवली. खादी त्या काळी केवळ पुढारपणाचे कपडे म्हणून नव्हे तर 'व्रत' म्हणून वापरली जात होती. हे 'व्रत' आयुष्यभर प्राणपणाने जोपासणारा मोतीलालजींसारखा गांधीवादी सापडणे कठीणच.

१ ऑगस्ट १९२० रोजी लोकमान्य टिळकांचे निधन झाले होते. मोतीलालजी या काळात औरंगाबादेत शिकत होते. लोकमान्य टिळकांच्या निधनानिमित्त औरंगाबादला झालेल्या शोकसभेत आनंद कृष्ण वाघमारे यांच्या सोबत मोतीलालजी गेले. मोतीलालजी यांच्या डोक्यावर हंगेरियन टोपी पाहून वाघमारे यांनी ती काढली व मोतीलालजींनी स्वदेशीचा वापर करण्याविषयी सांगितले. त्या क्षणापासून मोतीलालजींनी घेतलेले खादीचे असिधारा व्रत त्यांनी शेवटच्या श्वासापर्यंत जपले. मोतीलालजी स्वातंत्र्य चळवळीत अनेकदा तुरुंगात गेले. खरे तर तुरुंग हेच त्यांचे घर झाले होते. महात्मा गांधींनी केलेल्या मिठाच्या सत्याग्रहात त्यांनी आपले बंधू धोंडीरामजींच्या इच्छेविरुद्ध भाग घेतला. नंतर तर सत्याग्रह हाच त्यांच्या जीवनाचा स्थायीभाव झाला. नगरच्या सत्याग्रहासाठी तर ते कोणालाही न कळवता गेले. धोंडीरामजींनी त्यांना तेथून परत आणले. पण तो पर्यंत मोतीलालजींमध्ये अंतर्बाह्य बदल झाला होता...ते पूर्णतः खादीधारी झाले होते.

हैदराबाद संस्थानात स्वातंत्र्याचे आंदोलन पेट घेत होते. निजामाच्या जुलमी सत्तेविरुद्ध संस्थानात आगडोंब माजला होता... मोतीलालजी बाजूला राहणे शक्यच नव्हते. हैदराबाद संस्थानाच्या स्वातंत्र्यसंग्रामाच्या आंरभींचे मोतीलालजी क्रांतिकारक होते. १९३८ मध्ये औरंगाबाद येथे झालेल्या सत्याग्रहात मोतीलालजींनी उडी घेतली. सरकारने त्यांना अटक करून तुरुंगात डांबले. त्यांना अडीच वर्षे कारावास व २००० रुपयांच्या दंडाची जबर शिक्षा ठोठावण्यात आली. त्या काळी ही शिक्षा फार मोठी होती. पण मोतीलालजी डगमगले नाहीत. ते एक निस्सीम देशभक्त होते. तुरुंगातील अधिकारी बाहेरच्या गुंडांच्या मदतीने कारावासातील स्वातंत्र्यसैनिकांना जबर मारहाण करीत. अशा मारहाणीत

‘हैदराबादच्या तुरुंगात भीमसेन देसाई व औरंगाबादच्या हर्सूल तुरुंगातील अच्युत नाथरेकर या स्वातंत्र्यसैनिकांचा मृत्यू झाला होता. निजाम सरकारच्या तुरुंगाधिकाऱ्यांनी जाणिवपूर्वक मोतीलालजींनाही प्रचंड त्रास दिला. त्यांचे शारिरीक व मानसिक हाल केले. परिणामी त्यांची तब्येत खालावली. त्याही परिस्थितीत मंत्रीजींनी हैदराबादच्या तुरुंगात अच्युतभाई, अलवरस्वामी व्यंकट रमणय्या, श्याम अपसिंगेकर व अन्य ५० ते ६० जणांना एकत्र करून सहा दिवसांचा उपवास केला.’^१ ही बाब महात्मा गांधींना कळताच स्वतः महात्मजींनी हैदराबादचे तत्कालीन दिवाण अकबरअली हैदरी यांना खास पत्र लिहून मोतीलालजी यांच्या जीविताची जबाबदारी हैदराबाद संस्थानच्या सरकारवर आहे याची जाणीव करून दिली होती. स्वतः स्वामी रामनंदांनीही हैदराबादच्या तुरुंगातील कैद्यांना हक्क प्राप्त करून देण्यासाठी सप्टेंबर १९४७ व एप्रिल १९४८ मध्ये तुरुंगात उपोषण केले.

सुटकेनंतर मोतीलालजी स्वस्थ बसले नाहीत. महात्मा गांधींनी १९४० मध्ये वैयक्तिक सत्याग्रहाचे शस्त्र उपसले तेव्हा पहिल्या पाच सत्याग्रहात महात्मजींनी मोतीलालजी मंत्री आणि हिरालालजी कोटेचा या बीडच्या थोर क्रांतीकारकांना निवडले. महात्मजींच्या दृष्टीने हे दोन तरुण सत्याग्रहाच्या अग्नीकुंडासाठी योग्य क्रांतिकारक ठरले होते!

१९४२ मध्ये ‘भारत छोडो’ आंदोलनासह सन १९४५, १९४६ आणि १९४७ मध्येही मोतीलालजींनी सत्याग्रह केला व तुरुंगवास भोगला. नंतरच्या सत्याग्रहात अच्युतभाई देशपांडे त्यांच्या बरोबर होते. बाहेर असताना मोतीलालजी दलित विद्यार्थ्यांच्या वसतिगृहाचे काम करीत असत. पुढे जमनालालजी बजाज यांच्या भेटीनंतर त्यांच्याकडून मोतीलालजींनी गो-सेवेची दिक्षा घेतली. महात्मजींच्या सांगण्यावरून त्यांना हैदरअली यांनी चरखा चालवण्याचे शिक्षण दिले. नंतर मोतीलालजींचा संपर्क विनोबा भावंेंशी आला. मोतीलालजींनी श्रीकृष्णदासजी जाजू व विनोबाजींची भेट घेऊन सत्याग्रहींनी जीवनात कोणते आचरण करावे याचे संस्कार ग्रहण केले. महात्मा गांधींच्या ‘हरिजन’ साप्ताहिकाच्या प्रति हाताने लिहून वाटण्यासाठी मोतीलालजींनी अपार कष्ट घेतले. कारण त्या वेळेस ‘हरिजन’ छापून देण्यास कोणताही छापखाना तयार नसे. मोतीलालजींनी

१. निजामी तुरुंगातील यमपुरी. प्रकाशक: स्टेट काँग्रेस. पृ.४

भगवद्गीता प्रचार व विनोबांच्या भूदान चळवळीच्या पदयात्रेत केलेले कार्य उल्लेखनीय आहे. विनोबांच्या आश्रमातील गाडे गुरूजी व रामभाऊ म्हसकर यांच्या भगवद्गीता प्रचार कार्यात मोतीलालजींनी मोठे योगदान दिले. त्यांनी भूदान चळवळीत सर्वच प्रांतात विनोबांसोबत पदयात्रा केली. मोतीलालजींच्या पत्नी राजूबाई यांचे १९३२ मध्ये निधन झाले. मोतीलालजींवर हे मोठे मानसिक संकट ठरले. पण या इष्टापत्तीलाही त्यांनी धैर्याने तोंड दिले व संपूर्ण आयुष्य स्वातंत्र्यसंग्रामास समर्पित केले. सेवाग्राम येथे त्यांनी भंगीकाम केले. गांधीजी व विनोबांच्या विचारांसाठी वाटेल ते काम करण्यास त्यांनी कधीच कमीपणा मानला नाही.

१९५२-५३ साली बुद्धगया येथे झालेल्या सर्वसेवा संघाच्या अधिवेशनात त्यांचा संबंध जयप्रकाश नारायण यांच्याशी आला. त्याचा परिणाम म्हणून राष्ट्राकरीता जीवन अर्पण करण्याचा निर्धार त्यांनी जयप्रकाशजींसमोर केला. स्वातंत्र्य मिळाल्या नंतरही मोतीलालजी स्वस्थ बसले नाहीत. १९७७ च्या आणीबाणीत व्यक्तिस्वातंत्र्याचा संकोच झाल्याबद्दल तीव्र नापसंती व्यक्त करून त्यांनी एकट्यानीच बीड मध्ये सत्याग्रह केला. त्यामुळे त्यांना दीर्घकाळ कारावास भोगावा लागला. कट्टर गांधीवाद आणि विलक्षण प्रामाणिक जीवन, पराकोटीची राष्ट्रभक्ती, समाजाची प्राणांतिक सेवा आणि आचरणातील कमालीची शुद्धता बाळगणाऱ्या जुन्या पिढीतील शेवटचा दुवा होते परमपुज्य मोतीलालजी मंत्री.

संदर्भ : -हैदराबादचा स्वातंत्र्यसंग्राम आणि मराठवाडा, लेखक- अनंत भालेराव

-बीड जिल्ह्यातील स्वातंत्र्यलढा, लेखक- श्रीनिवास खोत, दिगंबर विर्घे

-चरित्रकोष महाराष्ट्र शासन

-मोतीलालजी मंत्री, पुरुषोत्तमराव चपळगावकर व रामलिंग स्वामी यांच्या अमृत महोत्सवी सत्कारानिमित्ताने प्रकाशित माहिती पत्रिका, प्रकाशक: पंडितराव शिवाजीराव देशपांडे (परळीकर)

नारायणराव जोशी

अंबाजोगाईच्या सामाजिक सुधारणेच्या आरंभीच्या काळात जे महत्त्वाचे कार्यकर्ते या परिसरात होऊन गेले, त्यांत नारायणराव जोशी हे एक महत्त्वाचे नाव आहे. लोक त्यांना 'नाना' म्हणत. खरं म्हणजे अंबाजोगाईत कोणतेही धार्मिक कार्य असो वा सामाजिक, कौटुंबिक कलह असो अथवा गावागावांतील भांडणे, राजकारण असो अथवा साहित्यिक उपक्रम या सगळ्या चळवळींच्या केंद्रस्थानी नारायणराव असत. त्यामुळे ते रझाकारांसह पोलिसांच्या यादीत सर्वात वर होते. त्यांना मारण्यासाठी रोहिले टपलेले असत. ते स्टेट काँग्रेसचा कार्यक्रम लोकांना सांगण्यासाठी खेड्यापाड्यांत भटकत. एकदा रेणापूरला गेले असताना ते एकटेच पायीपायी पानगावला येत होते. तेव्हा त्यांना धिप्पाड अक्रम रोहिल्याने अडविले. त्याने नारायणरावांवर तीन फायर केले. मात्र सुदैवाने तिन्ही वेळेस गोळी उडालीच नाही. नारायणराव धाडसाने त्याच्यासमोर उभे होते. अक्रम चक्रावला म्हणाला, "वकीलसाहेब अल्ला ने तुमको माफ फर्माया है। आप जा सकते है!" पुढे या

क्रूर अक्रम रोहिल्याचा श्रीनिवास खोत यांनी गोळ्या घालून मुडदा पाडला.

अंबाजोगाईच्या शैक्षणिक चळवळीची मुहूर्तमेढ रोवणाऱ्यांपैकी नारायणराव जोशी एक होते. ते योगेश्वरी शिक्षण संस्थेचे संस्थापक सदस्य होते. अनेक वर्षे त्यांनी कार्यवाह म्हणूनही कार्य केले. स्वामी रामानंद तीर्थ आणि बाबासाहेब परांजपे या क्रांतिनायकांना अंबाजोगाईत आणून प्रस्थापित करण्यास नारायणरावांचा सिंहाचा वाटा होता. त्यांच्याच शाळेत पुढे स्वामीजी व बाबासाहेबांनी शिक्षक म्हणून कार्य केले. राजकीय चळवळीच्या निमित्ताने हे तिघे सतत भेटत असत. नारायणराव जोशी यांच्यासह अॅडव्होकेट मधुसूदनराव वैद्य, डॉ.लक्ष्मणराव काळेगावकर, डॉ. व्यंकटराव देशपांडे, कॉ.आर.डी.देशपांडे, पुरुषोत्तमराव चौसाळकर, रघुनाथराव नागापूरकर व चिंतामणराव कन्नडकर आदी स्वातंत्र्यसैनिक लढ्यात मुलभूत योगदान देत. नारायणरावांना डावलून कोणताही निर्णय घेतला जात नसे. ते महाराष्ट्र परिषदेचे तालुकाध्यक्ष होते. तळागाळातील लोकांचे प्रश्न चव्हाट्यावर मांडून त्यातून ते लोकसंग्रह करीत. ते स्वतः ग्रामसफाईच्या कामात भाग घेत. त्याकाळी त्यांनी उभा केलेली विणकरांची संघटना चर्चेचा विषय ठरली होती. नागा मेंढे, बाबूराव धरणे यांच्या मदतीमुळे विणकरांच्या प्रश्नांना नारायणरावांनी चांगलीच धार आणली होती.

त्यांची गावगुंडावरही जरब होती. ग्रामीण जनतेवर अन्याय झाल्यास ते सावकार, जमीनदार, जहागीरदार व श्रीमंत मंडळींना खडसावत. त्यांचे घर म्हणजे सर्वसामान्य माणसांचे आश्रयस्थान होते. सरकार दरबारी त्यांचा वचक असल्याने ते प्रत्येक शिष्टमंडळात असत.

हैदराबाद स्वातंत्र्यलढ्याच्या आरंभीच्या काळात अंबाजोगाईच्या सामाजिक, शैक्षणिक, राजकीय व सांस्कृतिक क्षेत्रात नारायणराव जोशींचे योगदान अविस्मरणीय आहे.

वामनराव वझे

बीड जिल्ह्यातील महत्त्वाच्या स्वातंत्र्यसेनानींचा वयोमानाने विचार केला तर वामनराव गोविंदराव वझे वकील ज्येष्ठ ठरतात. त्यांचा जन्म १ जानेवारी १९०१ रोजी झाला. स्वातंत्र्यलढ्यातील एक धाडशी आणि निर्भीड स्वातंत्र्यसैनिक म्हणून त्यांचा उल्लेख करावा लागेल.

वामनरावांचा जन्म झाला तो काळ विकृत धर्मवेड्या वृत्तीने पछाडलेला होता. राज्यकर्त्यांसह मुस्लिम जनताही या धर्मांधतेने पछाडलेली होती. त्यात तत्कालीन सहावा निजाम आसफजहा मीर महबूबअली याने एक सरकारी अध्यादेश काढून हिंदूंच्या जुन्या मंदिरांचा जीर्णोद्धार करण्यास व नवी मंदिरे बांधण्यास प्रतिबंध केला. शिवाय अनेक धार्मिक निर्बंध हिंदूंवर लादण्यात आले. ८५ टक्के हिंदू लोकसंख्या असणाऱ्या संस्थानात मग जनक्षोभ उसळणे साहजिकच होते. झालेही तसेच. खरं तर या धार्मिक अन्याय व अत्याचाराविरोधात उसळणाऱ्या नैसर्गिक जनक्षोभाच्या ज्वालामुखीनेच अनेक स्वातंत्र्यसैनिकांना जन्मास घातले.

वामनराव वझे वकील हे त्यांपैकीच एक पेटता निखारा होते.

लहानपणीच आईच्या निधनाने वामनराव मातृप्रेमाला पोरके झाले. मात्र चुलती सीताबाई व चुलते दत्तोपंत हे आईवडिलांच्या रूपानेच धावून आले. त्यांनी छोट्या वामनचा सांभाळ केला. पुढे गोविंदराव व दत्तोपंत सेवानिवृत्त झाल्यावर बीडलाच स्थायिक झाले. हा परिवार एकत्रितपणे विटेकर यांच्या वाड्यात राहू लागला. पुढे वामनराव वकील झाले.

स्वातंत्र्यपूर्व काळाचे वैशिष्ट्य असे होते की लोक मिळेल त्या माध्यमातून निजामी सरकारविरोधात प्रतिक्रिया व्यक्त करीत. वामनरावांनीदेखील वकिली हे पोटभरण्याचे माध्यम मानण्याऐवजी निजामाच्या जुलमी राजवटीविरुद्ध लढण्याचे व सामान्य माणसाला न्याय देण्याचे माध्यम मानले. या काळात सरकारविरुद्ध आरोपींचे वकीलपत्र घेणे म्हणजे मृत्यूला आमंत्रण दिल्यासारखेच होते. पण सर्वसामान्यांची वकीलपत्र स्वीकारून वामनरावांनी हे आमंत्रण दिले. त्यामुळे थोड्या अवधीत त्यांचे नाव सुपरिचित झाले. या निमित्ताने लोकसंग्रह झाला. याच लोकसंग्रहाच्या बळावर पुढे सतत वीस वर्ष ते निजामी राजवटीविरुद्ध झुंज देत होते. या झुंजीत त्यांच्या पत्नी सरस्वतीबाईंनी त्यांना केवळ खंबीर साथच नव्हे तर ऊर्जाही दिली.

बीड जिल्ह्याच्या स्वातंत्र्यलढ्यात वकील मंडळींचे योगदान फार मोठे आहे. त्यामुळे निजाम सरकारने अशा वकिलांवर अनेक जाचक अटी लावल्या. त्यांच्यावर मुस्लिम शैलीच्या पेहरावाची कोर्टात सक्ती करण्यात आली. निजामाच्या या अन्यायाविरोधात गेवराईत वकिलांनी मोठा सत्याग्रह केला व धिक्काराच्या घोषणा दिल्या. या आंदोलनाचे नेतृत्व अॅड. वामनराव वझेंनी केले. त्याचा व्हायचा तोच परिणाम झाला. वामनरावांना अटक झाली.

वामनरावावर आरंभी महात्मा गांधी व स्वामी रामानंद तीर्थांच्या विचारांचा विलक्षण प्रभाव होता. याच प्रभावाने त्यांना स्वातंत्र्यलढ्यासाठी प्रेरित केले. पुढे हा लढा जसजसा उग्र धार्मिक स्वरूप घेऊ लागला तसतसा परिस्थितीच्या प्रभावामुळे वामनराव आर्य समाज व नंतर बॅरिस्टर वि.दा. सावरकरांच्या प्रेरणेने लढणाऱ्या हिंदू महासभेकडे आकर्षिले गेले. शेवटी त्यांनी स्वामी रामानंदांच्या नेतृत्वाखाली धर्मनिरपेक्षवृत्तीच्या लढ्याचा ध्वज हातात घेतला. गेवराईचा सत्याग्रह हे त्याचेच प्रतीक होते.

गेवराईच्या सत्याग्रहात वामनरावांना अटक झाली. यामुळे सभोवतालचे तरुण त्यांच्याकडे नायकाच्या रूपाने पाहू लागले. त्यांचे एक उदाहरण म्हणून नामदेव खाडे या तरुणाकडे पाहता येईल. पाटोदा तालुक्यातील डिघोळ गावाजवळच्या ब्राह्मणवाडी या वस्तीवरला तरुण. वामनरावांच्या धाडशी कर्तृत्वाने प्रभावित होऊन नामदेव लढ्यात उतरला. पुढे नामदेवराव खाडे, त्यांचा परिवार वामनरावांचा अत्यंत विश्वासू सेनानी ठरले. निजामाने जेव्हा वामनरावांना बीडमध्ये राहत्या घरात स्थानबद्ध केले. तेव्हा बाजीराव आंधळेंनी त्यांना हिंमतीने पसार केले. आग्रा येथील किल्ल्यातून निसटण्यासाठी मदारी मेहतरने छत्रपती शिवरायांसाठी जो त्याग केला तीच भूमिका बाजीराव व नामदेवने आनंदाने नव्या रूपाने पार पाडली. अनेक धाडसी तरुण वामनरावांना येऊन मिळाले. त्यात बहुजन समाजाची संख्या उल्लेखनीय होती. मंझरीघाटचे साळुजी गिते, पाचंग्रीचे रामराव लांडगे, डिघोळचे मारुती गिते, भायाळचे किसनराव बांगर व केशवराव बांगर, बीडचे पापालाल तेली, निवृत्तीअप्पा सरवदे व रामभाऊ मिसाळ, यांसारखे अनेक तरुण वामनरावांच्या सोबत त्यांना 'काका' म्हणत उभे राहिले.

हैदराबाद स्टेट काँग्रेसच्या स्थापनेनंतर सत्याग्रहपर्व सुरू झाले. त्यात नंतर १९४० च्या दरम्यान रझाकार या निमलष्करी संस्थेच्या धार्मिक अतिरेकी कारवायांनी सत्याग्रही जास्तच पेटले. वामनरावांनी आता आपले सर्व आयुष्यच स्वातंत्र्यलढ्यात झोकून दिले होते. त्यांनी आरंभी आष्टीमध्ये व्यापक सत्याग्रहाचं पाऊल उचललं. सरकारने त्यांच्यासह त्यांच्या सहकाऱ्यांना अटक करून १८ महिन्यांची सक्षम कारावासाची शिक्षा ठोठावली. पण सहा महिन्यांतच निजाम सरकारला त्यांना सोडावे लागले.

१९४२ हे वर्ष स्वातंत्र्यलढ्यातले पेटलेले वर्ष होते. गांधीजींनी 'चले जाव' चा आदेश ब्रिटिशांना देऊन त्यांना निर्वाणीचा इशारा दिला होता. सत्याग्रहाच्या अहिंसक चळवळीने राष्ट्र ढवळून निघत होते. खेड्यापाड्यातला सामान्य शेतकरीही शेवरीच्या झाडाच्या फांदीला तिरंगा लावून सत्याग्रहात सामील होत होता. ग्रामीण स्त्रियांदेखील पदर खोचून गात होत्या.....

“स्वराज्य मिळवायचं यंदा
म्हणून कारभान्यानं सोडलाय धंदा
खाऊ या भाकर कांदा

स्वराज्य मिळवू या यंदा..”

आता वामनराव पूर्णपणे रस्त्यावर उतरले होते. बीडसह अंबाजोगाई, पाटोदा, गेवराई, धामणगाव, माजलगाव व केज परिसरातील तरुण त्यांच्या नेतृत्वाखाली एकत्र आले. पुरुषोत्तमराव चपळगावकर, काशीनाथराव जाधव, रामलिंग स्वामी, रतनलाल कोटेचा यांच्या प्रमुख उपस्थितीत वामनरावांच्या घरी सत्याग्रहाचे नियोजन करण्यासाठी बैठक झाली. त्यात बीडची जबाबदारी स्वतः वामनरावांसह रामराव लांडगे व मारुती गितेवर सोपविली गेली. तर पाटोद्याची जबाबदारी किसनराव बांगर व केशवराव बांगर यांच्यावर टाकण्यात आली. माजलगाव व गेवराईची जबाबदारी नामदेवराव खाडेंवर सोपवली गेली. निजाम सरकारला गुप्तहेरांकडून ही माहिती कळली आणि सत्याग्रहाचे निमित्त करून कायदेभंगाखाली वामनरावांना अटक करण्यात आली. त्यांना हसूल तुरुंगात पाठवले गेले. पण गंमतीचा भाग म्हणजे योगायोगाने या तुरुंगात सत्याग्रहींच्या प्रचंड संख्येमुळे तुरुंग खचाखच भरला होता. म्हणून काही कैद्यांना मुक्त केले गेले. त्यात वामनरावांचा नंबर लागला.

बाहेर येताच वामनरावांनी सत्याग्रहपर्व जोरदारपणे सुरू केले. जंगल सत्याग्रह व झेंडा सत्याग्रहाने त्यांनी जिल्हा ढवळून काढायला आरंभ केला. सरकारने त्यांना त्यांच्या घरी त्यांना स्थानबद्ध केले. ते त्यातून बाजीराव आंधळेंच्या मदतीने निसटले. शेवटी निजाम सरकारने घोषित केले की, जो वामनराव वझे यांना जिवंत किंवा मृत पकडून देईल, त्याला दहा हजार रुपयांचे बक्षीस दिले जाईल. सरकारच्या या फतव्याहून निजाम राजवटीत वामनरावांची किती धास्ती होती हे कळू शकते.

भारतीयांच्या पराभवाच्या इतिहासात फितुरीच कारणीभूत ठरली आहे. दहा हजारांच्या लालचेने वामनरावांचे अत्यंत जवळचे स्नेही व दाट पूर्व परिचय असलेल्या एका गृहस्थाने वामनरावांना घरी आग्रह करून जेवायला बोलवले. तेव्हा वामनराव निजाम हद्दीत सभा घेऊन सत्याग्रही गोळा करित होते. आरंभी त्यांनी जेवायला येण्यास विरोध केला. “पण काकासाहेब हिंदूंचा सण आहे. तुम्हांला जेवल्याशिवाय जाऊ देणार नाही.” असा आग्रह या स्नेह्याने धरल्यावर पर्याय उरला नाही. वामनरावांना पकडून देऊन हा स्नेही दहा हजार रुपये मिळवणार होता. कसे पकडायची योजना ठरली होती. जेवायला वाढले गेले. पुरणपोळीचे

जेवण होते. वामनरावांनी भरपूर जेवावे म्हणजे तेवढा वेळ मिळेल हा उद्देश. पण यजमान स्नेही मात्र जेवायला बसले नाही. चाणाक्ष वामनरावांच्या मनात पाल चुकचुकली. ठरल्याप्रमाणे स्नेह्याने दरवाजात येऊन शीळ वाजवून खुणावले. निजामी पोलिस बंदुका घेऊन धावले. धाडकन घरात शिरले. पाहतात तो काय ताट रिकामे आणि वामनराव पसार....

वामनराव सत्याग्रहींना प्रेरित करण्यासाठी व निजामाविरोधात जनमत निर्माण करण्यासाठी रानोमाळ भटकत होते. घात-विश्वासघाताची त्यांना पर्वा नव्हती. ते बेनसूर जंगलात दडून बसलले होते. १९४६ चे ते वर्ष होते. संक्रांतीला बेनसूर भागातील बडसरी, बेनसूर, येरला, करंजवन, रोहवाडी, सावरगाव भागाच्या जंगलात वाघ मारण्याची पद्धत होती. या गावातील हजारो लोक एकत्र येत. वामनरावांना ही आयतीच संधी मिळाली. त्यांनी कल्पना लढवली आणि वाघाच्या शिकारीसाठी जमलेल्या या विशाल समुहासमोरच त्यांनी भाषण द्यायला सुरुवात केली. खणखणीत आवाज, अंगभूत वक्तृत्वशैली यांमुळे क्षणातच त्यांनी समुहाला काबीज केले. ते गरजले, “शेतकरी भावांनो, आपण दरवर्षी वाघाची शिकार करतो. पण खरा क्रूर वाघ जंगलात नाही. तो निजामाची झूल पांघरून हैदराबादेत बसलाय. शिकार करायचीच असेल तर या निजामरूपी रक्ताला चटावलेल्या वाघाची शिकार करा. शिंदीची झाडं तोडा, चौक्या जाळा, करोडगिरी नाके लुटा, रझाकाराला मातीत गाढा. घरावर तिरंगा लावा. बोला वंदे माऽऽतरम्... महात्मा गांधी कीऽऽऽ, स्वामीजीकीऽऽऽ, भारत माता कीऽऽऽ...” आणि मग आभाळालाही भेदणारा आवाज समुहातून उमटला. “जऽऽऽय..” या आवाजाच्या हादन्याने जणू धरणीकंपच झाला होता. निजामाला या भूकंपाच्या तडाख्याने गाशा गुंडाळायचाच जणू जनादेशच दिला होता.

सभा संपली. लोक जंगलातल्या वाघाला अभय देऊन खऱ्या वाघाच्या शिकारीला निघाले. जवळपास अडीचशे लोकांचा मोर्चा निघाला. वामनराव पुढे आणि लोक मागे. भायाळ-दिघोळ-मोहेगाव, चिखली, मुगगाव, ब्रह्मगाव या वाटेत दिसेल ते शिंदीचे झाड कुऱ्हाडीने तोडत, तिरंगा फडकावत हा माणसांचा वणवा आष्टीवर धडकला. आता भावना अनावर झाल्या होत्या. स्वातंत्र्यसैनिकांनी त्यांच्यावर रोखलेल्या बंदुकांना न जुमानता आष्टीच्या तहसीलवर तिरंगा फडकावला. स्वातंत्र्याच्या अगोदरच सरकारी कचेरीवर असा फडकला होता तिरंगा! निजाम

पोलिसांनी २७५ सत्याग्रहींना अटक करून बेड्या घातल्या. वामनराव चेष्टेने म्हणाले, “मित्रांनो निजाम आपला सासरा आहे. त्याने त्याच्या जावयांना हे कडे भेट दिले आहे.”

आष्टीच्या बाहेर निजामाचा शस्त्रसाठा असणारे गोदाम वामनरावांनी नामदेवराव खाडे व अन्य सत्याग्रहींच्या मदतीने उडवले. या स्फोटाने आष्टी हादरून गेली होती. वामनरावांनी खर्डा-जामखेड परिसरात सशस्त्र कॅम्प सुरू केला. ते खड्याला भाड्याच्या घरात राहत. त्यांनी क्रांतिवीर नाना पाटलांना बोलावून अनेक ठिकाणी सभा भरवल्या. त्यांनी अनेक करोडगिरी नाके उद्ध्वस्त केले. त्यांत बीड, चुंबळी, धनगर जवळका, काऱ्हेगव्हाण, वडझरी, सुरणपिंप्री, बोरगाव, मालेगाव, जळगाव, महार टाकळी, पिंप्री, कुंडले पारगाव, लिंबगाव व पाचंगरी येथील करोडगिरी नाक्यांचा समावेश होता. तर त्यांनी काही निजामी पोलिस ठाण्यावरही हल्ले चढवले. त्यात बीड, मानूर, बर्दापूर, वाशी, वाघळूज, धामणगाव, बेलतूरा, शेरी, केकत, घुगेगाव व शेकटा यांसारखी गावे होती. बीड, जाधववाडा, पाडळसिंगी, मालेवाडी, डिघोळ, सोने सावरगाव, पिंपळगाव, सुसेगाव, अपशिंगा, वाघळूज, टाकळगाव व कुर्ला या गावांतील रझाकारी केंद्रांवर हल्ले करून त्यांनी रझाकारांनाही पळवले. कंकालेश्वर मंदिराच्या मुक्ततेतही त्यांचा सहभाग उल्लेखनीय होता. संघर्षशील व धाडसी स्वातंत्र्यसैनिक अँड. वामनराव वझे यांचे २५ नोव्हेंबर १९७३ रोजी आजारपणात निधन झाले.

हैदराबाद स्वातंत्र्यलढ्याच्या इतिहासात बीड जिल्ह्यातील स्वातंत्र्यसैनिक क्रांतिकारक वामनराव वझेचे योगदान सर्वार्थाने मौल्यवान ठरते.

माधवराव सीताराम सवाई

इच्छाशक्तीचा विलक्षण अभाव व दारिद्र्य, अज्ञान आणि रुढी परंपराच्या गाळात रुतलेल्या दलित समाजाच्या उत्थानासाठी साधारण गुराखी असणाऱ्या माधव सवाई या तरुणाने शिक्षण नावाचं वाघीणीचं दूध पिऊन उभारलेला सामाजिक परिवर्तनाचा लढा म्हणजे बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचाराने भारलेल्या एका झुंजार तरुणाची संघर्षशील कहाणीच ठरते.

अस्पृश्यता निर्मूलन व दलितोद्धार हा सवर्णांशी संघर्ष करून नव्हे तर सवर्णांच्या सहकार्यानेच केला जाऊ शकतो, हाच मंत्र माधव सवाई यांच्या कामातून व जीवनातून प्रस्फुटित होतो.

बीड शहराच्या माळीवेस भागात १९०६ साली माधवराव सवाई यांचा अत्यंत गरीब कुटुंबात जन्म झाला. तत्कालीन कालखंडात दलित समाज कमाळीचा बहिष्कृत होता. दलितांना स्पर्श करणे म्हणजे महापाप समजला जाणारा तो काळ

होता. जनावरांना प्रेमाने पाळणारी माणसे दलितांना मात्र क्षुद्र वागणूक देत होती. गळ्यात थुंकण्यासाठी गाडगे आणि चालल्याने अपवित्र झालेली जमीन स्वच्छ करण्यासाठी कमरेला बांधलेला खालपर्यंत लोंबकळणारा झाडू कित्येक दलित पिढ्यांच्या नशिबी आलेला होता. शिक्षणाचा अधिकार नाही. अस्पृश्यतेमुळे व्यापार अशक्य. परिणामी दारिद्र्य नशिबी आलेले. त्यात निजामाची बेजबाबदार राज्यव्यवस्था, अवघे हैदराबाद संस्थान हेच एक मोठे तुरुंग झालेले! निजामी पोलिसांचा अत्याचार शिगेला गेला होता. या सगळ्या सामाजिक आकृतीबंधात अस्पृश्यांचे जीवन पालापाचोळ्यासारखं होतं. असं असणं हीच जणू दलित जीवनाची सांस्कृतिक परंपरा होऊन बसली होती. तरुण माधवला हे सगळं असह्य झालं होतं. गुरे राखता-राखता त्यांच्या मनात या पाशवी प्रथांविरोधात बंड करण्याचा विचार येई. पुढे सोनाबाईशी विवाह झाल्यावर त्यांनी मुकादमाच्या हाताखाली गँगमन म्हणून रस्ता दुरुस्तीचे काम करायला सुरुवात केली. मुकादम मात्र काम न करता हजरी घेऊन जात असे. इथेच माधवच्या मनात पहिली ठिणगी पडली. “मुकादम शिकला म्हणून त्याला मुकादमी मिळाली. मी शिकलो नाही म्हणून मला मजुरी करावी लागली. मी शिकलंच पाहिजे.” तो मनातल्या मनात विचार करी.

माधवने मुकादमाच्या घरची काम करून त्याचे मन जिकले. मग मुकादमानेही माधवला शिकायला मदत केली. मुकादम बाराखडी काढून देत. मातीकाम करता करता माधव रस्त्याच्या कडेला मातीवर बाराखडी काढी. ती तोंडपाठ करी. पुढे वाचनाच्या आवडीने कोतवाली वेशीजवळ राहणारे गोकुळप्रसाद या राजपुत समाजातील बुद्धिवान गृहस्थाकडे ते आकर्षिले गेले. गोकुळ प्रसादजींनी अस्पृश्यता न मानता त्यांना अनेक धार्मिक संस्कारांची पुस्तके दिली. ते माधवरावांवर मुलासमान प्रेम करत. आता माधवचा कल वैचारिक ग्रंथाकडे वळू लागला. याच काळात महाराष्ट्रात बाबासाहेब आंबेडकरांनी अस्पृश्यतेविरुद्ध लढा पुकारला होता. महाडच्या चवदार तळ्याच्या सत्याग्रहाने महाराष्ट्र पेटला होता. माधवला आता जीवनाचा मार्ग सापडला होता. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर नावाचा क्रांतिसूर्य त्यांच्या जीवनात अवतरला होता!

भेंडटाकळीसारख्या लहानशा गावी माधवला राहणे आता शक्य नव्हते. बीडला माळीवेसला हिरामणसिंह बुंदेलेच्या माडीवर त्यांनी भाड्याने खोली घेऊन

संसार थाटला. समाजसेवा व चळवळीमुळे माधवचा आता माधवराव झाला. पण त्यामुळे घराकडे दुर्लक्ष झाले परिणामी त्यांची पत्नी सोनाबाईची जबाबदारी वाढली. त्या रानावनात भटकून गवत गोळा करून विकत व त्यातून उपजीविका चालवत.

सन १९२८ च्या दरम्यान समाजसुधारणेच्या मुख्य प्रवाहात माधवराव सवाई आले होते. त्यावेळी ते २२ वर्षांचे तरुण होते. आरंभी त्यांनी बशीरगंज व हिरालाल चौक भागात रात्रशाळा सुरू करून दलितांना स्वतः शिकवायला सुरुवात केली. अस्पृश्यतेविरुद्ध जनजागृती करणे, शिक्षणाचे महत्त्व सांगणे, अंधश्रद्धेविरुद्ध जनमत तयार करणे व हिंदू-दलित ऐक्य स्थापने या महत्त्वाच्या ध्येयपूर्तीसाठी त्यांनी १९३० साली गणेशोत्सवात 'चोखामेळा' नावाचा मेळा सुरू केला. गणेशोत्सवात स्थानिक कलावंत विद्यार्थ्यांना घेऊन जनजागृतीच्या उद्देशाने केला जाणारा सांस्कृतिक कार्यक्रम म्हणजे 'मेळा' होय. या मेळ्यात ते स्वतः हार्मोनियम वाजवीत व प्रसिद्ध गाण्यावर स्वतः लिहिलेली समाजसुधारणेची गाणी रचित. त्यांचा भाऊ किसन तबला वाजवी. गणेशोत्सव संपला की या मेळ्याचे रूपांतर भजनी मंडळात होऊन खेड्यातून त्याचे कार्यक्रम होत.

एकीकडे संस्थानात स्वातंत्र्यसैनिक दोन हात करीत होते. तर दुसरीकडे समाजसुधारणेचे सुप्त प्रवाहही मोठ्या प्रमाणात प्रवाहित होत होते. आर्य समाज आणि हिंदू महासभा हिंदूंच्या धार्मिक स्वातंत्र्यासाठी रस्त्यावर उतरली होती. 'अस्पृश्यता निवारण' हा त्यांचा महत्त्वाचा भाग होताच यामुळे अशा संघटना दलितानांही जवळच्या वाटू लागल्या होत्या. पुढे दलितांच्या मुस्लिम धर्मांतरणात या दोन्ही सभांनी महत्त्वाची भूमिका बजावून हे धर्मांतर रोखण्यासाठी प्रयत्न केले.

या कालखंडात बाबासाहेब आंबेडकरांनी नाशिकला काळाराम मंदिरात दलितांना प्रवेश मिळण्याच्या न्याय हक्कासाठी सत्याग्रह सुरू केला. माधवरावांनी या सत्याग्रहात भाग घेतला. नाशिकहून ते बीडला आले, नवा उत्साह आणि नवी चेतना घेऊनच! त्यांनी बैठका घ्यायला सुरुवात केली. तरुण दलित मित्रांना एकत्रित करून संघटना उभारली. गावोगावी अस्पृश्यतेविरुद्ध प्रचार सुरू केला. दलित समाजातील तरुण कार्यकर्ते मोठ्या संख्येने गोळा झाले. त्यात बीडच्या माळीवेस भागातील शंकर वाघमारे, गमाजी आठवले, गोविंद मस्के, नारायण ससाणे, सटवाजी माने, विठ्ठल कोंडिबा यादव, नानाराव सवाई, सदाशिव कांबळे,

उद्धव कांबळे, महादू कांबळे, लक्ष्मण कोरडे, किसनराव वाघमारे, मसोबा कोरडे, शिवाय रामभाऊ साधुराम, लालादेवजी, मारुतीराव व बाबुराव हे ही त्यांच्या सोबत होते. खडकपुरा भागातील उमाजी चांदणे, मसाजी चांदणे अहलाजी चांदणे या मातंग समाजातील मंडळीसह विठ्ठल अमृत खरात, दगडू कांबळे, गरीबदास कांबळे व नारायण कांबळे या मोहिमेत सामील झाले होते. कागदीवेस भागातील दलित कार्यकर्ते बाळाजी वडमारे, पुजाजी वडमारे, आबाजी वडमारे, लिंबाजी वडमारे, दगडू वडमारे, राघू वाघमारे, चिमाजी वाघमारे, अंबादास वडमारे, गंगाराम वडमारे, बालाजी जोगदंड, माधवरावांच्या चळवळीत सामील होते. शिवाय मोमीनपुरा भागातून मांगंगारुडी समाजातील पाटीलबुवा अंकुशे, तान्हाजी भानुदास रोकडे तर चांभार समाजातून कोंडीराम गायकवाड भाऊराव भागुजी कदम, मैनाजी गायकवाड, माणिकराव गायकवाड या आंदोलनात उतरले. माधवरावांनी केवळ महार नव्हे तर सर्वच अस्पृश्यांच्या मनात वणवा पेटवला होता. दोर समाजातूनही दगडू शंकर मुने, एकनाथभाऊ मुने, केरबा, भालशंकर मुने, धनाजी भालशंकर, कोंडिबा भालशंकर यांनी सवाईच्या आवाहनावरून लढ्यात उडी घेतली. नागोबा गल्लीतील जनार्दन जोगदंड, बाबुराव वंजारे, सोनाजी नारायण, रघुनाथ ही जोगदंड मंडळी दलितोद्धाराच्या मोहिमेत उतरली. १९३० साली नागपूर येथे 'भारतीय दलित वर्ग' चे पहिले अधिवेशन झाले. यात डॉ. आंबेडकरांनी शिकून संघटित होण्याचा व संघर्ष करण्याचा मंत्र दिला. त्याचा विलक्षण परिणाम दलित चळवळीतील कार्यकर्त्यांवर झाला. माधवरावांच्या दलितोद्धारक आंदोलनाला नवा प्राण मिळाला. जिल्ह्यातून हजारो कार्यकर्ते त्यांच्या मार्गदर्शनाखाली एकत्र येऊ लागले. अवघा जिल्हा ढवळून निघाला. राष्ट्रीय स्तरावर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर तर स्थानिक पातळीवर माधवराव सवाईच्या रूपात दलित जनता आपल्या मुक्तीचा मार्ग शोधू लागली.

माधवराव सवाईना केवळ शहरीच नव्हे तर ग्रामीण भागातूनही उदंड प्रतिसाद मिळत होता. पाटोद्याचे गणपत जावळे, सीताराम जाधव, संतराम डोंगरे, गजाबा चुंभळीकर, मुराजीबुवा जावळे, नाळवंडीचे गुणवंतराव जाधव, आष्टीच्या खडकतचे रामभाऊ तसेच मोहन निकाळजे, संभाजी जोगदंड, केशवराव कांबळे, बाबुराव मस्के, जगन्नाथ सिनगारे, आर.डी. आरखडे, गुणाजी काळे, टाकळीचे यशवंत सावळे, माजगावचे कृष्णबुवा मोतीराम बुवा, भाऊराव गेवराईचे राणोजी

कांडेकर व तोलाजी कांडेकर, येळंबघाटचे माणिकराव वंजारे, तुकाराम वंजारे, नामदेवराव कांबळे, अप्पा सुतार, धोंडिबा नेमाजी जाधव, नाळवंडीचे अप्पा भोले, चांगुजी, उमाजी भोले खांडवी, लोखंडी सावरगावचे माधवराव जोगदंड यासारख्या कार्यकर्त्यांनी खेड्यापाड्यातून उष्टे न खाणे, मृत जनावराचे मांस न खाणे, भीक न मागणे, जनावरे न ओढणे, मरीआईची यात्रा व पोतराज यात्रा न काढणे या विषयी मोठ्या प्रमाणात जागृती करायला सुरुवात केली.

माधवराव एक दृष्टे नेतृत्व होते. त्यांनी स्वतःच्या समाजात परिवर्तन घडवत असतानाच सवर्ण समाजातील लोकांशी प्रेमाचे संबंध ठेवले. एव्हाना सवर्णातील पुरोगामी मंडळींनी माधवरावांच्या पूर्वी अस्पृश्यता निवारणाची चळवळ सुरू केली होती. पुरुषोत्तम चपळगावकरांनी 'हरिजन सेवक संघ' सुरू केला होता. खास दलितांसाठी असणाऱ्या 'मदरसे पस्त अख्वांम' या शाळेत स्वतः पुरुषोत्तम चपळगावकर व पालीमकर दलित मुलांना शिकवत. चपळगावकर, पुरुषोत्तम गोडसे, डॉ. नातू, जीवनराव बाभुळगावकर, डॉ. कसरेकर, लक्ष्मणसिंग बुंदेले, रतनलाल कोटेचा हे दलित समाजासोबत मुद्दाम सहभोजन आयोजित करीत. यापैकी काही जणांना तर याच कारणास्तव ब्राह्मण मंडळींनी वाळित टाकले होते. डॉ. नातू, डॉ. आठवले, बलभीमराव कदम यांच्या घरी तर दलित मुले कामे करण्यास असत. प्रतिष्ठित ब्राह्मण वकिलांच्याही बैठकीत दलितांना मुक्तप्रवेश असे. या सगळ्या बाबींमुळे माधवरावांचा सवर्ण नेतृत्वाखाली स्नेह जडला. हा स्नेह दलित मुक्ततेच्या चळवळीस साहाय्यभूत ठरला.

माधवरावांनी बीडच्या हिरालाल चौक, बशीरगंज भागात काढलेल्या रात्र शाळांचा विस्तार करून केज, नाळवंडी, गेवराई व मादळमोही येथेही त्यांनी शाळा काढल्या. खास दलित विद्यार्थ्यांसाठी त्यांनी बीडला चोखामेळा बोर्डिंग सुरू केले. त्याचे अध्यक्ष पुरुषोत्तमराव चपळगावकर होते; शिवाय हिरामनसिंग बुंदेले, मौलाना सफदर अली वकील हेही त्याचे सदस्य होते. बोर्डिंगला सवर्णांनी खूप सहकार्य केले. माधवरावांच्या पत्नी सोनाबाई सर्व मुलांचा स्वयंपाक करीत, बोर्डिंग जेव्हा आर्थिक समस्येतून जात होते, तेव्हा 'हैदराबाद संस्थानचे पंतप्रधान महाराजा सर किशनप्रसाद बहादूर हे बीडला आले असता त्यांची माधवरावांनी भेट घेतली. पंतप्रधान किशनप्रसाद यांनी बोर्डिंगला वीस रुपये अनुदान दिले. बिंदुसरा नदी शेजारी दोन एकर जागा दिली व तालुकेदारास सर्वतोपरी सहकार्य

करण्याचे आदेश दिले. नंतर ही स्मशानभूमीजवळील जागा बदलून माधवरावांनी माळीवेसला जागा घेतली व आठ पत्र्यांच्या प्रत्येकी तीन खोल्या बांधल्या.^१

‘दलितेतर मंडळीनी बोर्डिंगला सतत मदत केली. त्यात पुरुषोत्तमराव चपळगावकर, डॉ. आठवले, डॉ. नातू, डॉ.कसरेकर, वामनराव वझे, जीवनराव बाभुळगावकर, माधवराव वाडगावकर, लक्ष्मणसिंग बुंदेले, शांतीलिंग बेदरकर, किसनराव वाडगावकर, राजमल सुखलाल कोटेचा, भैरुजी येळंबकर यांचा सहभाग महत्त्वाचा होता.’^२

दलितोद्धाराचे काम करणाऱ्या स्थानिक कार्यकर्त्यांना राष्ट्रीय स्तरावरील एका सशक्त संघटनेची गरज भासू लागली. हैदराबाद संस्थानात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारांची बांधीलकी मानून बी.एम.व्यंकटराव, बी. शामसुंदर, वि.रा.स्वामी, रामस्वामी व जे.एम. सुबया हे काम करित. त्यामुळे डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर व हैदराबाद संस्थानातल्या दलित जनतेचा संबंध वाढत गेला. सन १९३६ साली पुण्यात अखिल महाराष्ट्रीय अस्पृश्य युवक परिषद आयोजित केली गेली. या परिषदेस वरील नेत्यांसह बावीस प्रतिनिधींना हैदराबाद संस्थानातून निमंत्रणे होती. पुढे याच कार्यकर्त्यांनी १७ मे १९३६ रोजी ‘युथ लीग ऑफ आंबेडकराईट’ या संघटनेची स्थापना केली. बी.एम. व्यंकटरावांची अध्यक्षपदी निवड केली. या काळात हैदराबाद संस्थानात दलितांचे मुस्लिमीकरण मोठ्या प्रमाणात होत होते. त्या संदर्भात दि. ३१ मे १९३६ रोजी मुंबईत इलाखा महार परिषद आयोजित केली गेली. डॉ. आंबेडकरांनी बी. व्यंकटराव व पी.आर. व्यंकटस्वामीसह हैदराबाद संस्थानातील कार्यकर्त्यांना खास आमंत्रित केले. इतकेच नाही तर स्वतः आंबेडकरांनी बी.एम. व्यंकटरावांना ‘हैदराबादी आंबेडकर’ अशी उपाधी दिली. पुढे ३१ ऑक्टोबर १९३९ रोजी तांत्रिक कारणाने ‘युथ लीग ऑफ आंबेडकराईट’ चे रूपांतर ‘हैदराबाद स्टेट डिप्रेस्ड क्लासेस असोसिएशन’ मध्ये केले गेले. बी.एस. व्यंकटराव त्याचे अध्यक्ष झाले. बीड जिल्ह्यातील माधवराव सवाईसह केशवराव कांबळे व सोपानराव धन्वे ‘अंजुमन-ए-पस्त अख्बाम’ मुळे थेट राजकीय क्षेत्रात उतरले. या संघटनेला मराठीत ‘हैदराबाद स्टेट मागासवर्गीय

१. काळाच्या पडद्याआड, खंड-२ लेखक- शंकरराव येवले, पृष्ठ ३५५-३५६/वाढळतील दिवा, लेखक- रामराव सवाई, पृ. ६५

२. माधवराव सवाई यांची वैयक्तिक डायरी

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर व माईसाहेब यांच्या समावेत उजव्या बाजूला
माधवराव सवाई. स्थळ-औरंगाबाद

संघटना' म्हटले गेले. हे सर्व जण बाबासाहेबांमुळे बी.एस. व्यंकटराव यांचे अनुयायी होते. पुढे 'शेडचुल्ड कास्ट फेडरेशन' या नावाने नवी संघटना उभी राहिली. जे. एम. सुबया त्याचे नेतृत्व करीत. दोन्ही संस्थेतील कार्यकर्ते डॉ.

आंबेडकरांना मानत पण आपापसात भांडत. जेव्हा बाबासाहेब मजूरमंत्री झाले व हैदराबादला आले तेव्हा सुमया यांनी व्यंकटरावांना बाबासाहेबांना भेटू दिले नाही. याप्रसंगी माधवराव सवाई व्यंकटरावांसोबत होते. माधवरावांचे संस्थानाच्या दलित चळवळीत व पर्यायाने राजकारणात आता बरेच नाव झाले होते. त्यांनी ११ जुलै १९४५ रोजी बी.एस. व्यंकटराव यांच्या नेतृत्वाखाली गेवराईत भव्य परिषद घेतली. आपल्या भाषणात व्यंकटराव यांनी दलितांसाठी निजाम दरबारी केलेल्या मागण्यांची उपस्थितांना माहिती दिली. माधवरावांचे यावेळी प्रभावी भाषण झाले. त्यांनी भाषणात दलित सवर्णांच्या एकात्मतेचे महत्त्व सांगून कायद्याने अस्पृश्यता नष्ट करण्याची मागणी केली.

माधवरावांचा पुढे बी.शामसुंदर यांच्याशी संपर्क आला. ते औरंगाबादचे होते. व संस्थानातील पहिले दलित विधी पदवीधर वकील होते. १९५२ च्या निवडणुकीत अंबाजोगाई राखीव मतदार संघातून 'दलित जाती संघा'तर्फे माधवराव सवाई उभे राहणार होते. पण वेळेवर जगजीवनराम यांच्या हस्तक्षेपामुळे चौधरी यांना उभे केले गेले. ते मोची समाजाचे तळमळीचे कार्यकर्ते होते. तर माधवरावांना नांदेड जिल्ह्यातील कंधार मतदार संघातून उभे केले गेले. विशेष म्हणजे माधवराव तेथून बहुमताने निवडून आले. २० डिसेंबर १९५८ ला त्यांचे निधन झाले.

पुरुषोत्तमराव चपळगावकर

बीड जिल्ह्यात गांधीवादी विचारांचा कृतिशील आरंभ होतो तो मोतीलालजी मंत्री या कट्टर गांधीभक्तापासून; तर बीड जिल्ह्यात समाज सुधारणांविषयक विचार व अस्पृश्यता निवारण्याचा कृतिशील इतिहास सुरू होतो तो पुरुषोत्तमराव चपळगावकर यांच्यापासून. बीड जिल्ह्याच्या स्वातंत्र्यलढ्यात पुरुषोत्तमराव चपळगावकर यांचे व्यक्तिमत्त्व मोलाचे आहे. आपल्या ध्येयाविषयी विलक्षण प्रामाणिक असणारे चपळगावकर ते ज्या जुलमी सत्तेविरुद्ध लढत होते त्या माणसांच्या दुष्टपणापेक्षा माणुसकीला महत्त्व देत. मुसलमानात सगळीच माणसे वाईट नव्हती तर सत्ताधार्यांच्या धर्मात काही माणसे खूप चांगली होती ही भावना त्यांनी मनापासून जपली. ते पूर्वग्रहदूषित नव्हते. तुरुंगातील क्षय रोग झालेल्या आपल्या सत्याग्रही कैदी मित्राला ते स्वतः तुरीच्या दाळीचा स्वयंपाक करून जेवू घालतात तेव्हा त्यांच्या हृदयातील सहिष्णुतेची अथांगता लक्षात येते. शेवटी स्वातंत्र्य

चळवळीशी सुतराम संबंध नसणाऱ्यांनी त्यागाचा आव आणला अशा बहुसंख्य बहुरूप्यांच्या हाती सत्तेचा खेळ गेल्यावर प्रेक्षकांच्या गॅलरीत बसून मूकपणाने हा खेळ सहन करणारे चपळगावकर! कोणत्याही मूलभूत परिवर्तनाच्या लढाईतील सैनिक कोणत्या गुणांनी परिपूर्ण असावा याचे उदाहरण म्हणजे पुरुषोत्तम चपळगावकर!

पुरुषोत्तमराव नारायणराव चपळगावकर यांचा जन्म ११ नोव्हेंबर १९११ रोजी झाला. त्यांचे वडील लहानपणीच वारले. विधवा आईने मग कसाबसा कुटुंबाचा गाडा ओढला. प्रतिकूल परिस्थितीने लहानपणीच त्यांच्यावर घाला घातला. पण या चक्रव्यूहातून बाहेर पडण्यासाठी चपळगावकरांना गुरू शोधण्याची वेळ आली नाही. कारण प्रत्यक्ष प्रतिकूल परिस्थितीनेच त्यांना गुरू होऊन त्यांना काळावर स्वार होण्याचे धडे दिले.

बीड जिल्ह्यात १८८९ च्या उठावात बळवंत जगदंब यांना खंबीर साथ देणारे बीडमधील वकील गोविंदराव चपळगावकर हे पुरुषोत्तमरावांचे चुलते. याच उठावात त्यांचे वडील नारायणराव यांनीही अप्रत्यक्ष भाग घेतलेला होता. साहजिकच घरच्या वातावरणातच प्रस्थापित निजामी राजवटीच्या दबंगशाही विरोधातले स्वर उमटले. पुरुषोत्तमराव वाढले ते गोविंदराव वकिलांच्या संस्कारात. गोविंदरावांना बीड 'रावसाहेब' म्हणून ओळखे. महत्त्वाचे म्हणजे आपल्या संघर्षशील राष्ट्रभक्तीच्या वारश्याचा चपळगावकर अभिनिवेश बाळगत नाहीत. ते म्हणतात, स्वातंत्र्य चळवळीत मी जेव्हा भाग घेतला तेव्हा मला ही हकिगत माहीत नव्हती. अलीकडच्या काळात अत्यंत किरकोळ स्वरूपाच्या कामाच्या श्रेयासाठी राजकीय मंडळी वाटेल त्या स्तरावर जातात, पण हैदराबाद स्वातंत्र्यसंग्रामात बीड जिल्ह्याच्या व मराठवाड्याच्या दृष्टीने महत्त्वाची भूमिका बजावणारे चपळगावकर हे संपूर्ण श्रेय मात्र त्या काळाला देतात. समाजाची विलक्षण बांधिलकी व मुळातला निःस्वार्थीपणा यातूनच असा नम्रपणा येऊ शकतो. बीड शहरातील जुन्या (सध्या बंद) पोलिस ठाण्याजवळील 'मायबाप' वाड्यातील एक म्हातारी तिच्या मुलासमान पुरुषोत्तमास बोलावून लाडू खायला देते व तिच्या घरी पुरुषोत्तमाच्या रूपानं ऋषी आल्याची प्रतिक्रिया व्यक्त करते. त्यावर चपळगावकर प्रतिक्रिया व्यक्त करताना म्हणतात, 'मी कोणी ऋषीबिषी नव्हतो. माझ्या मर्यादांची व माझ्या लहानपणाची मला चांगलीच जाणीव होती. मी होतो एक सामान्य माणूस. भारलेल्या काळाने

माझ्यासारख्या अनेक सामान्य माणसांकडून काही कामे करवून घेतली. म्हातारी या काळाचा गौरव करीत होती. मी फक्त एक प्रतीक होतो.^१

चपळगावकर हे मूळचे अक्कलकोट संस्थानातील चपळगावचे. त्यांचे आजोबा उपजीविकेसाठी १८६० मध्ये बीडला आले. ते धोंडीपुऱ्यातील कान्होबाच्या हवेलीत राहत. १९ व्या शतकाच्या अखेरीस धोंडीपुरा हा भाग निजामाविरुद्धच्या बंडाचे केंद्रस्थान होते. 'धोंडाजी छरण देशपांडे या दानशूर व प्रतिष्ठिताच्या नावे धोंडीपुरा ओळखला जातो. याच धोडांजा सराफा रोडवरील बिंदुसरेच्या काठी वेस बांधली.'^२

खूप कमी स्वातंत्र्यसैनिकांना शेवटच्या काळात कौटुंबिक व आर्थिक स्वास्थ्य लाभू शकले. या दृष्टीने चपळगावकर भाग्यशाली ठरले असले तरी बालपणापासून ते स्वातंत्र्यापर्यंत त्यांच्यावर खूपच कौटुंबिक आघात झाले. मॅट्रिकला असताना वडील वारले. पहिली पत्नी धनुर्वाताने बाळंतपणात वारली. दुसरी पत्नी ही अवघ्या वर्षभरात क्षयरोगाने वारली. खरं तर सगळ्याच सग्यासोयऱ्यांच्या मृत्यूंच दुःख काळजाला टोचत असतं. पण पत्नीच्या मृत्यूच दुःख काळजाला भेदून आरपार निघावं इतकं टोकदार असतं त्याच पातं. या पात्याचे वारही पुरुषोत्तमरावांनी दोनदा झेलले. त्यात वडिलांप्रमाणे माया करणारे व खरा आधारवड असणारे रावसाहेबही गेले. नाते चुलतीचे असले तरी स्वरूप आईचं असणाऱ्या बाईही गेल्या. त्यात समाजसुधारणा आणि स्वातंत्र्याच्या ध्यासाने स्वतःहून पत्करलेला सततचा तुरुंगवास. या सगळ्यांमुळे कुटुंबासमोर निर्माण होणारे आर्थिक प्रश्न. या सगळ्या स्थितीत त्यांच्या पत्नी कमलताईंनी त्यांना दिलेली साथ म्हणजे खरं तर उदाहरणच ठरते ते तमाम स्वातंत्र्यसैनिकांच्या बायकांच्या वाट्याला आलेल्या कौटुंबिक सौख्याच्या त्यागाचे आणि जाणीवपूर्वक स्वीकारलेल्या दुःखाचे. ! नवऱ्याने घेतलेल्या निर्णयासाठी सर्वस्व त्यागणाऱ्या कमलताईंनी सगळी दुःखं अबोलपणे गिळून टाकली. पण दुःखाला बांध फुटतो हे खरेच. तो फुटला; जेव्हा त्यांचा भाऊ वारला. पुरुषोत्तमराव त्या वेळेस तुरुंगवासात होते. ते जेव्हा घरी परतले. तेव्हा कमलताई इतकंच म्हणाल्या, "तुम्ही पॅरोलवर आला असता

१. घडून गेलेली गोष्ट. पुरुषोत्तम नारायण चपळगावकर, पृष्ठ-३८

२. बीड जिल्ह्यातील शिलालेख आणि ताम्रपट, डॉ. सतीश साळुंके, पृष्ठ-२१४

तर बरं झाल असतं.” हृदयातील घालमेल विलक्षण सुसंस्कृतपणे बाहेर आली होती. ही देखील काळाचीच शिकवण होती.

देशाच्या स्वातंत्र्यलढ्यात काही काळ हा वाद होता की, अगोदर स्वातंत्र्य की सामाजिक सुधारणा ? हैदराबाद स्वातंत्र्यलढ्यात थेट अशा विषयावर वाद झाला नसला तरी स्वातंत्र्यासोबत सामाजिक सुधारणांचे तत्त्व स्वीकारणारा मोठा गट संस्थानात होता. त्यात चपळगावकर अग्रस्थानी होते. आरंभीच्या काळात त्यांना महात्मा गांधींची दलितोद्धाराची व समाज सुधारणाची भूमिका जशी प्रभावित करित होती तशीच वि.दा.सावरकरांची सामाजिक सुधारणांविषयक भूमिकाही त्यांना आवडली. सावरकरांचे हिंदू समाजातील जातिभेदाचा व अस्पृश्यतेचा विरोध करणारे लेखन त्याला कारणीभूत ठरले. चपळगावकर काही काळ आर्य समाजाकडेही आकर्षिले गेले. हिंदूंमध्ये संघटन करून जातिभेद, अस्पृश्यता व वाईट रूढींना मूठमाती द्यायला निघालेला आर्य समाज त्यांना लोकजागृतीचे माध्यम वाटू लागला. आर्य समाजाची अनेक व्याख्याने त्यांनी आयोजित करायला मदत केली. ऑगस्ट १९३५ मध्ये ते पुण्यात झालेल्या हिंदू महासभेच्या अधिवेशनातही उपस्थित राहिले. पण आर्यसमाजाने व हिंदू महासभेने स्वतःभोवती उभारलेल्या धार्मिक मर्यादा त्यांना आवडल्या नाहीत. मुळातच टिपेची सामाजिक बांधिलकी व दलितोद्धाराच्या त्यांच्या भूमिकेने त्यांना हैदराबाद स्टेट काँग्रेसकडे ओढले. प्राप्त परिस्थितीत स्टेट काँग्रेसचे धर्मनिरपेक्ष राजकारण त्यांना अधिक जवळचे वाटले. यापुढे राजकीय क्षेत्रात अनेक स्थित्यंतरे आली. पण चपळगावकर जोपर्यंत राजकीय पटलावर होते, तोपर्यंत ते काँग्रेसचे सच्चे अनुयायीच होते. त्यांनी दुसरा पक्ष स्वीकारला नाही.

हैदराबादला शिकायला असताना संस्थानातील स्वातंत्र्य चळवळीशी त्यांचा संपर्क आला. व्ही.डी. देशपांडे, नारायणराव चव्हाण, नारायणराव देशपांडे, किशनदास गंगपुरवाला यांच्यासोबत हैदराबादेत ते एकाच खोलीत राहत होते. याच काळात बाबुराव हिटनाळीकर, त्र्यंबकराव खुर्सेले, भगवानराव देशपांडे (परळीकर), पंडितराव अंदुरकर हे हैदराबादेत शिकत होते. इथेच वाय. डी. जोशी या हिंदू महासभेच्या प्रभृतीशी त्यांचा संबंध आला. बीडला आल्यावर त्यांचे स्नेही भगवानराव हसेगावकर यांच्या घरी आ.कृ. वाघमारेंचा परिचय झाला तर बाबासाहेब परांजपेंचीही भेट बीडलाच झाली. परांजपेनी त्यांना स्वातंत्र्यआंदोलनात

उडी घेण्याचे आवाहन केले. पुरुषोत्तमराव चपळगावकरांचा स्वातंत्र्यलढ्यातला प्रवास सुरू झाला तो समाजसुधारणेपासून. पुढे ते स्टेट काँग्रेसच्या माध्यमातून थेट लढ्यात उतरले. हैदराबाद संस्थान लढ्यातील कार्यकर्ते दोन गटांत विभागायला हवेत. पहिला गट म्हणजे स्वातंत्र्यविषयक जाणिवांसह समाजसुधारणेचा प्रचार व प्रसार करणारा गट तर दुसरा गट म्हणजे निजामी सत्तेला जशास तसे उत्तर देणारा सशस्त्र उठावावर विश्वास ठेवणारा गट. चपळगावकर हे पहिल्या गटाचे पुरस्कर्ते होते. पण दुसऱ्या गटाच्या सशस्त्र उठावाबद्दल त्यांच्या मनात अभिमानच होता. म्हणूनच पुढे काशीनाथराव जाधव त्यांचे निकटचे सहकारी झाले.

आरंभी वाचनालय, व्यायामशाळा आखाडे स्थापन करण्यावर चपळगावकरांचा भर होता. त्यांचा परिणाम म्हणून बीड शहरात वाचनालय सुरू झाले. शिवाय दत्त मंदिरात व्यायामशाळाही सुरू झाली. पुढे याच दत्त मंदिरात बीड शहरातील पहिला सार्वजनिक गणेशोत्सव सुरू झाला. वाचनाच्या आवडीने त्यांना अस्पृश्यता, अंधश्रद्धा, स्त्रियांचे सामाजिक दास्य, जातिभेद यासारख्या प्रश्नांनी अंतर्मुख केले. एकीकडे नुकतीच वकिली सुरू झाली होती. तर दुसरीकडे अस्पृश्यता निवारणाच्या विचारांनी मन पेटलेले होते. शेवटी विजय झाला तो पेटलेल्या मनाचा आणि चपळगावकरांनी बीडमध्ये 'हरिजन सेवक संघ' स्थापन करून बीडच्या सामाजिक सुधारणेच्या इतिहासाला वैभवशाली वळण दिले. बीडच्या जनजीवनात 'हरिजन सेवक संघ' हे सामाजिक संघटनेचे पहिले पाऊल होते. स्वतः चपळगावकर सेवक संघाचे चिटणीस होते. त्यांना दत्तात्रय संतराम पाटील व विश्वनाथ पालीमकरांनी उत्कृष्ट साथ दिली. विशेष म्हणजे पुरुषोत्तमराव गोडसे व जीवनराव बाभुळगावकर या प्रमुख उच्चवर्णीय वकिलांच्या बैठकीत दलिताना मुक्त प्रवेश असे. तत्कालीन कालखंडाचा विचार केला तर पुरुषोत्तमरावांनी उचललेले हे पाऊल विलक्षण क्रांतिकारक होते. पण पुढे त्यांना या दलितोद्धारक भूमिकेमुळे ब्राह्मण समाजानेच वाळित टाकले. ते म्हणतात "मी आणि माझी मित्रमंडळी अस्पृश्यता मानीत नसल्यामुळे ब्राह्मण समाजातील सनातनी मुखंडानी आमच्या विरुद्ध बहिष्कार पुकारला. मी, डॉ. नातू, विश्वनाथ पालीमकर वगैरेकडे ही मंडळी जेवावयास येत नसत व आम्ही ज्या कार्यक्रमात जेवायला जात. तेथे इतर मंडळी जेवावयास येत नसत. दहा-बारा वर्षांनंतर या ग्रामण्याचा जोर कमी झाला."^१

१. घडून गेलेली गोष्ट. लेखक: पुरुषोत्तम नारायण चपळगावकर, पृष्ठ-३१

ग्रामण्य : मुख्यतः जातीसंबंधीचा किंवा इतर गावकीचा संटा, खटला. २. बहिष्कार. ३. जातीच्या खटल्यासंबंधी चौकशीसाठी भरणारी ग्रामसभा; जातगंगा.

‘माळीवेस भागातील हनुमान मंदिराला लागून असणाऱ्या स्वतःच्या मालकीच्या जागेत जेव्हा चपळगावकरांनी बांधकाम करण्याचा निर्णय घेतला तेव्हा सिद्धराज मांडे व गणुसिंह बुंदेले यांच्यासह सनातनी ब्राह्मण मंडळींनी बांधकामावर आक्षेप नोंदवणारा अर्ज सरकारला केला. या अर्जात म्हटले होते की, पुरुषोत्तमास हे बांधकाम करू दिल्यास या इमारतीचा उपयोग तो महार व इतर दलितांसाठी करील.’^१ परंतु ब्राह्मण मंडळीपैकी काहींची मात्र चपळगावकरांच्या दलितोद्धारक व सामाजिक भूमिकेस साथ होती.

जिथे विषमता आणि अन्याय तिथे चपळगावकर धावून जात. बीड शहरातील एका विधवेचे पाऊल वाकडे पडले. परिणामी तिच्यावर सामाजिक बहिष्कार टाकला गेला. मात्र चपळगावकर विधवेच्या बाजूने उभे राहिले. त्यांनी केशवबुवा विप्र अंजनवतीकर, श्रीराम पाठक, दत्ताबुवा अग्नीहोत्री या पंडिताकरवी विधवेचा शुद्धीकरणाचा विधी घडवून आणला. असा

केशवबुवा विप्र अंजनवतीकर

विधी केला म्हणून केशवबुवा, श्रीरामराव व दत्ता बुवा या भिक्षूक मंडळीवर बहिष्कार टाकला. या शुद्धीकरणावर फरशीवरल्या देशमुखाच्या वाड्यावर सनातनी मंडळींनी मोठ्या चर्चासभेच आयोजन केले. चुलते रावसाहेबच त्यांच्या अध्यक्षस्थानी होते. अशीच दुसरी सभा ‘विधवा पुनर्विवाह : योग्य की अयोग्य?’ या विषयावर नारायणराव नाईक औटीच्या वाड्यात भरली. पुण्या-मुंबईत फुले, आगरकर, टिळकांनी सामाजिक सुधारणेच्या लढ्यासाठी ज्या वास्तूंचा वापर केला त्यातील अनेक स्थळांना राष्ट्रीय स्मारकाचा दर्जा मिळाला. मात्र बीडसारख्या लहान गावात अशा सामाजिक बदलांचे साक्षीदार असणारी स्थळे मात्र पूर्णतः विस्मृतीत गेली. महात्मा फुले-सावित्रीबाईंनी स्त्रियांसाठी पहिली शाळा पुण्याच्या बुधवार पेठेत भिडे वाड्यात काढली हे देश जाणतोच पण बीड शहरात केवळ दलितांसाठी पहिली शाळा कागजी दरवाजाजवळ ‘मदरसे पस्तअक्वाम’ ही शाळा चपळगावकरांनीच निजामावर दबाव आणून सुरू करायला लावली व ते स्वतः तिथे शिकवत होते. धोंडराईत झालेल्या धर्मांतर प्रकरणानंतर भेदरलेल्या दलितांना चपळगावकरांनी रातोरात जाऊन केवळ आधारच दिला नाही तर मुक्ता नावाच्या

१. घडून गेलेली गोष्ट, लेखक: पुरुषोत्तम नारायण चपळगावकर, पृष्ठ-३०

दलित बांधवाचे शुद्धीकरण करून त्याला पुन्हा हिंदू धर्मात घेतले. या शुद्धीकरणाकडे ते मात्र धार्मिक कर्मकांड म्हणून पाहत नव्हते तर प्रतिकात्मकता म्हणून पाहत होते. ती एक मानसिक प्रक्रिया होती. असेच त्यांचे मत होते. या काळात सरकारी पाठिंब्याने एक शंकराचार्य संस्थानात फिरत. धार्मिक जुलूम करणारा निजाम या माध्यमातून सहिष्णुतेचा देखावा करीत. या शंकराचार्यांना 'सरकारी शंकराचार्य' म्हणायलाही चपळगावकर घाबरले नाही. पुढे या शंकराचार्यांचे हेच नाव पडले. ज्या काळात चपळगावकरांनी सामाजिक सुधारणेचे जे मूलभूत व रचनात्मक काम केले त्या काळातील सामाजिक आकृतीबंध तपासला तर त्यांचे काम किती ऐतिहासिक व अनमोल होते याची प्रचिती येते.

महाराष्ट्र परिषदेच्या परतूर येथे १९३७ साली झालेल्या अधिवेशनापासून चपळगावकर स्वातंत्र्यआंदोलनात अधिक सक्रिय झाले. गोविंदभाई श्रॉफ, श्रीनिवास बोरीकर, मुकुंदराव पेडगावकर, दिगंबरराव बिंदू यांच्याशी त्यांचा इथेच परिचय झाला. महत्त्वाचे म्हणजे स्वामी रामानंद तीर्थांना चपळगावकरांनी या अधिवेशनात प्रथमच पाहिले. यावेळी स्वामीजी कोणी प्रमुख व्यक्ती नव्हते. ते एक स्वयंसेवक म्हणून काम करीत होते. या वेळी त्यांचे छोटसे भाषण मोजक्या तरुणांसमोर झाले. या तरुणात चपळगावकर होते. पुढच्या वर्षी लातूर येथे झालेल्या महाराष्ट्र परिषदेच्या दुसऱ्या अधिवेशनातही ते उपस्थित राहिले. आता ते सक्रिय आंदोलनात उतरले होते. लातूरच्या अधिवेशनात प्रत्यक्ष जमीन कसणाऱ्या शेतकऱ्यांना कुळांचा हक्क संरक्षित करून कुळ कायदा करावा हा महत्त्वाचा ठराव मांडला गेला. हा ठराव चपळगावकरांनीच मांडला होता.

चपळगावकरांच्या प्रभावी वक्तृत्वामुळे निजामविरोधी जनमत होण्यास मोठा फायदा झाला. साधी आणि सोपी भाषा हे त्यांच्या वक्तृत्वाचे वैशिष्ट्य होते. स्वातंत्र्याची गरज, निजामाची जुलमी राज्यव्यवस्था, सामाजिक परिवर्तनाची आवश्यकता, लेव्हीविरोधी प्रचार, शेतकऱ्यांचे प्रश्न हे त्यांच्या भाषणाचे व कामाचे स्वरूप होते. हे सर्व प्रश्न मांडण्यासाठी स्टेट काँग्रेस हे उत्तम व्यासपीठ होते. त्याचा परिणाम म्हणून चपळगावकरांच्या पुढाकाराने बीडमध्ये हैदराबाद स्टेट काँग्रेसची स्थापना झाली. नागरिक स्वातंत्र्याची गळचेपी करणारा 'तहफूज अमनेअम्मा' या जुलमी कायद्याविरोधात लोकांत जनमत निर्माण करणे हेच या काळात त्यांच्या कामाचे मुख्य स्वरूप झाले होते.

पुरुषोत्तमराव चपळगावकर यांचा वाढता प्रभाव व जनसामान्यातली त्यांची लोकप्रियता निजाम सरकारच्या लक्षात येत होती. दरम्यान स्टेट काँग्रेसवर बंदी घालण्यात आली होती. या बंदी घातलेल्या संघटनेचे काम करत असल्याचा आरोप चपळगावकर यांच्यावर ठेवला गेला. त्यांना अटक करण्याच्या हालचाली सुरू झाल्या. तेव्हा ते भाऊ जनार्दन याच्या लग्नासाठी अंबडला गेले होते. पण शामराव बाहेगव्हाणकर वकिलांनी तातडीने त्यांना त्यांच्या अटकेविषयीची माहिती दिली. त्याचा फायदा घेऊन चपळगावकरांनी तातडीने येऊन घरातील आक्षेपार्ह कागदपत्रे अन्य जागी लपवली. निजामी पोलिसांनी घराची झडती घेतली. त्यात जमादार गोविंदराव याने स्वतःच खोटी पत्रके घरात टाकली व स्वतःच जप्त केली व चपळगावकरांना अटक केली. या खटल्यात ८ जानेवारी १९३९ रोजी त्यांना सहा महिने सक्तमजुरी व दोनशे रुपये दंडाची शिक्षा ठोठावण्यात आली. दंडाबेडी घालून त्यांना औरंगाबादच्या हर्सूल कारागृहात पाठवले. गंगाराम लोहार हा कैदी दंडाबेड्या घालवयाचे काम करीत असे. त्याच्यावर जेव्हा पुरुषोत्तमरावांना ही लोखंडी दंडाबेडी घालायची वेळ आली. तेव्हा तो म्हणाला, “ हे देवा, काय वेळ आणलीस माझ्यावर. जो सगळ्यांना मुक्त करायला निघाला त्यालाच मी बंधनात टाकतोय.”

हर्सूल तुरुंगात यावेळी मोतीलालजी मंत्री, श्रीपतराव सौंदत्तीकर (१८८९ च्या बीड उठावातील प्रमुख सेनानी शेषरावकाका सौंदत्तीकर यांचे चिरंजीव) माधवराव वाडगावकर, राजुरीचे रामराव पाटील, गेवराईचे डॉ. तुकाराम भोले, वामनराव वझे, मनोहर बोर्डे, मोहिनीराज रेंगे ही बीड जिल्ह्यातील मंडळी होती. पुढे निजाम सरकारने स्टेट काँग्रेसच्या सर्व कैद्यांना मुक्त करण्याचा निर्णय घेतला व ७ मे १९३९ रोजी चपळगावकरांसह सर्वांची सुटका झाली. बीडला आल्यावर बसस्टँडहून त्यांची भव्य मिरवणूक काढली गेली.

तुरुंगातून आल्यावर पूर्ववत वकिली सुरू करण्याचा चपळगावकरांनी प्रयत्न केला, पण नेहमी त्याच्या मनात वकिली की राष्ट्रकार्य या विचारांचे काहूर माजे. यात राष्ट्रकार्याचा नेहमीच विजय होई.

१९३९ ते १९४७ या आठ वर्षांच्या काळात त्यांनी मिळेल त्या साधनांनी प्रसंगी पायी चालत जाऊन खेड्यापाड्यांतून लोकांना निजामी राजवटीविरुद्ध संघटित करणे व काँग्रेसच्या कार्यक्रमाचा प्रचार व प्रसार करणे या मुख्य कार्याला

वाहून घेतले होते. एका अर्थाने पुरुषोत्तमराव चपळगावकरांनी जिल्ह्यात काँग्रेसचं बीजारोपणच केले असं म्हणायला हवे. तारुण्यात बेभान होऊन रचनात्मक काम करणारे चपळगावकर आपल्या वयाच्या एक्क्याऐंशीव्या वर्षी म्हणतात, “राजकारण गोरगरीब माणसाच्या हाती द्यायच्याऐवजी गरिबांच्या नावाने स्वार्थच साधणाऱ्यांच्या हातात गेले. नाव गरिबाचे व राज्य मात्र धनवंताचे असे चित्र निर्माण झाले, याची खंत मात्र जरूर आहे.”^१

विश्वनाथ पालीमकर, बाबुराव हिटनाळीकर हे चपळगावकराचे आरंभीचे साथी. पुढे १९३८ च्या सुमारास काशीनाथराव जाधवांच्या सार्वजनिक कामात सहभाग वाढला. त्यांच्यासह स.मा.गर्गे, रतनलाल संचेती, टाक हे चपळगावकरांच्या जिवाभावाचे सोबती. पुढे गर्गे महाराष्ट्रातील विख्यात इतिहास संशोधक व पत्रकार म्हणून नावाजले गेले. संचेतीचा १९४४ मध्ये नाशिक-मनमाड रेल्वे प्रवासादरम्यान प्लुरसीने मृत्यू झाला. मुरलीधर कानडे, विठ्ठल बाब्रस, श्रीपाद माढेकर, द.रा.मेढेकर, वासुदेव खारकर, खळजगावकर, देशभूषण जैन ही चपळगावकराची यंग ब्रिगेड होती. पैकी कानडे हे पुढे मराठवाडा विद्यापीठाचे कुलगुरू झाले.

स.मा.गर्गे

१९४२ च्या सत्याग्रहात चपळगावकरांच्या प्रेरणेने जिल्ह्यातील अनेक तरुण सत्याग्रहात सहभागी झाले. १९४३ मध्ये महाराष्ट्र परिषदेचे बीड जिल्हा संघटक म्हणून अंबाजोगाईचे आर.डी.देशपांडे बीडला आले. तेव्हा आर.डी. चपळगावकरांच्याच माडीवर राहत. पुढे आर.डी. देशपांडे, सी.डी.चौधरी, व व्ही.डी.देशपांडे, हे मराठवाड्यातील कम्युनिस्ट चळवळीचे मुख्य त्रयी मानले गेले. या काळात आर.डी.देशपांडे, सी.डी.चौधरी, व्ही.डी.देशपांडे व चपळगावकर यांनी प्रचंड भ्रमंती करून लोकांना निजाम राजवटीविरुद्ध पेटवले. मराठवाड्याच्या अनेक भागात चपळगावकरांची भाषणे झाली.

स्टेट काँग्रेस स्थापनेचे पहिले कार्यालय दत्तमंदिरगल्लीतील काशीराव वकिलांच्या वाड्यातच होते. १९४४ मध्ये बीडला या वाड्यात भरलेले काँग्रेसचे

१. घडून गेलेली गोष्ट. लेखक: पुरुषोत्तम नारायण चपळगावकर, पृष्ठ-१०१

जिल्हा अधिवेशन चपळगावकरांच्याच मार्गदर्शना खाली झाले. माणिकचंद पहाडे हे अधिवेशनाचे अध्यक्ष, तर बापुसाहेब कदम येळंबकर स्वागताध्यक्ष होते. विशेष म्हणजे स्वतः स्वामी रामानंद तीर्थ या अधिवेशनाला उपस्थित होते. या परिषदेस प्रामुख्याने स्वातंत्र्याची गरज व शेतकऱ्यांच्या प्रश्नांवरच चर्चा झाली. पुरुषोत्तमरावांनी शेतकऱ्यांच्या प्रश्नांवर खणखणीत विचार मांडले. त्यांना शेतकऱ्यांच्या प्रश्नांची जाणीव असल्याचे मुख्य कारण होते ते त्यांची आई! आई घोड्यावर बटाईचा माल वसूल करायला शेतावर जायची. पण माल कमी आणि बटाईदारांच्या अडचणीच ती जास्त आणत असे. या सरकतीचे दुःख वाटून घेण्याचे संस्कार आईनेच त्यांच्या मनावर केले. हीच जाणीव पुढे चपळगावकरांच्या कामाच्या मुख्य स्वरूपात बदलली.

१९४७ पर्यंत चपळगावकरांचे व्यक्तिमत्त्व मराठवाडाभर प्रसिद्धीस आले होते. विविध जिल्ह्यांतून त्यांची भाषणे आयोजित केली जात होती. दरम्यान ७ ऑगस्ट १९४७ हा दिवस 'सामीलीकरण दिवस' म्हणून पाळण्याचे आवाहन हैदराबाद स्टेट काँग्रेसने केले. पण तत्पूर्वीच ५ ऑगस्ट रोजी चपळगावकरांना उदगीर तालुक्यात केलेल्या भाषणावरून अटक केली गेली. माधवराव घोंसीकरांनी हे भाषण आयोजित केले होते. त्यांनाही अटक झाली. कसाबसा जामीन मिळाला. आणि ते उदगीरला असतानाच भारत स्वतंत्र झाल्याची घोषणा झाली. भारतीय संघराज्यातील जनता आनंदाने बेहोश झाली होती. पण या स्वातंत्र्यावर निजामी राजवटीचा हैदराबाद संस्थान नावाचा काळा डाग अद्याप शिल्लक होता.

उदगीरहून बीडला येताच चपळगावकर यांना पुन्हा अटक झाली. यावेळीही निमित्त होते ते सभेचेच. बीड तालुक्यातील विडा या गावी चपळगावकरांनी सभा घेतली होती. त्याच्यासोबत विड्याचे गोविंद कुलकर्णी (विडेकर) यांनाही अटक झाली. चपळगावकरांना तर हैदराबाद संरक्षण कायद्याखालीच स्थानबद्ध करण्यात आले. (या कायद्याचे स्वरूप आजच्या राष्ट्रीय सुरक्षा कायद्याप्रमाणे होते.) त्यामुळे तुरुंगाबाहेर येण्याच्या त्यांच्या सगळ्या वाटा बंद झाल्या.

हैदराबाद स्वातंत्र्यसंग्रामाचे शेवटचे आणि निर्णायक पर्व चालू होते. पुरुषोत्तमरावांसह अनेक महत्त्वाचे सेनानी तुरुंगात होते. या तुरुंगवासाच्या काळात बाहेर मात्र महत्त्वाच्या घटना घडत होत्या. ३० जानेवारी १९४८ ला महात्मा गांधींचा खून झाला. त्याचा मोठ्या प्रमाणावर चपळगावकरांवर परिणाम झाला.

सतत हैदराबाद संस्थानाच्या मुक्ततेसाठी लेखन करणारे 'इमरोज' या वर्तमानपत्राचे चे संपादक शोएबउल्लाखान यांचा तिकडे हैदराबादेत रझाकारांनी निघृण खून केला. १३ सप्टेंबर १९४८ ला हैदराबादेवर भारतीय फौजा धडकल्या! लोक संघर्ष करीत होते. लढा अंतिम टप्प्यात आला होता. १७ सप्टेंबर रोजी हैदराबाद संस्थान भारतीय फौजांनी पाडले. हैदराबाद संस्थानात तिरंगा फडकला.

पुरुषोत्तमरावांना हा अटकेचा काळ मानसिकदृष्ट्या मोठा वेदनादायी गेला असावा. कारण हैदराबाद संस्थान स्वतंत्र झाल्यावर जवळपास तीन महिन्यांनी ते बाहेर आले. या काळातल्या महत्त्वाच्या लढ्यात थेट रणांगणावर आपण नाहीत हे शल्य कोणत्याही घरंदाज योद्ध्याच्या हृदयाला बोचणारच.!

हैदराबाद स्वतंत्र झाले पण राजवाडे नावाच्या एका अधिकाऱ्याच्या बेबंदशाहीमुळे हर्सूल तुरुंगातील कैद्यांना लगेच मुक्त केले गेले नाही तर तब्बल तीन आठवड्यांनंतर ३ ऑक्टोबर रोजी चपळगावकरांसह अन्य सेनानींना सोडले गेले. महत्त्वाचे म्हणजे चपळगावकर सुटताच त्यांना घेऊन जायला व त्यांचे स्वागत करायला बीडचे कलेक्टर अब्दुल जब्बार यांचा प्रतिनिधी उपस्थित होता. त्याने चपळगावकरांना जब्बार साहेबांनी घरी बोलावल्याचा निरोप दिला. जब्बार यांनी मुलांची चपळगावकरांशी ओळख करून दिली. आग्रहानं जेवू घातलं. ज्या धार्मिक अत्याचाराविरुद्ध दिलेल्या लढ्याने हैदराबाद संस्थानाच्या इतिहासाची बहुसंख्य पाने व्यापली आहेत त्या धर्मातील काही माणसे धर्मांध असतीलही पण काही जण वैश्विक मानवता व सहिष्णुतेचे पाईक होते. राष्ट्राच्या एकात्मतेला अशीच माणसे सर्व कालखंडात सतेज ठेवत असतात.

राजकारणाची व्याख्या म्हणजे निर्भेळ समाजसेवा व त्याग.पण हैदराबाद संस्थानात स्वातंत्र्याचा सूर्य उगवला तोही पवित्र व्याख्या अस्ताला जाण्याचा अंधकार गर्भात घेऊनच! निवडणुकीचा काळ सुरू झाला. काँग्रेसचे प्रमुख म्हणून पुरुषोत्तमरावांवर विधानसभेची तिकीट वाटप करण्याची जबाबदारी येऊन पडलेली. त्यात गोविंदभाई श्रॉफ, बाबासाहेब परांजपे, काशीनाथराव जाधव यासारखी जिवाभावाची माणसे पक्षीय राजकारणाने वेगळी केलेली. ज्यांच्यासोबत सुखदुःखाचे, संघर्षाचे दिवस काढले त्यांच्याच विरोधात बोलण्याचे पाप निवडणुकांचे राजकारण अपरिहार्यपणे करून घेत होते. बाबुराव हिटनाळीकरांसारखा अत्यंत जिवलग मित्र गेवराईत विरोधकांकडून निवडणूक लढवत होता. मनात इच्छा नसताना

पुरुषोत्तमरावांना अंबाजोगाईतून निवडणूक लढवावी लागत होती. तीव्र इच्छा असताना केशवराव कांबळे या प्रिय सेनानीला कोणतेही पद देता येत नव्हते. त्यात ज्या जातीयवाद धर्मवादामुळे रझाकारांनी अनेक धडाडीच्या सेनानींना हुतात्मा केले होते; तोच जातीयवाद निवडणुकीत नव्या रूपाने धारदार शस्त्र होऊन वापरायला आरंभ झालेला होता. मूकनायक होण्याशिवाय पुरुषोत्तमरावांच्या हातात काहीही उरलेलं नव्हतं. बेइमानांच्या नव्या गढ्या उभारल्या जात होत्या. प्रामाणिकांचे किल्ले ढासळत होते. स्वतः गोविंदभाई श्रॉफ औरंगाबादेतून पडले. इकडे अंबाजोगाईत पुरुषोत्तमरावांचाही पराभव झाला. १९५२ च्या निवडणुकांनी राष्ट्रभक्तांना स्वातंत्र्याचा नवा अर्थ असा सांगितला होता.

नव्या सामाजिक स्थित्यंतराचा आणि राजकीय अभिसरणाचा व्हायचा तोच परिणाम झाला. पक्षीय राजकारणातून पुरुषोत्तमराव चपळगावकरांनी १९५७ मध्ये माघार घेऊन काँग्रेस पक्ष सोडला. मराठी सारस्वतातील सुप्रसिद्ध साहित्यिक तथा मुंबई उच्च न्यायालयाचे माजी न्यायाधीश नरेंद्र चपळगावकर हे त्यांचे चिरंजीव.

पुरुषोत्तमराव चपळगावकर, काशीनाथराव जाधव आणि रामलिंगजी स्वामी...!

रामलिंगजी महालिंगजी स्वामी

बीड जिल्ह्यात गांधीवादी विचारसरणीची पाळेमुळे सर्वसामान्य माणसापर्यंत पोहोचवण्याचे खरे श्रेय जाते ते रामलिंग स्वामींना. व्यक्तिगत व सार्वजनिक जीवनात शेवटच्या श्वासापर्यंत ते गांधीवादी विचारसरणीनेच जगले. भारतीय स्वातंत्र्यसंग्रामात जे पर्व महात्मा गांधींच्या आगमनाने सुरू झाले ते अहिंसेचे पर्व बीड जिल्ह्यात रामलिंगजी स्वामी यांच्या स्वातंत्र्यलढ्यातील सहभागाने प्रत्यक्ष आचरणात आणले. गांधीजींप्रमाणेच स्वामीजींच्या अहिंसेला शूर आणि धाडसीपणाची झालर होती. म्हणूनच ते निर्भयपणे हातात तिरंगाध्वज घेऊन निजामी राजवटीला उलथवून टाकण्यासाठी रस्त्यावर उतरले.

स्वामीजींचे मूळ गाव बालाघाट पर्वताच्या कुशीत असणारे येळंबघाट. येळंबघाट तसे जहागिरीचे गाव. इ.स. १८६० ते १९४८ (इस्लाम कालगणना फसली सन १२७२ ते १३५८) पर्यंत चंचलगुंड्याचा नवाब बशारत अलिखान व पुढे त्यांच्या वंशाचे लोक येळंबघाटचे जहागीरदार होते. चंचलगुंडा हे गाव

दक्षिण हैदराबादमध्ये आहे. हैदराबादच्या निजामाने नवाब बशरतला येळंबघाटची जहागिरी दिली होती. संस्थान संपेपर्यंत ती कायम होती. याच गावात रामलिंगजी स्वामींचा ६ जुलै १९०९ रोजी जन्म झाला.

येळंबघाट एक ऐतिहासिक पार्श्वभूमी लाभलेले गाव आहे. दाते पंचागाच्याही अगोदर येळंबकर जोशींचे पंचाग प्रसिद्ध होते. गंगाधरबुवा जोशी यांचे दुर्गापंचांग तर सर्वमुखी होते. विशिष्ट प्रकारची लोखंडाची आडवी कुलपे व धारदार पात्याची अडकित्ते हे इथले उत्पादन प्रसिद्ध होते. या गावाचे महत्त्व अधोरेखांकित करणारे या गावातील महत्त्वाचे स्मारक म्हणजे निंबाळकरांची गढी. ही गढी आज उद्ध्वस्त असली तरी ती घाटावरील पंचक्रोशीत महत्त्वाची होती. 'उस्मान अली निजामाचे बीड व पाथरी परगण्यांचे सरदार सुल्तानजी निंबाळकरांनी ही गढी इ.स. १६१७-१८ साली बांधली. आज विश्वास बसणे कठीण आहे पण या गढीच्या बुरुजांची उंची २४० फुटांपेक्षा अधिक होती. त्याचा परीघ १६० फुटांपेक्षा अधिक होता. गढीची पूर्व-पश्चिम लांबी २६० फूट तर दक्षिणोत्तर रुंदी २४० फूट होती.'^१ अलीकडे १९८५ पर्यंत गढी मूळ रूपात होती.

प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्ष या वातावरणाचे रामलिंगजी स्वामींवर संस्कार होत गेले. रामलिंग स्वामी वाढले ते अशा ऐतिहासिक वातावरणात. लहानपणापासूनच ते धाडसी होते. पण ते अहिंसेचे व सहिष्णुतेचे निस्सीम भक्त होते. दिवाळीत एकमेकांवर फटाके फेकून जखमी करणारा 'हिंण' खेळ गावातून हद्दपार त्यांनीच केला. यावरून अगदी बालपणापासूनच ते अहिंसावादी होते हे कळते. सय्यद अकबरखाँसाहेब पठाण हे रामलिंगजी स्वामींचे मित्र होते. ते गणेशोत्सवातही स्वामींना मदत करी. त्यांनीच स्वामीजींना उर्दू शिकवली, जी भविष्यात त्यांच्या फार उपयोगी आली.

स्वामीजींचे प्राथमिक शिक्षण येळंबघाटला झाले. माध्यमिक शिक्षणासाठी ते बीडला आले. पुढे बीड हीच त्यांची कर्मभूमी झाली. शालेय शिक्षण चालू असतानाच त्यांच्या समाजसेवेला आरंभ झाला. ते घरासमोरील रस्ता झाडत, स्वतःची गल्ली झाडत, अपंगांना मदत करीत. त्यावर त्यांचे मित्र त्यांना हसत.

१. स्वातंत्र्य- संग्राम, लेखक: मोरेश्वर त्र्यंबक जोशी, पृष्ठ ४-५

पण इतरांकडे लक्ष न देता स्वतःच्या वाट्याचे काम प्रामाणिकपणे करणे हा त्यांचा मूळ स्थायीभाव होता.

निजामी राजवटीच्या अन्यायकारक वृत्तीमुळे स्वामीजींच्या मनात नेहमी असंतोष धगधगत असे. 'वंदे मातरम्' म्हणायला सक्तबंदी, पठाण व रोहिल्यांची गुंडगिरी कळसाला पोहचलेली, आया-बहिणींवर होणारा अन्याय, कष्टकरी, शेतकऱ्यांची होणारी पिळवणूक आणि केवळ स्वराज्य हा शब्द उच्चारला तरी फटक्याची शिक्षा या सगळ्या अराजकतेमुळे त्यांचा संयम सहनशीलतेच्या पलीकडे गेला आणि निजामी राजवटीविरुद्ध लढा उभारण्याचा त्यांनी निर्धार केला.

वकिलीचे शिक्षण घेण्याच्या निमित्ताने त्यांचा सन १९२८ साली हैदराबादशी संपर्क आला. हैदराबाद हे निजाम राजवटीच्या राजधानीचे शहर. भारतातील सर्वात मोठ्या संस्थानातले शहर. कर्नाटक, आंध्रप्रदेश आणि मराठवाड्यातील बुद्धिमान मंडळी या शहरात वेगवेगळ्या निमित्ताने एकत्रित आलेली होती. साहजिकच या मंडळींच्या सहवासाने स्वामींना त्यांची पुढील भूमिका निश्चित करण्यासाठी फायदा झाला. त्यांचा विचार दृढ निर्धाराने बदलत गेला. एव्हाना लोकमान्य बाळ गंगाधर टिळकांनी सुरू केलेला गणेशोत्सव हैदराबादेत चांगलाच फोफावला होता. हा महोत्सव जणू राष्ट्रभक्तीचा प्रतीकच झाला होता. स्वामीजी गणेशोत्सवातील भाषणे ऐकत. ते आर्य समाजाने भरवलेल्या अधिवेशनास जात. पंडित नरेंद्रजी, राजकृष्ण दहलवी, केशवराज कोरटकर, वामनराव नाईक, आ.कृ. वाघमारे यांची भाषणे ऐकत. या सगळ्या मंथनातून त्यांना महात्मा गांधींचा अहिंसावाद जवळचा वाटू लागला. याच तत्त्वावर आधारलेली राष्ट्रीय सभा त्यांना जवळची वाटू लागली. भारतीय लोकांच्या सुयोग्य तक्रारी इंग्रज सरकारपर्यंत पोहचव्यात म्हणून अॅलन आक्टोव्हियन ह्युम या इंग्रज अधिकाऱ्याने मुंबईत १८८५ साली राष्ट्रीय सभेची स्थापना केली. पुढे ही सभा काँग्रेस म्हणूनच प्रसिद्ध पावली. पुढे लोकमान्य टिळकांनंतर साधारण १९२१-१९२२ सालापासून महात्मा गांधींकडे तिचे नेतृत्व आले. स्वामी गांधींकडे आकर्षिले गेले. निजामाची त्यांच्या हालचालीवर नजर होतीच. रामलिंग स्वामींची मानसिक अस्वस्थता स्वामी रामानंद तीर्थ यांच्या लक्षात आली. रामलिंग स्वामीसारख्या उच्चशिक्षित निःस्वार्थी तरुणांनी या लढ्यात सर्व शक्तीनिशी उतरावे ही त्यांची इच्छा होती. दरम्यान रामलिंग स्वामी १९३२ साली वकिलीचे शिक्षण घेऊन बीडला आले. त्यांनी वकिलीच्या तुलनेत स्वातंत्र्यलढ्यालाच पूर्णतः वाहून घेतले.

रामलिंग स्वामींचे हे रचनात्मक काम पाहून स्टेट काँग्रेसने त्यांना बीड जिल्हाध्यक्ष म्हणून नियुक्त केले.

रामलिंग स्वामींचा सुधारणेसह स्वातंत्र्यावर भर होता. दत्तोपंत पाटलांच्या मदतीने त्यांनी वाचनालयात देशभक्तीपर व्याख्यानाचे आयोजन केले. जनजागृतीसाठी आर्य समाजाच्या व्यासपीठांचाही त्यांनी उपयोग केला. केशवराव कांबळेंच्या सहकार्याने त्यांनी अस्पृश्यता निवारण्याच्या कार्याला गती दिली. पुढे केशवरावांनी स्वामीजींच्या प्रेरणेने दलित हिंदू एकात्मतेत काम केले.

सन १९३८ च्या सत्याग्रहात असंख्य स्वातंत्र्यसैनिक तुरुंगवासात गेले. त्याचा परिणाम चळवळीवर होऊ लागला. स्वामीजींनी विचार केला. सत्याग्रह करून तुरुंगात खितपत पडण्यापेक्षा भूमिगत राहून लोकांमध्ये जनजागृती करणे काळाची गरज आहे. स्वामीजी भूमिगत झाले मग तहानभूक विसरून त्यांनी पायी पदयात्रा सुरू केली. आणि पाहता पाहता सगळा जिल्हा ढवळून काढला.

स्वामीजींच्या या राष्ट्रभक्तीच्या झंझावाताला निजामी पोलिसांनी विरोध केला, पण दुर्दैवाने त्याहीपेक्षा जास्त विरोध केला तो त्या त्या गावातील सुशिक्षित श्रीमंत प्रस्थापितांनी. त्यांनी स्वतःची संपत्ती, चामडी व तकलादू प्रतिष्ठा जोपासण्यासाठी निजाम-रझाकारांपेक्षाही खालचा स्तर गाठला होता. या घरच्या शत्रूंना भीक न घालता रामलिंग स्वामींचा जथ्था हाती तिरंगा घेऊन जिल्हा ढवळून काढित होता. दरम्यान स्टेट काँग्रेसची व्यापक चळवळ व त्यास प्रचंड प्रतिसाद मिळत होता. रामलिंग स्वामींना बीड जिल्ह्याचे अध्यक्ष करून एकमताने त्यांच्या हाती आंदोलनाची सूत्रे दिली गेली. निजामाने स्टेट काँग्रेसवर स्थापनेच्याच वर्षी लगेच बंदी घातली. पण स्वातंत्र्यसैनिकांनी त्याच्यावर मार्ग शोधला तो महाराष्ट्र परिषदेचा.

महाराष्ट्र परिषदेच्या स्थापनेनंतर स्वामीजींच्या पदयात्रा आंदोलनाला नवी धार आली. रामलिंग स्वामी खेड्याकडे वळले. रानात, मठात, गावात, डोंगरात, झाडाखाली, पारावर, चावडीवर, नदीकिनारी, जिथे जागा मिळेल तिथे सभा होऊ लागल्या. या भटक्या व्यासपीठाने ग्रामीण जनतेच्या रोमारोमांत देशप्रेमाचा अंकुर रुजवला. रात्री-अपरात्री, पहाटे, दिवसा उन्हातान्हाची, पाऊसपाण्याची पर्वा न करता लोक एकत्रित येऊ लागले. गुप्त बैठका होऊ लागल्या. महात्मा गांधींचा राष्ट्रीय विचार असा गावाच्या चावडीपर्यंत प्रवाहित होत होता! स्वातंत्र्यदेवोत्सा

पाहण्यासाठी आतुर झालेल्या रामलिंग स्वामींसह पुरुषोत्तमराव चपळगावकर, हिरालालजी कोटेचा, वामनराव वझे, काशीनाथराव जाधव, रामचंद्र देशपांडे, यांची ही दिंडी घरावर तुळशीपत्रे ठेवून डोंगरदन्यात भटकत होती.

पाहता पाहता १९४२ वर्ष उजाडले. स्वातंत्र्य आंदोलनातील महत्त्वाचे वर्ष! ९ ऑगस्ट रोजी मुंबईच्या आझाद मैदानावर काँग्रेसचे अधिवेशन घेण्याचे निश्चित झाले. आणि एकदाचा हा क्रांती दिन उजाडला! हजारो लोकांची पावले आझाद मैदानाकडे वळली. महात्मा गांधी, पंडित जवाहरलाल नेहरू, सरदार वल्लभभाई पटेल, मौलाना अब्दुल कलाम आझाद यांची झंझावाती भाषणे झाली! तुफान पाऊस कोसळत होता. लोक जाग्यावर स्तब्ध होते आणि भाषणाला उठले महात्मा गांधी! गांधीजींनी लोकांना मंत्र दिला 'करा किंवा मरा!' आणि ब्रिटिशांना ताकीद दिली 'छोडो भारत.'

प्रत्यक्ष राष्ट्रायकाने, महात्मा गांधीजींनी दिलेल्या 'करा किंवा मरा!' च्या मंत्राची आग भारतभर पसरली. या वणव्यात ब्रिटिशांच्या सत्तेला भडाम्नी मिळणार होता. देशात महात्मा गांधींसह प्रमुखांची धरपकड सुरू झाली. त्याचे लोण बीडपर्यंत पोहचले. मराठवाडाभर अटक सत्र सुरू झाले. जयप्रकाश नारायण, अरुणा असफअलीसारखे नेते भूमिगत झाले. निजामी पोलिस रामलिंग स्वामींच्या मागे लागले, पण स्वामीजी त्यापूर्वीच भूमिगत झाले होते.

भूमिगत स्वामींनी आणखी त्वेषाने काम सुरू केले. नांदुरघाट, चौसाळा, अंजनवती, वानगाव, वाघेबाभुळगाव, केज, धारूर, सारूळ, सारणी, सांगवी, पालसिंगन, काळेगाव, जेबापिंपरी, हिंगणी, वाडवाणे पिंपळगाव, विडे, येळंबघाट, नेकनूर अशा गावागावांत जाऊन त्यांनी निजामाविरुद्ध असंतोष निर्माण केला. त्यांचे घर स्वातंत्र्यआंदोलनाचे जणू केंद्रच झाले होते. निजाम सरकाराविरुद्धची पत्रके त्यांच्या घरी छापली जात असत. गुप्त ठिकाणाहून प्रेसच्या मशिनीचे सुटे भाग आणले जात. ते जुळवून रातोरात निवृत्तीनाथ अप्पा सरवर्देच्या घरी पोहोचवले जात. त्यात छापला जाणारा मजकूर हैदराबादहून येत असे. स्वामीजींच्या पत्नी पार्वतीबाई, पुरुषोत्तमराव चपळगावकर, वामनराव वझे, हिरालाल कोटेचा हे पत्रके वाटत व भिंतीवर लटकवीत. विश्वनाथ येळंबकर व विष्णुपंत धुतेकर हेही या कामी मोलाची मदत करीत. सरकारला पुढे ३ जुलै १९४६ रोजी स्टेट काँग्रेसवरील बंदी उठवावी लागली. परिणामी स्वातंत्र्याची चळवळ वेगात सुरू झाली.

येळंबघाट या आपल्या जन्मगावी विशाल सभा घेऊन स्वामीजींनी निर्णायक लढाईला आता आरंभ केला होता. जथ्थ्यासह ते नेकनूरला पोहोचले. तिथे सुंदरराव पाटलांनी त्यांची व्यवस्था केली. निजामी पोलिस सुंदररावाच्या घरी धडकले. पण त्यांना सुंदररावांनी दाद दिली नाही. स्वामी पहाटेच नांदुरघाटला पसार झाले.

नांदुरघाटला जाण्यापूर्वी स्वामींनी विड्यात सत्याग्रहाची तुकडी तयार केली. शंकरराव देशमुख, केशवराव काळे, महादेव लोहार, गोविंदराव विडेकर, यांनी त्यांना खूप मदत केली. २० जणांनी स्वतःला अटक करून घेतली.

पांडुरंगराव जोशी, अण्णा वडगावकर, अण्णा तेलप, अंबादासराव मामा, श्रीराम लोहार, देवीदास गाढवे, शंकरराव जगताप व दत्तोपंत या तरुण सैनिकांची टोळी नियोजित गावी जाऊन अगोदर प्रभातफेरी काढून तिरंगा फडकवीत लोकांना एकत्रित करी. स्वामी व्याख्यान करून लगेच दुसऱ्या गावी पसार होत. अशी या पदयात्रेची आखणी केली गेली होती.

विड्याहून स्वामीजी नांदुरघाटला आले. तिथे पांडुरंगराव जोशींनी खूप परिश्रम घेऊन सभा भरवली होती. स्वामी तेथून लोणीला गेले. तेथे गावचे पोलिस पाटील नरसिंगराव पाटील सभेची व्यवस्था करणार होते. पोलिस व फौजदारांनी त्यांना धमकावले. पोलिस पाटीलकी काढून घेऊ अशी ताकीद दिली. पण नरसिंगराव गरजले. म्हणाले, “या जिल्ह्यात अनेक जण तळहातावर शिर घेऊन स्वातंत्र्यासाठी लढत आहेत. त्यापुढे पोलिस पाटीलकीची काय किंमत?” नरसिंगरावांसारख्या असंख्य ज्ञात-अज्ञातांनी आपआपल्या परीने हैदराबाद स्वातंत्र्य लढ्यात दिलेले योगदान मोलाचे आहे. स्वामी लोणीची सभा घेऊन महाजनवाडीला आले.

महाजनवाडीला येईपर्यंत रात्र झाली होती. नदीकाठीच पदयात्रेतील स्वातंत्र्य सैनिक झोपले. पहाटे नदीवर स्नान झाले. लोणीच्या घराघरातून गोळा झालेल्या भाकरी अंथरलेल्या एका धोतरावर टाकल्या. दोन्ही बाजूला पंगत बसली. कसली जात आणि कसला धर्म? स्वातंत्र्याने झपाटलेल्यांना एकच ध्यास! हैदराबाद संस्थान मुक्त करणे हाच होता एकमेव ध्यास!

सकाळी नदीवर पाणी भरण्यासाठी आलेल्या बायकांनी हा जमाव पाहिला.

त्यांनी लगबगीने गावात जाऊन या अज्ञात लोकांविषयी माहिती दिली. महाजनवाडीकर हातात काठ्या घेऊन नदीवर धावले. अगोदर कानोसा घेतला. तेवढ्यात नदीकाठच्या जथ्यापैकी अण्णा तेलपचा आवाज गावकऱ्यांच्या कानी पडला. गावकऱ्यांपैकी एक जण ओरडला. “अरे हा तर पिंपळगावचा अण्णा तेलप!” आपला अण्णा! पटापटा हाताले दगड-धोंडे गळाले. सगळे एकत्र आले. घडलेल्या घटनेवर जोरदार हसू पिकले. गावात स्वामीजींची जोरदार सभा झाली. पदयात्रा पुढे सासळला निघाली. त्यात महाजनवाडीचे अनेक तरुण दिसत होते. मुसळधार पाऊस कोसळत होता. पदयात्रेतील सगळे जण पावसात भिजले पण हृदयातल्या उष्णतेने भिजण्यावर मात केली होती. सासळची सभा झाली. नंतर दर कोस दर मुक्काम करीत या सत्याग्रहींची प्रभातफेरी शिरूर, कोळगाव, सारणी, देवगाव, दहिफळ, उदंडवडगाव, खडकी, बेनसूर, सौताडा करीत चालली होती. पुढे रामलिंग स्वामी आणि मागे शेकडो तरुण हातात तिरंगे घेऊन ‘वंदे मातरम्’च्या घोषणा देत निघाले. महात्मा गांधींच्या मिठाच्या सत्याग्रहाच्या दांडी यात्रेप्रमाणेच काहीसे दृश्य असेल ते!

पदयात्रा पिंपळगाव घाटला येऊन धडकली आणि त्यासोबत स्वातंत्र्य सेनानींच्या रोमारोमाला चैतन्यमय करणारी, अवघे आकाशच जणू मुठीत आल्याचा भास निर्माण करणारी बातमी येऊन धडकली. भारत स्वतंत्र झाला! ब्रिटिशांचा जॅक उतरला! दिल्लीच्या लाल किल्ल्यावर तिरंगा फडकला! स्वातंत्र्यसैनिकांनी अस्मानाला भेदणाऱ्या गगनभेदी घोषणा दिल्या. “भारऽऽऽत माता कीऽऽऽऽऽऽऽ.....”

सत्कारप्रसंगी शंकरराव चव्हाण व रामलिंगजी स्वीमी

अवघा समूह गरजला,
“जऽऽऽऽय” पिंपळगावघाटात
पुरणपोळीचा गंध पसरला.
सगळ्या स्वातंत्र्यसैनिकांना
अण्णा तेलप आणि अंबादास
मामाने आग्रहाने पुरणपोळीचे
जेवण दिले. प्रचंड लोक
सभेला जमले.

अण्णा तेलप, देवीदास

गाढवे, अंबादास मामा, भगवानराव मोरे, रामहरी, दत्तोपंत यांनी सत्याग्रह केला, पण लोक पाहून पोलिसांची त्यांना अटक करायची हिंमत झाली नाही. सभेत स्वामी म्हणाले, “आता अंतिम लढाई..” लोक गरजले, “करू नाही तर मरू.” याच धुंदीत बोरखेड, पालसिंगन आणि माळ्याची चिंचोली या गावी मोठ्या सभा झाल्या. माळ्याची चिंचोलीत बसलिंगअप्पा भुजबळांसह विड्याच्या कार्यकर्त्यांनी कायदेभंग केला. डॉ. लक्ष्मण काळेगावकर, जगन्नाथराव वाडकर, काशीनाथराव मुकदम यांनी उत्साहात सत्याग्रहाची व्यवस्था केली. भारताला मिळालेल्या स्वातंत्र्याने सर्वांच्याच आशा प्रफुल्लित झाल्या होत्या. माळ्याच्या चिंचोलीहून स्वामीजी जन्मगावी येळंबघाटला निघाले. ही विशाल पदयात्रा २७ ऑगस्ट १९४७ रोजी मारुती मंदिरासमोरील प्रमुख वेशीवर आली. रामलिंग स्वामींच्या जयजयकाराने वेशीसह गावही निनादले. गावातून प्रभातफेरी दत्त मंदिरात पोहचली. स्वातंत्र्यप्रेमी प्रल्हादराव कदम यांनी प्रभातफेरीसह सभेचे उत्कृष्ट नियोजन केले होते. त्यांच्या परिश्रमामुळे सभा दणकेबाज झाली.

स्वामींना अटक करण्याची योजना पोलिस रझाकारांनी पूर्वीच आखली होती. त्यात दौतखाँ हा येळंबचा रझाकारही पोलिसांत सामील झाला होता. पोलिसांनी स्वामींना अडवून त्यांना अटक करण्यात येत असल्याचे सांगितले. स्वामीजी म्हणाले, “या अटकेला माझा विरोध नाही. पण ज्या बेड्या तुम्ही मला घालीत आहात त्या काढेपर्यंत तरी निजामशाही टिकणार काय?”

स्वामीजींना अटक होताना पाहून जमाव संतप्त झाला. पोलिस व रझाकारांना झोडपून काढण्याची गावकऱ्यांनी तयारी केली पण स्वामींनी सर्वांना शांत केले. त्यांनी त्यांच्या काकूंचे दर्शन घेतले, सदाशिव व विश्वनाथ या भावांचा निरोप घेतला आणि ते पोलिसांबरोबर चालू लागले. आता स्वामी राजकैदी होते. गावच्या वेशीवर येताच जमावातून घोषणा सुरू झाल्या. “निजामी राजवटीचा धिक्कार असो....स्टेट काँग्रेसचा विजय असो....” वेशीवर सशस्त्र रझाकार होते त्यांनी सर्व सत्याग्रहींना अटक केली. सर्वांना पायी नेकनूरला नेले. तिथे वेगळ्या खोलीत नेऊन अहंमदबक्ष फौजदाराने रामलिंग स्वामींना बेदम मारहाण केली.

स्वामींवर निरनिराळे आठ खटले दाखल केले. स्वामींनी तुरुंगवास पत्करला पण माफी मागितली नाही. नंतर त्यांना हर्सूलच्या तुरुंगात डांबले गेले. ते कैदेत असतानाही त्यांना बीडला आणताना ठार करण्याचा प्रयत्न झाला पण त्यातून

स्वामी वाचले. कासीम रझवीच्या रझाकारांचा उच्छाद सहनशीलतेपलीकडे गेला होता. रझवीने हिंदूंच्या सामूहिक हत्येचे नियोजन केले, बीडला 'कत्लेआम'चा दिवस ठरला. अफवांना पीक आले होते. लोक भेदरले होते. शेवटी भारत सरकारने आक्रमण करून हैदराबाद संस्थान ताब्यात घेतले. रामलिंग स्वामींची १० ऑक्टोबर १९४८ रोजी हर्सूलमधून मुक्तता झाली.

स्वामींनी तुरुंगातून बाहेर येऊन स्वतंत्र हैदराबाद संस्थानात पाऊल ठेवले. पण आता नव्या जबाबदारीला त्यांना सामोरे जायचे होते. ती म्हणजे मुस्लिमांचे रक्षण. सत्काराला उत्तर देताना हा सच्चा गांधीवादी म्हणाला, "निजाम आमचा वैयक्तिक शत्रू नाही. त्याची राजवट चुकीची होती ती आमची वैरी होती. राजवट संपली, वैर इतिहास जमा झाले. रझाकारांबद्दलही आमचे हेच मत आहे." ज्या निजाम व रझाकारांनी अत्याचाराचा कळस गाठला त्यांना वैरी न मानता त्यांनी जन्माला घातलेल्या व्यवस्थेला वैरी मानणारे स्वामी मानवतेच्या अतिउच्च मूल्यांचेच दर्शन घडवतात. पुढे संतप्त हिंदूंपासून मुस्लिमांचे रक्षण करण्याकरिता त्यांनी केलेले परिश्रम सुवर्ण अक्षरांनीच लिहावे लागतील.

ज्येष्ठ स्वातंत्र्यसेनानी रामलिंगजी स्वामी यांचे येळंबघाट येथील समाधीस्थळ

स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतरही स्वामी स्वस्थ नव्हते. हिंदू-मुस्लिम एकात्मता हे त्यांचे मुख्य ध्येय होते. पुढे स्वातंत्र्यसैनिकांना पेन्शन मिळवून देण्यासाठी अहोरात्र परिश्रमही केले. स्वातंत्र्यानंतर अपरिहार्यपणे लोकशाहीचा भाग झालेल्या निवडणुकीतही इच्छा नसतांना ते उतरले. आमदारकीसाठी रामलिंगस्वामी निवडून आले. १९५७ ते १९६२ या काळात स्वामी आमदार होते. 'आमदार असताना ते त्र्यंबकेश्वरला ज्योर्तिलिंगाच्या दर्शनाला गेले पण पुजाऱ्याने त्यांना दर्शनासाठी जातीच्या कारणाने अडवले. त्या विरुद्ध स्वामींनी लढा पुकारला व मंदिर सर्व जाती जमातीसाठी मुक्त केले.' 'एखाद्याच्या नशिबी शेवटपर्यंत संघर्ष येतो तो असा. पण महत्त्वाचे म्हणजे चालून आलेले मंत्रिपद त्यांनी नाकारले. ज्याच्या प्रत्येक श्वासात इथल्या सर्वसामान्यांच्या कल्याणाचा ध्यास असेल, स्वातंत्र्य हे धनदांडग्यांची वडिलोपार्जित संपत्ती नसून दीन-दलित-गरीब-कष्टकरी शेतकरीवर्गाच्या उन्नतीचा मार्ग आहे यावर ज्यांची निष्ठा असेल, तो माणूस मंत्रिपदाच्या उंची अत्तराच्या सुगंधात मदहोश होण्यापेक्षा आपल्या भूमीच्या गंधातच जास्त मिसळून जातो. तेच केले होते रामलिंग स्वामींनी!

१. स्वातंत्र्य-संग्राम, लेखक: मोरेश्वर त्र्यंबक जोशी. पृष्ठ ६०

बीड मधील दत्त मंदिरमध्ये स्वातंत्र्यसैनिक पुरुषोत्तमराव चपळगावकर, मोतीलालजी मंत्री व रामलिंगजी स्वामी यांचा नागरी सत्कार केला गेला. या प्रसंगी सत्कारास उत्तर देताना पुरुषोत्तमराव चपळगावकर.

काशीनाथराव जाधव

बीड जिल्ह्यातील सशस्त्र क्रांतीचे नायक काशीनाथ तात्याबा जाधव यांचा जन्म पिंपळनेर येथे जानेवारी १९२० साली एका गरीब कुटुंबात झाला. अगदी लहानपणापासूनच जाधवांना देशसेवेचा ध्यास होता. गावातील प्राथमिक शाळेचे मुख्याध्यापक डोंगरे गुरुजींच्या आग्रहामुळे जाधवांच्या वडिलांनी त्यांना बीडच्या फोकानीया शाळेत घातले. बीडमध्ये साधारणतः १९३२ च्या काळात त्यांचा डॉ.धर्मराज जोशी, डॉ.नातू, लक्ष्मण पिंपळनेरकर, बाबुराव पाटील यांच्याशी स्नेह जडला. सगळे मिळून दत्तमंदिर येथे व्यायामशाळेत व्यायाम करीत. त्यांना लक्ष्मीकांतराव कुलकर्णी हे व्यायामतज्ज्ञ शास्त्रशुद्ध व्यायाम शिकवीत. त्यात तलवार चालवणे, जंबिया चालवणे, मल्लखांब, पुरीद्गा, दांडपट्टा, भालाफेक, लाठीकाठी, डबलबार, सिंगलबार, व कुस्ती यांचे शिक्षण तरुणांना देत. बीड शहरातील शेकडो तरुण दत्तमंदिर परिसरात पहाटे व सायंकाळी जमत. सर्व जण येताना आपापली शस्त्रे आणत. याच काळात खंडेश्वरी

मंदिराच्या माळरानावर व खासबागेच्या देवीमंदिर परिसरात देखील अशा प्रकारची शिबिरे चालत. काशीनाथराव या शिबिरातील तरुणांशी जाणीवपूर्वक संबंध ठेवीत. या काळात देहयष्टी कमावणे याचा उद्देश देशासाठी देह समर्पित करणे असा होता. त्यामुळे व्यायामशाळेला व्यायाम मंदिर म्हटले जायचे. व्यायाम म्हणजे आराधना मानली जात. बलवंत झेंड, पंडित बुडूक व वासुदेव खारकर या व्यायामप्रेमी तरुणांनी तर बीडमधल्या शेकडो तरुणांमध्ये व्यायामाची आवड निर्माण केली होती. काशीनाथराव जाधवांना व्यायामाबरोबरच सांस्कृतिक कार्यक्रमाचीही आवड होती. त्यांचा गळा फार गोड होता. या त्यांच्या गुणाचा फायदा नंतरच्या काळात त्यांना लोकसंग्रहासाठी झाला. दत्तमंदिर व्यायामशाळेतील तरुणांना घेऊन त्यांनी शिवाजी महाराजांच्या जीवनावरील 'स्वराज्याचे तोरण' हे नाटक केले. त्यात छत्रपती शिवाजीची भूमिका स्वतः काशीनाथरावांनी केली होती. दत्तमंदिरात झालेल्या या नाटकाला बीडमधील शेकडो लोक उपस्थित होते. "जसे शिवाजी महाराजांनी स्वराज्याचे तोरण बांधले तसे आपणही निजामाला हटवून भारत सरकारचे तोरण बांधूया.." त्यांच्या वाक्यावर तरुणांनी वाजवलेल्या टाळ्यांनी दत्तमंदिर दणाणून गेले होते.

काशीनाथराव बीडमध्ये आल्यानंतर स्टेट काँग्रेसचे ज्येष्ठ नेते पुरुषोत्तमराव चपळगावकर आणि रामलिंग स्वामी यांच्याशी त्यांचा संबंध येणे अपरिहार्य होते. पुढे आर्य समाजाचे नेते बन्सीलालजी आणि पंडित नरेंद्र यांच्या संपर्कात आल्याने त्यांनी आर्य समाजाचे काम सुरू केले. रस्तोरस्ती ओरडून आर्य समाजाची मुखपत्रे आणि वाङ्मय विकले. खेड्यापाड्यांत फिरून आखाडे सुरू केले यात अनेकदा विरोधकांचा मारही सहन केला.

काशीनाथराव हे मुळातच आक्रमक होते. चर्चेचा काथ्याकूट करत तात्त्विक गुन्हाळ घालण्यापेक्षा थेट कृतीवर त्यांचा जास्त भर होता. आर्य समाजाचे सत्याग्रह आंदोलन ऐन भरात आले असताना आर्य समाजाने निजामाशी बोलणी करून सत्याग्रह स्थगित केला. त्यामुळे आर्य समाजाशी मतभेद होऊन काशीनाथराव बाहेर पडले. पण ते शांत राहणे अशक्यच होते. पण नेमके याचवेळी अहमदनगरला हैदराबाद संस्थानाच्या लढ्याला पाठिंबा देण्यासाठी हिंदू महासभेने भावनगर सत्याग्रह केंद्र सुरू केले होते. आपल्या सहकाऱ्यांसह काशीनाथराव जाधव हिंदू महासभेत सामील झाले. हिंदू महासभेने त्यांच्यावर सांगली, सातारा, मुंबई, पुणे येथून

येणाऱ्या सत्याग्रहींना गुप्तपणे निजामी राजवटीत बीडला नेऊन सत्याग्रह करण्याची जबाबदारी दिली. जाधवांनी धाडस दाखवून हिंदू महासभेची पहिली तुकडी त्यांचे साथी कान्होबा सुतनासे, वि.पा.नातू, बाबूराव नातू, लक्ष्मण पिंपळनेरकर यांच्या मदतीने बीडला आणली. ही तुकडी जामखेड, धनगर जवळका, निरगुडी मार्गे रामतीर्थाजवळील बोकड डोहावर पहाटे पाचला पोहचली. दत्तमंदिर गल्लीतून चोरगल्लीमार्गे या तुकडीने सकाळी ८ वाजता धोंडीपुऱ्यात सत्याग्रह केला. पोलिसांनी सर्वांवर बेदम लाठीहल्ला केला.

अहमदनगरचे सत्याग्रह केंद्र हिंदू महासभेने सत्याग्रह स्थगित केल्याने बंद झाले. पुढे 'जाधव राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघात सामील झाले. त्यांनी संघाच्या पुणे येथील एक महिन्याच्या शिबिरात भाग घेतला. संघाच्या अनेक शाखा बीडमध्ये चालवल्या. पण संघातील रोजच्या त्याच त्या कवायतींचा व ठरावीक पठडीतील व्याख्याने याचा आक्रमक आणि क्रांतिशीलतेवर विश्वास असणाऱ्या जाधवांना उबग आला. सामान्य जनतेच्या जिव्हाळ्याच्या व श्रमिक शेतकरी कामगारांच्या प्रश्नावर शाखामध्ये कधीच चर्चा होत नसे. त्याला कंटाळून जाधव संघाच्या बाहेर पडले. त्यांना मित्रांनी थांबण्याची खूप विनंती केली पण, "तुम्हाला करायच असेल तर करा. संघाच्या संकुचित कार्यवर्तुळात मी काम करू शकत नाही." असे उत्तर देऊन जाधव पिंपळनेरला आले."

दरम्यानच्या काळात आनंद कृष्ण वाघमारे यांचे लेख त्यांच्या वाचनात आले. सामान्य जनतेविषयीचे प्रेम, त्यांच्या दुःखावर पडणारा प्रकाश, कष्ट करणाऱ्या शेतकऱ्यांच्या दुःखाला वाचा फोडणारे लेखन, निजामाचे जुलूम, अत्याचार अशा विषयांवर वाघमारे आपल्या 'मराठवाडा' साप्ताहिकातून लेखन करीत. त्यामुळे प्रभावित होऊन काशीनाथ जाधवांनी स्टेट काँग्रेसचा झेंडा हाती घेतला. गोविंदभाई श्रॉफ व बाबासाहेब परांजपेंशी त्यांचा संबंध आल्याने त्यांच्या कामाला बहर आला. ते औरंगाबादहून रातोरात सायकलवर स्टेट काँग्रेसची पत्रके आणून बीडमध्ये वाटत. या कामी बीडच्या बाहेर राहणाऱ्या फुलाबाई माळी यांनी त्यांना खूप मोठी मदत केली. जाधव व बाबुराव पाटील यांना औरंगाबादहून आल्यावर विश्रांतीसाठी त्या आपल्या घरातील खोली देत व त्यांच्या जेवणाचीही

१. बिंदुसरेचं पाणी, लेख - ते मंतरलेले दिवस, लेखक-प्रा. ज्ञानोबा नाईकवाडे, पृष्ठ -५.

व्यवस्था करीत. तर बीड शहरातील दुकानात फटीतून पत्रके टाकण्यासाठी व ती चिकटविण्यासाठी भुजंगराव पहिलवान व त्यांची पत्नी लक्ष्मीबाई या त्यांना सक्रिय मदत करीत. काशीनाथ जाधव धाडसीपणामुळे व आक्रमक वृत्तीमुळे जिल्ह्यात सर्वश्रुत झाले होते. महाराष्ट्र परिषदेने त्यांना बीड जिल्ह्याचे संघटक म्हणून नियुक्त केले. त्यांनी गेवराईत परिषदेचे पहिले अधिवेशन घेतले. तर पिंपळनेरच्या गाजलेल्या बीड तालुका अधिवेशनाचेही ते मुख्य संयोजक होते. जाधवांची भाषाशैली अतिशय सरळ व सोपी होती पण त्यात आक्रमकता आणि स्वातंत्र्यासाठी चिथावणी असे. त्यामुळे निजाम सरकारने त्यांच्यावर वॉरंट बजावले. जाधवांना अटक होणे हे जिल्ह्याच्या चळवळीच्या दृष्टीने हिताचे नाही हे ओळखून बाबासाहेब परांजपेंनी त्यांना उस्मानाबादेत भूमिगत होऊन काम करण्यास नेले. व त्यांना 'शेतकरी दादा' ऊर्फ 'गव्हाणे' हे नाव दिले. तिथे जाधवांचा फुलचंद गांधींशी संबंध आला. दीड वर्षांनंतर पुन्हा जाधव बीड जिल्ह्यात आले. १९४२ च्या 'भारत छोडो' आंदोलनात त्यांनी जिल्हा ढवळून काढला. 'सत्याग्रहाच्या पाठोपाठ जंगल सत्याग्रह, बहिष्कार, वतनाचे राजीनामे, करोडगिरीचे उच्चाटन आणि शेवटी निजामी सत्ता चोही बाजूने खिळखिळी करणे याचा क्रम सुरू झाला. शेवटचा भाग सशस्त्र प्रतिकाराचा होता. जाधव या लढ्याचे अग्रणी होते.'^१

याच काळात त्यांनी शाळा, वाचनालये, खादी भांडार, चरखा संघ यांची स्थापना केली. बीड शहरातील प्रसिध्द असणाऱ्या आजच्या कंकालेश्वर विद्यालय व भगवान विद्यालयाचे तेच संस्थापक आहेत. स्वातंत्र्याच्या आंदोलनाबरोबर काशीनाथरावांनी केलेले मूलभूत आणि रचनात्मक काम म्हणजे बहुजन समाजातील मुलांसाठी सुरू केलेली बोर्डिंग होय. या बोर्डिंगमध्ये खेड्यापाड्यांतील मराठा, वजारी, कोळी, कोष्टी, मुसलमान, माळी, कैकाडी, चांभार, वडार, लमाण, ब्राह्मण, तेली, तांबोळी, सुतार, लोहार, परीट, न्हावी यांसारख्या अस्पृश्य व अठरा पगड जातीची मुले राहत. या विद्यार्थ्यांचे भविष्य याच बोर्डिंगने घडविले.

साधारणतः १९४८-४९ मध्ये काशीनाथराव जाधवांनी बीडमधील

१. बिंदुसरेचं पाणी, लेख -एका पिढीची सायंकाळ, लेखक-अनंतराव भालेराव, पृष्ठ -१४

जुन्या बाजारात खाजामियाँ वकिलाच्या वाड्यात 'हिंद वसतिगृह' या नावाने एक बोर्डिंग सुरू केली. पुढे काँग्रेसशी मतभेद झाल्याने त्यांनी 'हिंद वसतिगृह' सोडून पेठ भागातील मोंढ्याजवळील बिंदुसरेच्या काठी रामतीर्थात १९५० साली 'जनता बोर्डिंग' सुरू केली. हिरामन सेठ नावाचे त्यांचे सहकारी हे रामतीर्थाचे ट्रस्टी होते. त्यांनी ही जागा जाधवांना मिळवून दिली. 'रामतीर्थ ही वास्तू स्वामी रामदासांचे प्रमुख भक्त गिरीधरस्वामी यांच्यासह अन्य पाच भक्तांच्या समाधीस्थळामुळे प्रसिद्ध होती. याच कारणाने या जागेला रामतीर्थ म्हणले जाते. या समाधी स्थळावरील शिलालेख महत्त्वाचे मानले जातात.' पुढे काही कारणांनी जनता बोर्डिंग रामतीर्थाहून खडकपुऱ्यातील शंकरबुवांच्या मठात स्थलांतरित झाली. पुढे पंचवीस वर्षे याच ठिकाणी ही बोर्डिंग होती. खेड्यापाड्यांतील मुलांना स्वतः जाधव गोळा करून बोर्डिंगमध्ये आणत. उन्हातान्हात खेडोपाडी फिरून ते धान्य गोळा करीत. गरीब, दलित, कष्टकरी जनतेशी बांधिलकी बांधणाऱ्या जाधवांसमोर जात धर्माचा प्रश्न शूद्र होता. 'जाधवांच्या बोर्डिंगमध्ये जर प्रवेश मिळाला नसता तर मी गुराखी झालो असतो.' असे उद्गार मराठवाड्यातील ज्येष्ठ कम्युनिस्ट नेते काँ. मनोहर टाकसाळ काढतात. या उद्गारास मोठी पार्श्वभूमी आहे. शेकडो वर्षांपासून ज्यांच्या घरात शिक्षणाची किरणे पोहोचली नाहीत त्या घरात जाधवांनी शिक्षणाची मशाल पेटवून अज्ञानाचा अंधार भेदून टाकला. शिक्षणाने दीनदलित, गोरगरीब, कष्टकरी, बहुजन लोकांच्या जीवनात त्यांनी चैतन्य निर्माण केले. त्यामुळे बीडच नव्हे तर हैदराबाद स्वातंत्र्यसंग्रामात काशीनाथराव जाधवांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा ठसा उमटवून गेला. जनता बोर्डिंगमधून महाराष्ट्राच्या शैक्षणिक, सामाजिक आणि राजकीय जीवनाचे नेतृत्व करणारी पिढी उदयास आली. काशीनाथराव जाधव म्हणजे भगवे वस्त्र धारण न करणारा पण संन्यस्त जीवन जगणारा योद्धा होता. खरे तर काशीनाथराव जाधव हे बीडपुरते कर्मवीर भाऊराव पाटीलच होते. जनता बोर्डिंगसाठी जाधवांनी स्वतःच्या बायकोच्या अंगावरील दागिनेदेखील विकले. त्यांची पत्नी अनुसयाबाईंमध्येही जाधवांच्या समर्पित आणि धाडसी जीवनाचे प्रतिबिंब उमटले होते. त्यामुळेच त्यांना त्यांच्या माहेरी नाथापुरात भाऊ पंडितराव कापसे यांच्याकडून राखी बांधून घेण्यापेक्षा हातबाँब कसा बनवावा हे प्रशिक्षण घेणे जास्त

१. बीड जिल्ह्यातील शिलालेख व ताम्रपट, लेखक- डॉ. सतीश साळुंके, पृष्ठ २६६-२७६

महत्त्वाचे वाटले. इतकेच काय पण जेव्हा बाँबस्फोटानंतर निजामाचे पोलिस चौकशीसाठी आले तेव्हा अनुसयाबाईंनी सगळ्या पोलिसांचे कपडे उतरून नुसत्या अंडरपॅन्टवर घराची झडती घ्यायला भाग पाडले. गावात जेव्हा निजामाने जाहिरात लावली की, काशीनाथराव जाधव आणि त्यांची बायको अनुसया यांना दिसताच क्षणी ठार मारा. तेव्हा अनुसयाबाई न डगमगता शे दोनशे लोकांना सोबत घेऊन काठ्या, कुन्हाडी, भाले घेऊन सुरक्षितपणे भारतीय हद्दीत आल्या! जो काशीनाथराव जाधवांच्या संपर्कात आला तो धैर्याने प्रेरित झाला! मृत्यू उशाशी घेऊन माणसे घडविण्याचा प्रज्वलित यज्ञ म्हणजेच काशीनाथराव जाधव होते. आपल्या साथीदारांना ते नेहमी म्हणत, “प्राण जाणार या तयारीने वागलात तरच कार्य सिद्ध होते.”

रझाकारांचे अत्याचार टोकाला गेले होते. १९४६ च्या दरम्यान वातावरण चांगलेच तापले होते. सत्याग्रहींचे तुरुंगात विलक्षण हाल होत. त्यांना कोठडीत डांबून ठार केले जात. शेवटी सशस्त्र उत्तरा शिवाय पर्याय नव्हता. पाथर्डी येथे सशस्त्र कॅंपची स्थापना झाली! काशीनाथराव जाधवांनी हाती शस्त्र उचलले! आपले सहकारी विठ्ठल काटकर, उद्धव गिरी, धोंडाजी नागथई, होनाजी गायकवाड, सुखदेव कोळपे, बाबुराव राऊत, देवराव उगलमुगले अशा कितीतरी साथींना बंदुका चालवणे, हातबाँब तयार करणे यांचे शिक्षण दिले. जिल्ह्यातील बहुसंख्य कॅंपची जबाबदारीही त्यांच्यावर टाकण्यात आली. जिल्ह्याच्या सशस्त्र उठावाच्या इतिहासाची अनेक गौरवशाली पाने काशीनाथरावांच्या कर्तृत्वाने भरून गेली आहेत. स्वातंत्र्यानंतरही त्यांनी मुसलमानांमध्ये आत्मविश्वास निर्माण करण्यासाठी खूप प्रयत्न केले. काशीनाथरावांना लहानपणी दांडपट्टा शिकवणारे शिक्षक सय्यद आरीफ अली हे पुढे निजामाच्या सीआयडीचे अधिकारी झाले. काशीनाथरावांविषयी ते म्हणतात, “काशीनाथरावांनी निजामाच्या विरोधात जे कार्य केले, त्यातून मानवतेचे काम त्यांनी त्यानंतरच्या काळात केले. त्यांच्या देखरेखीखाली जो प्रदेश होता त्यात मुसलमानांची प्राणहानी झाली नाही. प्रेमाच्या आड जात-धर्म येऊ शकत नाही हेच काशीनाथरावांच्या जीवनाचे महत्त्वाचे सार आहे.”

हैदराबाद संस्थानाच्या स्वातंत्र्यानंतर ज्या राजकीय घडामोडी झाल्या त्याचे परिणाम जाणवू लागले होते. स्टेट काँग्रेसमधून गोविंदभाई, परांजपे व वैशंपायन आदी मंडळी बाहेर पडली. त्यांच्यासोबतच काशीनाथरावांनीही काँग्रेस

सोडली व ते कामगार किसान पक्षाच्या निमित्ताने क्रांतिसिंह नाना पाटलांच्या संपर्कात आले. पुढे ते भारतीय कम्युनिस्ट पक्षाचे कार्यकर्ते बनले. वस्तुस्थिती अशी होती की, काशीनाथरावांचे संपूर्ण आयुष्य हे कम्युनिस्ट शैलीचेच होते. त्यामुळे केव्हातरी त्यांच्या नावापुढे 'कॉम्रेड' हा शब्द लागणे त्यांच्या मनोरचनेनुसार अपरिहार्यच होते. साम्यवादाचे विचार त्यांनी केवळ पुस्तकातून स्वीकारले नव्हते तर जनसामान्यांच्या जगण्याच्या समन्वयातून ते संस्कारित झाले होते.' कॉ. काशीनाथ जाधव यांच्या बदल काही लिहिणे म्हणजे बीड जिल्ह्यातील कम्युनिस्ट पक्षाचा सुरवातीच्या दोन दशकांचा इतिहास लिहिणे. येवढे अतूट नाते त्यांचे व पक्षाच्या पूर्वीच्या कालखंडात राहिले.^१ पुढे निवडणुकीवरून वाद झाल्याने त्यांनी १९७७ मध्ये कम्युनिस्ट पक्ष सोडला. १९५२ च्या पहिल्या सार्वत्रिक निवडणुकीत काँग्रेस वगळता सर्व पक्षांची एकत्र झालेल्या जनता विकास आघाडीचे बीड जिल्ह्यात कॉ.काशीनाथराव जाधवांनीच नेतृत्व केले. त्यांनी स्वतः उमेदवार म्हणून १९५२ (पाटोदा, पराभव), १९५७ (बीड लोकसभा, पराभव), १९६२ (बीड विधानसभा, विजय), व १९६७ (पुन्हा बीड विधानसभा, पराभव) अशा निवडणुका लढवल्या. बीड जिल्ह्यात या सगळ्या निवडणुका जवळपास कॉ.जाधवांच्याच नेतृत्वाखाली लढल्या गेल्या. १९६२ च्या बीड विधानसभेचा अपवाद वगळता त्यांना यश मिळाले नाही. पण बाबासाहेब परांजपे (१९५२) व क्रांतिसिंह नाना पाटील (१९६७) यांना बीड जिल्ह्यातून निवडून आणून लोकसभेवर पाठवण्यात कॉ.जाधवांचा सिंहाचा वाटा कोणीही नाकारू शकत नाही. काशीनाथरावांनी नाना पाटलांच्या येडेमच्छिंद्र (ता. वाळवा, जि. सांगली) येथे जाऊन त्यांना बीडमधून लोकसभा लढवण्याची विनंती केली. नाना पाटलांच्या विजयासाठी त्यांनी स्वतःच्या पराभवाची तमा बाळगली नाही. राजकारणातून निवृत्त झाल्यावर त्यांनी पुरुषोत्तमराव चपळगावकर व रामलिंगजी स्वामींच्या मदतीने स्वातंत्र्यसैनिकांसाठी मूलभूत स्वरूपाचे कार्य केले.

१. बिंदुसरेचं पाणी, लेख - साम्यवादी यांत्रिक, लेखक - कॉ. चंद्रगुप्त चौधरी, पृष्ठ - ८

भूमिगत सैनिकांसोबत कॉ. जाधव. उजवीकडून बसलेले: श्री.सोनाजीराव गायकवाड, श्री.बाबुराव पिंगळे, श्री.जाधव, श्री.बुधाजी कैवाडे (कैकाडी), श्री. पुले, पाठीमागे उभे उजवीकडून: श्री.योगाजी, श्री.बाब्रस व श्री.दायमा

कों. श्रीनिवास खोत

हैदराबाद स्वातंत्र्यसंग्रामात बीड जिल्ह्यातील सशस्त्र उठावाचे एक प्रमुख नायक म्हणून श्रीनिवास खोत यांच्याकडे पाहिले जाते. निजामी राजवट व रझाकारांना ज्या ज्या मार्गाने हैराण करता येईल त्या त्या सगळ्या मार्गांचा अवलंब खोत यांनी प्राणाची पर्वा न करता केला.

खोतांचा अंबाजोगाईत वाडा होता. वाड्यात योगेश्वरी विद्यालयाचे शिक्षक श्रीनिवास अहंकारी व ग. धों. देशपांडे भाड्याने राहत. १९४० साली खोतांचे वडील वारले. मोठे भाऊ नोकरीच्या निमित्ताने बाहेरगावी होते. तर बहीणही लग्न होऊन सासरी गेली होती. वाड्यात ते व आई दोघेच असत. योगेश्वरी विद्यालयाने हैदराबाद स्वातंत्र्यलढ्यास जे मौल्यवान क्रांतिकारी दिले त्यात कों. खोतांचे नाव महत्त्वाचे आहे. शाळेतील शिक्षक बाबासाहेब परांजपे, एकनाथराव कुलकर्णी, दिगंबरराव हरबाजी, व्यंकटराव देशपांडे, विश्वनाथ जाधव, किंबहुने गुरुजी यांसारखे शिक्षक त्यांना लाभले जे सतत विद्यार्थ्यांवर राष्ट्रप्रेमाचे संस्कार करीत. त्यामुळे अगदी बालपणापासूनच देशासाठी आपण काहीतरी करावे ही भावना खोतांच्या

मनात घर करून बसली. त्यात त्यांना एक संधी चालून आली ती म्हणजे १९३८ मध्ये हैदराबाद स्टेट काँग्रेसने पुकारलेला सत्याग्रह. या सत्याग्रहातून खोतांसह त्यांचे मित्र श्री मनोहर बोर्डे, गोविंदराव सराफ, दिगंबर रेंगे, विश्वंभर चिद्रवार, राजाराम कोकीळ, देवीदास कामखेडकर, साधू भारजकर व नागनाथ परांजपे यांनीही या सत्याग्रहात भाग घेऊन सत्याग्रह यशस्वी केला. एस.आर. देशपांडे यांनी या आंदोलनाचे नेतृत्व केले होते. या सत्याग्रहामुळे शालेय विद्यार्थ्यांचा एक संघच तयार झाला.

अंबाजोगाईत आर्य समाज व हिंदू महासभेच्या संघटनात्मक कामाचा मोठा परिणाम खोतांसह त्यांच्या वयोगटातील मुलांवर झाला. मोहनसिंग हरिसिंग ठाकूर परिहार हे सदर बाजारात आर्य समाजाची शाखा चालवत. त्याचसोबत आर्यसमाजाचे वाचनालयही होते. शिवाय एक व्यायामशाळाही होती. तिथे व्याख्यानेही होत. हिंदू महासभेचे द.मा. देशमुख यांच्यासारखे जहाल वक्तृत्व असणारे वक्ते अधूनमधून येत. त्यांच्या भाषणाने तरुणांची मने पेटत. हिंदू महासभेतर्फे मंगळवार पेठ, भट गल्ली, रविवार पेठ व सदर बाजारात व्यायामशाळा चालत. तिथे कुस्ती, तलवारबाजी, लाठ्या-काठ्या चालवणे, भालाफेक व मल्लखांब शिकवला जाई. तरुणांनी या व्यायामशाळा बहरलेल्या असत. या व्यायामशाळेतूनच पुढे श्रीनिवास खोत हा उमदा क्रांतिकारी तरुण घडला. त्यांच्या सोबतीलाच दिगंबर विर्धे व विठ्ठलराव खानापूरकर सारखे शूर तरुण स्वातंत्र्यलढ्यात उतरले. व्यायाम, बौद्धिक, सामाजिक, सुधारणांच्या सोबतीला अंबाजोगाईतील तरुणांना आत्मचरित्रे, साप्ताहिके, मासिके, प्रेरणादायी ग्रंथ वाचायला उपलब्ध करून दिली ती रघुनाथराव नागापूरकर यांनी. ते अत्यंत बांधिलकीने व निष्ठेने योगेश्वरी वाचनालय चालवत. श्रीनिवास खोतांसारखी माणसे जेव्हा देशासाठी आपले आयुष्य वेचतात तेव्हा अशी माणसं उभा करणारी सामाजिक स्थितीच जास्त महत्त्वाची असते. अशा पूरक सामाजिक अभिसरणाचाच तो परिणाम असतो.

रझाकारांच्या गुंडांकडून व निजामाच्या पोलिसांकडून जाणीवपूर्वक हिंदूंवर अतिशय अन्याय केला जात होता. रविवार पेठेत रामाची पालखी अडवून दंगल घडवली गेली. त्यात एक प्रमुख कार्यकर्ते सेलमोहकरांना जागीच ठार केले गेले. हिंदू व मुसलमानांचे सण एकत्र आले तर हिंदूंना सण साजरा करायची परवानगी नसे. या सगळ्यांचा विद्यार्थीदशेपासूनच खोतांच्या मनावर परिणाम झाला. शालेय

जीवनापासूनच त्यांनी या स्वातंत्र्यसंग्रामात उडी घेतली. विलक्षण धाडसी, चलाख व बुद्धिमान तरुण क्रांतिकारक म्हणून त्यांचा लौकिक होता. त्यांनी शाळेत शिकत असतानाच शहाबुर्जावरील रेडिओ बुरूज चढून काढून नदीत फेकला. पोस्टाच्या पेट्या काढून फेकल्या. पोस्टाच्या तारा तोडून संदेशवहन बंद केले. निजामाच्या अंबाजोगाईतील छावणीच्या गंजीला आग लावली. त्यांचे हे अचाट कर्तृत्व पाहून निजाम पोलिसही अवाक झाले होते. पण शेवटी ते पकडले गेले. त्यांना पोलिस ठाण्यावर बेड्या घालून आणले. पोलिसांनी त्यांचे धोतर सोडून निःशस्त्र फेडून पोटावर झोपवले. त्यांचे दोन्ही पाय धोतराने बांधले व तळपायावर वेताने बेदम मारायला सुरुवात केली. पण शूर श्रीनिवास रडत बसले नाहीत त्यांनी उलट उसळी मारून वेताने मारणाऱ्या सब इन्स्पेक्टर हाफीजचे नरडे धरले. दाताने चावून त्यांचे नरडे फोडणार तोच त्यांना अन्य पोलिसांनी पकडले.

काँ. श्रीनिवास खोत यांना अनेकदा शिक्षा झाल्या. पण त्याला त्यांनी भीक घातली नाही. उलट औरंगाबादचा हर्सूल तुरुंग फोडून बाहेर येण्याचे अभूतपूर्व धाडस त्यांनी दाखवले. बीड जिल्ह्याच्या सरहद्दीवर आगळगाव येथे सशस्त्र कॅम्पची त्यांनी शिस्तबद्ध आखणी करून बर्दापूर पोलिस ठाणे लुटण्यासारख्या कितीतरी रोमहर्षक कारवाया केल्या. अक्रम रोहिल्यासारख्या क्रूरकर्मीला गोळ्या घालून ठार मारले. धावत्या रेल्वेतून त्यांनी उडी मारल्याचा प्रसंग असाच रोमहर्षक आहे. अंबाजोगाईतील स्वातंत्र्यसैनिकांजवळचा दारूगोळा संपला होता. त्यामुळे योगेश्वरी शाळेतील शिक्षक अनंतराव सांगवीकर व श्रीनिवास विर्धे यांना जैन गल्ली, देशपांडे गल्ली व गाव समितीने सिकंदराबादला दारूगोळा आणण्यासाठी पाठवले होते. खोतांवर पकड वॉरंट होते. पण कोणत्याही स्थितीत ते पकडले जाऊ नये असे त्यांना सर्वांनी निश्चून सांगितले होते. ठरल्याप्रमाणे सांगवीकर, विर्धे व खोतांनी बंदुकीच्या गोळ्या, छर्रे, फुले, बंदुकी खरेदी केल्या. ते सगळे एका भल्या मोठ्या गाठोड्यात बांधले व परतीच्या प्रवासाला निघाले. बहुतेक पोलिसांना याचा सुगावा लागला असावा. लातूर रोड रेल्वे स्टेशन सोडताच पोलिसांनी खोतांना गाठले चालू रेल्वेच्या डब्यात खोत त्यांना आयतेच सापडले होते. आता हा कुठेही जाऊ शकणार नाही या विचाराने पोलिस निश्चित होते. प्रसंग ओळखून सांगवीकर बाजूला सरकले. खोतांनी त्यांना घाटनांदूरच्या रेल्वेस्टेशनवर मित्र घ्यायला येणार असून तुम्ही स्वतःला वाचवा असा सल्ला दिला. रात्री ९ च्या

दरम्यान रेल्वे परळीला पोहोचणार होती. शस्त्रांचे गाठोडे शंका येऊ नये म्हणून समोरच्या बर्थवर ठेवले होते. पोलिस दूरहून त्यांच्यावर पाळत ठेवून होते. त्यांना शस्त्राच्या गाठोड्याचा पत्ता नव्हता. कोणत्याही स्थितीत आपण सटकायला हवं. अटक होता कामा नये. अटक झाली तर पुन्हा दोनचार वर्षे तुरुंगात जाऊ...खोतांच्या मनात विचाराचे काहूर माजले. खरे तर त्यांना तुरुंगात जाण्याची मुळीच भीती नव्हती. दुःख होते ते याचे की तुरुंगात गेल्याने स्वातंत्र्यलढ्याच्या यद्धभूमीवर लढण्यापासून त्यांना वंचित राहावे लागणार होते. रेल्वे सुसाट वेगात अंधाराला चिरत धावत होती. गाडीने आता पानगाव सोडले होते. खोत अधिकाधिक अस्वस्थ होत होते. शेवटी त्यांनी चालत्या गाडीतून उडी मारण्याचा निर्णय घेतला. रात्र अंधारी होती, उडी नेमकी कुठं पडणार, मोठा मार लागणार की जिवावर बेतणार? यांसारख्या बाबींचा विचार करायला या क्रांतिकारी भूमिपुत्राला वेळच नव्हता. खोतांनी शस्त्रांचे गाठोडे घेतले, पोलिसांचा कानोसा घेतला, आणि दुसऱ्याच क्षणी 'वंदेऽऽऽऽ मातरऽऽम्' म्हणत भरधाव चालत्या रेल्वेतून त्यांनी खाली उडी मारली. स्वातंत्र्यवीर सावरकरांनी चालत्या जहाजातून उडी मारून फ्रान्सचा समुद्रकिनारा पोहत गाठला होता. तसेच साहस श्रीनिवास खोतांनी आपल्या पुरते केले होते. राष्ट्रीय पुरुषांची अशी लहान लहानरूपे आपल्या अवतीभवती असतात! खोतांनी उडी घेतलेली पाहून निजाम पोलिसच काय स्वतः सांगवीकरही आवाक झाले. "मर गया साला..... मर गया....." म्हणत पोलिस धावले. तोपर्यंत गाडी दूर गेली होती. पोलिस हात चोळीत रेल्वेत उभे होते. इकडे खोतांना जबर मार लागला होता. ते पटरीच्या उताराहून एका नाल्यात पडले होते. दूरवर रेल्वे थांबली. पोलिस बॅटऱ्या घेऊन शोधायला धावले. प्रतिकारासाठी खोतांनी दगडे गोळा केली. बंदुकीचा स्ट्रिगर ऑन केला. पण अंधारात पोलिसांना काही दिसत नव्हते. "चलो, उसके पास हत्यार होंगे तो हमे भी मारेगा." म्हणत पोलिस परतले. खोत तिथून पायी चालत घाटनांदुरला गेले. नंतर अंबाजोगाईला आले. त्यांनी घडलेला वृत्तांत अॅड. जनार्दन देसाईना सांगितला. हे ऐकून जनार्दनराव अवाक व व्यथित झाले. त्यांनी खोतांना स्वतःच्या घरी ठेवून घेऊन इलाज केला.

काँ. खोतांचा सोयगाव किस्सा प्रसिद्ध आहे. ते भारतीय सैन्यांसोबत सोयगावच्या रजाकारांना पकडण्यास गेले. लोकांनी अंबाजोगाईचे रजाकार प्रमुख गजनफरअली वकील यांना पकडून आणले पण गजनफरअली हे परिस्थितीने

रजाकार झाले असून ते एक सज्जन गृहस्थ आहे. हे स्वतः खोतांनी सैन्याला पटवून दिले व गजनफरअली यांचा प्राण वाचविला. या वरून त्यांच्या धर्मनिरपेक्षतेचा प्रामाणिकपणा दिसून येतो. काँ. श्रीनिवास खोत केवळ तल्लख बुद्धीचेच नव्हे तर विलक्षण कल्पक व धाडसी होते. लहानपणापासूनच त्यांची दृष्टी कमी असल्याने ते चष्मा लावत त्यामुळे ते पटकन ओळखले जात. पण त्यावरही ते मात करीत. परळी रेल्वेस्थानकावर त्यांच्यावर आलेला असाच एक प्रसंग खूपच बाका होता.

रेल्वेतून श्रीनिवास खोत पसार होणार ही बातमी निजामाच्या पोलिसांना कळाली. अंबाजोगाईचा अमीन जैदी याने जवळपास दीडशे पोलिसांना घेऊन अखळ्या रेल्वेस्थानकालाच घेराव घातला. प्रवासी दोनचार आणि जिकडे तिकडे पोलिसच दिसत होते. सर्वत्र पोलिसांचा कडक पहारा होता. तेवढ्यात एक पठाण स्थानकावर आला. तो श्रीमंत घरचा वाटत होता. डोक्यावर वेलबुट्टी नक्षीकाम केलेले आखूड जाकीट, खाली घोळदार पायजमा, पायात भारी पठाणी बूट व हातात वेताची छडी होती. सोबत त्याचा अदेली (सेवक) होता. अदेलीच्या डोक्यावर पागोटे, अंगात सदरा त्यावर फाटलेला ठिगळाचा कोट धोतर व पायात चढाव होत्या. रेल्वे स्थानकाबाहेर बलुची लोक होते. ते लोकांना लुटीत त्यांनी अदेलीला रोखले. चाकू दाखवून लुटले. इकडे पठाण साहेब अदेली अडकल्याने परेशान झाले. शेवटी अदेली आला. गाडी निघण्याची वेळ झाली होती. पोलिस सगळ्या डब्यात श्रीनिवास खोतांना शोधत होते. पण त्यांचा पत्ता लागत नव्हता. अदेलीने पठाण साहेबांना सेकंड क्लासमध्ये नेऊन बसवले व तो प्रथेप्रमाणे थर्डक्लासमध्ये जाऊन बसला. पठाण साहेब आपल्या जागेवर बसले. गाडीने शेवटची शिटी दिली तोच अमिनासह पंधरा-वीस पोलिसांनी पठाणसाहेबांना घेरले. सर्वांजवळ बंदुका होत्या. अमीन जोरात ओरडू लागला. “मैने पकडा...मैने पकडा...” दीडशे पोलिसांचा गराडा त्या एका डब्यात पडला. हे पठाण साहेब दुसरे तिसरे कोणीही नव्हते तर ते श्रीनिवास खोतच होते. निजाम पोलिसांनी ते बरोबर ओळखले होते. कारण खोत वेशांतर करण्यात सराईत हे त्यांना माहीत होते. आता मुद्दा होता तो पठाणाच्या सेवकाचा. त्यांची शोधाशोध सुरू झाली. सगळ्या स्थानकावर धावपळ झाली. प्रत्येक डबा शोधला गेला पण अदेली सापडला नाही. पण श्रीनिवास खोतांनी आपल्या सहकाऱ्याला ओळखले होते. त्याने आता पांढरा स्वच्छ इस्त्रीचा शर्ट घातला होता. त्यावर गरम स्वेटर घातले

होते. व डोक्यावर वेलबुट्टीची टोपी, तोंडात पिला हत्ती सिगारेट व पायात बूट घालून तो व्यापाऱ्याच्या वेशात ही सगळी धावपळ गंमतीने पहात होता. ते होते खोतांचे मित्र दिगंबर विधे!

शेवटी पोलिसांना अदेली भेटलाच नाही. गाडी निघून गेली पण दुर्दैवाने श्रीनिवास खोत पोलिसांच्या हाती सापडले. त्यांना सश्रम कारावासाची शिक्षा ठोठावण्यात आली त्यांना हर्सूल तुरुंगात डांबण्यात आले. पण तुरुंगाच्या भिंती त्यांना फार काळ डांबून ठेवू शकल्या नाहीत. हर्सूल जेल फोडून ते कसे निसटले याची रोमांचकारी कहाणी आपण पूर्वी पाहिली आहेच.

हर्सूलमधून पळाल्यावर खोतांचे अंबाजोगाई येथील घर निजाम सरकारने उद्ध्वस्त केले. मौल्यवान वस्तू पळवल्या, भांडीकुंडी लुटली. निजाम सरकारचे पंतप्रधान मीर लायक अली यांनी वायरलेसने खोतांची जायदाद जप्त करण्याचे आदेश दिले. व त्यांना गोळ्या घालण्याचा हुकूम फर्मावला. खोतांचे बंधू आनंदराव यांनी या जप्तीविरुद्ध कोर्टात अपील करण्याचा प्रयत्न केला. पण त्यासाठी बीडला एकही वकील पुढे आला नाही. शेवटी अॅड. किसनराव देसाई वांगीकर पुढे आले. त्यांनी आनंदरावांना मदत केली. शेवटी आनंदराव या जप्तीविरोधात पंतप्रधान लायकअलींना भेटले. इतकेच काय त्यांनी पंतप्रधान पंडित जवाहरलाल नेहरूंशी ही पत्रव्यवहार केला. पण या लुटीची भरपाई करण्यास भारत सरकार असमर्थ असल्याचे पत्र आले.

आपल्या धाडसी स्वभावामुळे विलक्षण राष्ट्रनिष्ठेमुळे श्रीनिवास खोत अंबाजोगाईकरांच्या गळ्यातले तारित झाले होते. पोलिस कारवाईनंतर संस्थान जेव्हा मुक्त झाले तेव्हा अंबाजोगाईत स्वामी रामानंद तीर्थ व श्रीनिवासजी खोत यांचा भव्य सत्कार करण्यात आला. यावेळी श्रीनिवास खोतांना नागरिकांनी 'छोटा सुभाषचंद्र बोस' ही पदवी दिली. आणि ते खरेही होते. सुभाषचंद्र बोसांच्या आझाद हिंद सेनेच्या धर्तीवरील आगळगाव कॅम्पच्या माध्यमातून श्रीनिवास खोतांनी अभूतपूर्व सशस्त्र कारवाया केल्या होत्या.

संदर्भ :

- हैदराबादचा स्वातंत्र्यसंग्राम आणि मराठवाडा. लेखक: अनंत भालेराव
- बीड जिल्ह्यातील स्वातंत्र्यलढा. लेखक: श्रीनिवास खोत, दिगंबर विधे
- हैदराबादचा मुक्तिसंग्राम आणि आम्ही. लेखक: श्रीनिवास खोत, दिगंबर विधे
- चरित्रकोष, महाराष्ट्र शासन.

शेख उमर

हैदराबाद संस्थानाच्या स्वातंत्र्यलढ्याचा अनेकांनी त्यांच्या परीने वेगवेगळा अन्वयार्थ लावला असला तरी निःसंदेह हा लढा एक धर्मनिरपेक्ष लढा होता. पत्रकार शोईबउल्ला पासून ते बीड जिल्ह्यातील केज तालुक्यातील युसूफवडगावच्या शेख उमरपर्यंत अशी असंख्य उदाहरणे देता येतील. ज्यांनी धर्म आणि जात बाजूला ठेवून संस्थानातील सर्वसामान्य माणसांवर होणाऱ्या जुलूमाविरोधात आवाज उठवला. धर्माची मर्यादा त्यांच्या या उत्स्फूर्त भावनांना पायबंद घालू शकली नाही. उलट हिंदू असो वा इस्लाम दोन्ही धर्माची खरी शिकवणूक ही मानवता आहे म्हणून माणसाने माणसांशी माणुसकीने व सहिष्णुतेने वागणे हाच खरा धर्म आहे हेच या क्रांतिकारकांनी कृतीतून सांगितले.

शेख उमर यांचा जन्म युसूफवडगाव येथे अत्यंत साधारण कुटुंबात झाला. पूर्वीच्या काळी अंबाजोगाईहून बीडला यायला आजच्याप्रमाणे केज-नेकनूर हा सरळ मार्ग नव्हता. त्यासाठी युसूफवडगावमार्गे कळंबला व तेथून येरमाळ्याला जावे लागे.

येरमाळ्याहून उस्मानाबाद-बीड बसने बीडला यावे लागत असे. बीडला येण्यासाठी युसूफवडगाव हा मुख्य मार्ग असल्याने स्वातंत्र्यसैनिक मोठ्या प्रमाणात युसूफवडगावला येत. तेथून केज धारूर-चिंचोली-बीड या केंद्राला जात. त्यामुळे युसूफवडगावचे संघटन चांगले झाले होते. त्यात शेख उमर नेहमी अग्रेसर असत. गावात एक पोलिस चौकी होती. चौकीत पोलिस आणि जमादार तैनात होते. या चौकीवर केज पोलिस चौकीचे नियंत्रण होते. मुस्लिमांची संख्या गावात जास्त होती. परिणामी हे रझाकारांचे मोठे केंद्र होते. पांडुरंग खरबड, प्रभार फटाले, शेख उमर आणि रामू हे तरुण सतत क्रांतिकारी कार्यात सहभागी असत. यावेळी शेख उमर यांचे वय अवघे वीस वर्षांचे होते.

राजधर्म आणि आपला धर्म हा एकच आहे त्यामुळे तू काँग्रेसच्या चळवळीत भाग घेऊ नकोस, अशा धमक्या शेख उमरला नेहमी यायच्या. नातेवाईक पोलिस जमादार व अन्य मुस्लिम मंडळी नेहमी त्याला काँग्रेसपासून दूर राहण्याचे बजावत. मात्र शेख उमर मुळात स्वातंत्र्याच्या ध्यासाने पेटलेले होते. ज्यांच्याबरोबर आपण लहानाचे मोठे झालो, खेळलो, बागडलो त्या हिंदूबांधवांवर व त्यांच्या स्त्रियांवर होणारा अन्याय शेख उमर यांच्या सहनशीलतेपलीकडला होता. ते आपल्या नातेवाईकांना व समाजातील मंडळींना खडसावत. कोणताही धर्म इतरांच्या जीवितास धोका पोहोचविण्याची प्रेरणा देत नाही; उलट तो इतरांचे संरक्षण करण्याचेच संस्कार करतो, या शब्दांत ते आपल्या नातेवाईकांना बोलत.

९ ऑगस्ट १९४७ रोजी स्टेट काँग्रेसने झेंडा सत्याग्रहाचे आवाहन केले. शेख उमर यांनी आपल्या गावात तरुणांना एकत्रित करून मोठ्या प्रमाणात सत्याग्रह करण्याचे ठरवले. रझाकारांनी व गुंडांनी त्यांना धमकावले, पण त्याला भीक न घालता ९ ऑगस्ट १९४७ रोजी पहाटे शेख उमर यांनी गावात मोठ्या प्रमाणात झेंडा सत्याग्रह केला. शे-दोनशे तरुण हातात तिरंगा घेऊन 'भारत माता की जय!' या घोषणा देत गावातून निघाले. या सर्वासमोर तिरंगा ध्वज घेऊन नेतृत्व करीत होते ते स्वतः शेख उमर! पोलिसांनी अमानुष लाठीहल्ला केला. उमर यांना अटक केली. कोर्टासमोर उभे केले असता कोर्टाने शेख उमरसह त्यांच्या सहकाऱ्यांना एक महिन्याची सक्तमजुरीची शिक्षा ठोठावली. पण उमर डगमगले नाहीत. ते अशिक्षित होते, परंतु स्वातंत्र्यलढ्याविषयी त्यांची भूमिका स्वच्छ होती. येणाऱ्या प्रत्येक संकटाची त्यांना जाणीव होती. जाणीवपूर्वक येणारी संकटे खांद्यावर

घेण्याचा त्यांनी निर्धार केला होता. नुकताच विवाह झालेल्या अवघ्या वीस वर्षांच्या या क्रांतिकारकाने ही शिक्षा अभिमानाने भोगली. पण जेव्हा शेख उमर तुरुंगातून बाहेर आले तेव्हा त्यांच्या नशिबाचे भोग जास्तच वाढले होते. त्यांच्या जातीजमातीतील लोकांनी त्यांचा विलक्षण छळ सुरू केला. रझाकारांनी त्यांच्या बायकोला पळवून नेले होते. त्यांची शेती घरदार संपत्ती रझाकारांनी व गावगुंडांनी बळकावली होती. त्याला निजाम पोलिसांचाही पाठिंबा होता. तरीही शेख उमर हैदराबाद संस्थान स्वतंत्र होईपर्यंत लढत राहिले. राहायला घर नाही, सांभाळणारे कोणी नाही. अशिक्षितपणामुळे निर्माण होणारे प्रश्न आणि त्यात पोटाची आग विझवण्यासाठी कोणतेही साधन नाही अशा अत्यंत विपन्नावस्थेत हा क्रांतिकारक स्वातंत्र्यआंदोलनाचा पाईक राहिला.

पोलिस ॲक्शन नंतर हैदराबाद संस्थान स्वतंत्र झाले, पण शेख उमर नावाचा हा क्रांतिकारक परिस्थितीने नेहमीसाठी पारतंत्र्यातच ठेवला. शेवटी पोटाची आग विझवण्यासाठी शेख उमर यांनी मजुरी करायला सुरुवात केली. जे हात तिरंगा घेऊन आसमंतात उंचावले होते त्या हातांना आता दिवसभर कुदळीने खोदल्यामुळे घट्टे पडायला सुरुवात झाली होती. शेवटी शारीरिक श्रम करणेही कठीण झाले मग उमर यांनी युसूफवडगावच्या बसस्टँडवर हमाली करायला सुरुवात केली. प्रवाशांचे सामान उतरवणे व त्यांच्या घरापर्यंत पोहोचवून ते आपला उदरनिर्वाह करत होते. पण शेवटपर्यंत शेख उमर यांना सर्वस्व गमावल्याचे दुःख कधीही वाटले नाही. प्रसिद्ध क्रांतिकारक श्रीनिवास खोत शेख उमर यांच्याबद्दल म्हणतात, “प्रवाहाविरुद्ध जाऊन सतत पुढे जाण्याची ईर्ष्या ठेवणारा तो एक महामानव होता. तो सतत पुढे पुढेच गेला.” शेख उमर यांना अनेक जखमा केल्या. मात्र शेख उमर त्या जखमा कुरवाळत बसले नाहीत. ते स्वतःला अबुल कलाम आझादचा मुलगा मानत.

बीड जिल्ह्याच्या स्वातंत्र्यसंग्रामात शेख उमरसारखे उच्चतम जीवनमूल्य जगणारे अनेक क्रांतिकारक होते म्हणूनच या जिल्ह्याचे योगदान ठळकपणे समोर येऊ शकले.

संदर्भ : - हैदराबादचा मुक्तिसंग्राम आणि आम्ही. लेखक: श्रीनिवास खोत, दिगंबर विर्घे
 - बीड जिल्ह्यातील स्वातंत्र्यलढा. लेखक: श्रीनिवास खोत, दिगंबर विर्घे

यद्या-मुग्या मांग

बीड जिल्ह्याच्या स्वातंत्र्यलढ्यात गुंदावडगावच्या यद्या-मुग्या या मातंग समाजातील भावांचे योगदान वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. इतिहासात 'यद्या-मुग्या मांग' या नावाने प्रसिद्ध असणाऱ्या बीड जिल्ह्यातील या भूमिपुत्रांनी निजामाशी संघर्ष करून गोरगरिबांना लुटणाऱ्या पांढरपेशा सरंजामदारांच्या घरावर दरोडे टाकून १८९९ च्या उठावाचा नायक जगदंब बळवंतला मदत केली. खरे म्हणजे जगदंब बळवंतला क्रांतिसाठी अर्थपुरवठा करणारे यद्या-मुग्या मांग हे प्रमुख स्रोत होते. त्यांनी १८८५ ते १८९९ च्या दरम्यान बीड जिल्ह्यातील ग्रामीण जनतेत खऱ्या अर्थाने देशप्रेमाची मशाल पेटविली. या कालखंडात गुंदावडगाव, दहिफळ, आंधळ्याची वाडी, तांबवा, मौज, देवगाव, घोडेसूर व लोकरवाडी, हा भाग जिल्ह्याच्या स्वातंत्र्य आंदोलनाचा केंद्रबिंदू झाला होता.

यद्या, मुग्या मांग हे दोघे सख्खे भाऊ होते. त्यांचे वडील विठोबा अंदुबा लांडगे यांना यद्या-मुग्यासह हरिभाऊ आणि भागुजी ही दोन मुले होती. दोघेही यद्या व मुग्यांना स्वातंत्र्यआंदोलनात मदत करीत. सुरुवातीच्या काळात यद्या-मुग्या मांग हे गावात चोऱ्या करत. खळे लुटणे, उभे पीक कापून नेणे, जनावरे चोरणे हा त्यांचा नित्याचाच धंदा होता. परिणामी परिसरातील लोक त्यांना चांगलेच वैतागले होते. मात्र हे दोघे जण जगदंब बळवंतच्या संपर्कात

आले आणि त्यांच्यात अंतर्बाह्य बदल झाला. 'मागिया (मुग्या) मांग याने बीड आणि औरंगाबाद जिल्ह्यांत १८९८ साली झालेल्या बंडात भाग घेतला. त्याच्यावर खटला दाखल होऊन त्यास शिक्षा झाली.'^१

मुग्या मांगाच्या धैर्याची ख्याती क्रांतीसाठी जमवाजमव करणाऱ्या जगदंब बळवंतच्या कानी गेली. जगदंब बळवंतनी विठ्ठल कारकुनाचा मुलगा बापूराव करवी मौजला जाऊन धुन्या महारसह जावजी अण्णा व जयराम गोसावी यांना तातडीने बीडला सौंदत्तीकर काकांकडे येण्याचा निरोप दिला. मुग्या मांगास मौजला आणून मांगवाड्यात भेटण्याची जबाबदारी धुन्या मांगावर टाकण्यात आली. ठरलेल्या दिवशी जगदंब व काका मौजला गेले. रात्रीच्या वेळी जगदंबची आणि मुग्याची भेट ठरली. बीड येथील विठ्ठलराव कारकून यांचा मुलगाही यावेळी उपस्थित होता. या भेटीत जगदंबने मुग्याला विश्वासात घेण्याचा प्रयत्न केला. मात्र निजामाची राजवट उलटून हिंदूंची सत्ता येईल यावर विश्वास ठेवायला मुग्या तयार नव्हता. येथे उपस्थित असलेल्या गणपतरावाने मुग्याच्या मनातील शंका ओळखून त्यास बीडला यऊन जगदंबशी चर्चा करण्याची विनंती केली. गावच्या मांगवाड्यात शेषराव सौंदत्तीकरकाका, गणपतराव बापूराव पाटीलबुवा व जयराम गोसावी ही मंडळी जगदंब व मुग्याची वाट पाहत होती. मध्यरात्रीस या सर्वांची भेट झाली. जगदंब व काकांनी मुग्या मांगाला त्याच्या दोनशे लोकांच्या सहकाऱ्यांसह स्वातंत्र्य लढ्यात उतरण्याचे आवाहन केले. सर्वासमोर ज्वारी ठेवली गेली आणि मशालीच्या प्रकाशात मुग्यासह सर्वांनी स्वातंत्र्यआंदोलनात सहभागी होण्याची प्रतिज्ञा घेतली.

या घटनेनंतर मुग्या मांगाचे आयुष्यच बदलून गेले. जगदंबला स्वातंत्र्य आंदोलनासाठी पैसा पुरवण्यासाठी मुग्या मांगाची भूमिका पुढच्या काळात महत्त्वाची ठरली. पैसा कमी पडताच मुग्याला निरोप धाडला जायचा. आणि दुसऱ्या दिवशी मुग्या हवा तेवढा पैसा जगदंबला पुरवत असे. बैठकीनंतरच्या पंधरा दिवसांनी पैसा जमा करण्यासाठी मुग्याला डाका टाकण्याचा निरोप मिळाला. धोंडिबा विठोबा मुंडे देवगाव, शहाजी विठोबा मुंडे देवगाव व शहाजीचा मुलगा जयवंत शहाजी मुंडे देवगाव यांच्या नेतृत्वाखाली मुग्याने आपले साथीदार गोपाळ सिंग, विठ्ठल सिंग

१. स्वातंत्र्यसैनिक चरित्रकोश, महाराष्ट्र शासन, मराठवाडा विभाग, पृष्ठ ४३६

यांच्यासह अन्य साथीदारांच्या मदतीने उपळीला अळी गावातील पाटलाच्या घरावर डाका टाकून सर्व रक्कम सील करून बीडला बळवंतकडे पाठवली.

मुग्या मांगाचे हे धाडस आणि निष्ठा पाहून बळवंत खूश झाला. दरम्यान सुध्या महार हा तुरुंगातून आल्यावर तो शेषराव सौंदत्तीकरांना भेटला व बळवंत हा राजा नसून तो भामटा असल्याचे मत त्याने व्यक्त केले. सुध्याची फितुरी भविष्यात स्वातंत्र्य आंदोलनास घातक ठरू शकेल असा विचार करून मुग्याकरवी सुध्याला ठार मारण्यात आले. या घटनेनंतर बळवंतचा चांगलाच वचक बसला.

यद्या-मुग्या मांग स्वातंत्र्यआंदोलनात पडल्यानंतर सवर्ण समाजातील अनेक लोकांशी त्यांचा संपर्क आला व प्रतिष्ठित लोकही त्यांचा आदर करू लागले. यद्या-मुग्या दगडी भिंतीवर पळतपळत पाठीने चढत असत, अशा प्रकारच्या त्यांच्या बदलत्या दंतकथाही प्रसिद्ध होऊ लागल्या होत्या. बळवंत, काका सौंदत्तीकर, देवगावचचे मुंडे बंधू यांच्या नंतर निजामी पोलिसांच्या यादीत यद्या, मुग्याचे नाव होते. त्यांचा पोलिस नेहमीच पाठलाग करित. पण ते पोलिसांच्या हाती कधीच लागले नाहीत. उलट अनेक पोलिसांना त्यांनी यमसदनाला पाठवले. अंबड तालुक्यातील कंठारी जवळील उक्कडगाव येथे महाशिवरात्रीस व अंबिलपौर्णिमेस मोठी यात्रा भरते. इथे यद्या, मुग्या निश्चित येणार म्हणून पोलिसांची भली मोठी फौज हत्यारांसह यात्रेत दबा धरून बसली. पण झाले उलटेच. यद्या, मुग्याला सहकार्य करणारे कंठारीचे देवराव पाटील यांच्यासह यद्या, मुग्याच्या सैनिकांनी यात्रेत घुसून पोलिसांच्याच छावणीला वेढा दिला. यद्या, मुग्याने जोरदार आरोळी ठोकून पोलिसांना हत्यारे खाली टाकण्याचे आदेश दिले, नसता ठार मारण्याची धमकी दिली. यद्या, मुग्याचा हा अवतार पाहून पोलिसांची गाळण उडाली. आणि पटापट सर्वांनी आपल्या बंदुका खाली टाकल्या. यद्या, मुग्याच्या लोकांनी बंदुकांच्या मोळ्या बांधल्या. या मोळ्या पोलिसांच्याच डोक्यावर देऊन त्यांची यात्रेतून धिंड काढली.

घोडेखूरच्या लढाईनंतर निजाम व ब्रिटिश सैनिकांनी यद्याला गंजीत टाकून जिवंत जाळले तर मुग्याला गोळ्या घालून ठार केले. हैदराबादचा स्वातंत्र्यलढा यद्या-मुग्यासारख्या असंख्य अज्ञात क्रांतिकारकांनी जीवाची पर्वा न करता लढला. मात्र त्यांना तत्कालीन राजवटीने दराडेखोर ठरवून त्यांच्या बलिदानाचा अपमानच केला. या परिस्थितीत आजही फरक झाला नाही!

कान्ह्या भिल्ल

तंट्या भिल्लाने सर्वत्र बंडाळीचा ध्वज फडकवला असतानाच बीड जिल्ह्यात कान्ह्या भिल्लाने निजामी राजवटीतील पोलिसांना सळो की पळो करून सोडले. इंग्रज पोलिसही कान्ह्याच्या बंडाळीमुळे हैराण झाले होते. कान्ह्या हा भटक्या भिल्ल जमातीतला असल्याने त्याचे निश्चित गाव सापडत नसले तरी तो आष्टी तालुक्यातील भडकेल गावचा होता असे समजले जाते. पांगुळगव्हाणचे सावळाराम गिते व कान्ह्याचा मेव्हणा अप्पा हे त्याचे मुख्य साथीदार होते. कान्ह्याचा काळ एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धातला १८९८ च्या दरम्यानचा असावा.

कान्ह्याने प्रत्यक्ष स्वातंत्र्यलढ्यात भाग घेतल्याचे पुरावे सापडत नसले तरी त्यांच्या एकूण हालचालीवरून त्याने बीड-पाटोदा परिसरातील क्रांतिकारकांना मोठी मदत केली हे पटते. कान्ह्या गाजला तो दरोडेखोर म्हणून. त्याने अनेक श्रीमंत सावकार, पाटलांच्या घरावर दरोडे टाकून त्यांना लुटले. लुटलेला पैसा

त्याने गोरगरिबांना वाटला. कान्ह्याचे वैशिष्ट्य म्हणजे त्याने गरिबांना मुळीच त्रास दिला नाही. उलट त्यांचे संरक्षण केले. कान्ह्या किंवा त्याच्या टोळीतील अन्य कोणीही कधीही स्त्रियांशी असभ्य वर्तणूक केली नाही. त्यांनी निजामी पोलिसांकडून होणाऱ्या हिंदू स्त्रियांचा छळ रोखला. त्यामुळे त्याला स्त्रिया भाऊ मानायच्या. इंग्रज व निजाम राजवटीतील पोलिसांच्या नजरेत कान्ह्या दरोडेखोर असला तरी बीड जिल्ह्यातील सर्वसामान्य जनता मात्र त्यांचा संरक्षक म्हणूनच त्याच्याकडे पाहत. त्यामुळे त्याच्या मागावर असणाऱ्या पोलिसांची त्याला लगेच खबर लागत असे. समाजातील ज्या मातब्बर मंडळीने समाजातील गोरगरिबांचे रक्षण करायला हवे, आया-बहिणींची अब्रू वाचवायला हवी होती. त्या मंडळीने निजामी राजवटीसमोर गुडघे टेकलेले असताना उपेक्षित समाजात जन्मलेल्या कान्ह्याने केलेली कामगिरी अधिक मोलाची ठरते. पण दुर्दैवाने कान्ह्याला पकडून देण्यासाठी समाजातील अनेक प्रतिष्ठित मंडळींनी प्रयत्न केले. पण कान्ह्या मात्र निजाम-ब्रिटिश पोलिसांच्या हाती लागत नव्हता. ज्यांनी कान्ह्याची माहिती सरकारला दिली त्यांची कान्ह्याने खांडोळी केली तर काहींचे कान कापले. कान्ह्याचे सर्वात मोठे शत्रू होते ते निजामी व ब्रिटिश पोलिस. कान्ह्याच्या कचाट्यात सापडणारा पोलिस जिवंत राहत नसे. हैराण झालेल्या निजामी सत्तेने कोणत्याही परिस्थितीत कान्ह्याला पकडायचे ठरवले. त्यासाठी सत्तेतील चाणाक्ष व शूर पोलिसांची नावे मागवली गेली. शेवटी गणेश दत्तात्रय सहस्त्रबुद्धे या शूर व हुशार निजाम पोलिस अधिकाऱ्यावर कान्ह्याला मृत किंवा जिवंत पकडण्याची जबाबदारी टाकण्यात आली.

शिरूर कासार, पाटोदा परिसर हे कान्ह्या भिल्लाचे क्षेत्र होते. शिरूर जवळील लोणी-वारणी गावातील गंगाराम व्यंकटराव पाटील बडे यांच्याशी कान्ह्या भिल्लाचे जिव्हाळ्याचे संबंध होते. तो सतत गंगाराम पाटलांना भेटायला येत असे.

निजाम पोलिसांना गुप्त हेरांनी ही बातमी दिली होतीच. मग एक योजना तयार करून कान्ह्याला पकडायचे ठरले. योजनेनुसार गणेश सहस्त्रबुद्धे हा पोलिस अधिकारी रामदासी वेषात लोणी वारणी गावात जाऊन राम मंदिरात रहायचे ठरले. त्यानुसार गणेश सहस्त्रबुद्धे याने दाढी वाढविली. तसेच भगवे वस्त्र परिधान करून हातात कुबडी, चिपळ्या तसेच पांढरी घोंगडी, दासबोध ग्रंथ, खडावा, ज्ञानेश्वरी व जपमाळ या सगळ्या सोंगासह राम मंदिरात राहू लागले. त्यांनी पोथी-पुराण सुरू केले. हळूहळू त्यांची कीर्ती गावात पसरली. लोक पोथी ऐकायला येऊ लागले.

देवळात दक्षिणा व अन्नधान्याचा ओघ वाढला. मात्र रामदासीबुवांनी हे सगळे साहित्य मंदिराचे पारंपरिक पुजारी वाळंब भट यांना दिले. रामदासीबुवा कान्ह्या भिल्लाबद्दल सतत जागरूक होते. गावात होणाऱ्या हालचालीवर ते नजर ठेवून होते. राममंदिराभोवती गुरे घेऊन चरायला येणाऱ्या गुराख्याच्या लहान मुलांची ते न कळत मदत घेत. त्यातून त्यांना कान्ह्या भिल्ल आल्यागेल्याचे कळत असे.

रामदासी महाराजांनी आता भविष्य सांगण्याचेही ढोंग सुरू केले. महाराजांची ही ख्याती गंगाराम पाटलापर्यंत गेली. एके दिवशी ते दर्शनाला आले असताना त्यांनी आपला हात महाराजांना दाखवला तेव्हा लवकरच मोठा आर्थिक लाभ होणार असल्याची थाप महाराजांनी मारली. योगायोगाने झालेही तसेच. त्यामुळे गंगाराम पाटलांची महाराजांवर कायमस्वरूपी श्रद्धा बसली.

रामदासी महाराजांची प्रसिद्धी कान्ह्या भिल्लाच्या कानावर गेली. दरम्यान महाराजांच्या सेवेत असणाऱ्या दोघांना कान्ह्याने ठार मारले होते. अचानक एके दिवशी मध्यरात्री कान्ह्या गंगाराम पाटलांच्या घरी धडकला व त्याने रामदासी महाराजांची चौकशी सुरू केली. पाटलांनी कान्ह्याला विश्वासात घेऊन सांगितले की रामदासी महाराज हा सदगृहस्थ असून तो पोलिस नाही पण कान्ह्याचा त्यावर विश्वास बसला नाही. शेवटी दोघेही राममंदिरात गेले. कान्ह्याने रामदासी महाराजांच्या डोक्याला बंदूक लावून विचारले की, “तू कोठून आलास ? तुझे नाव गणेश दत्तात्रय सहस्त्रबुद्धे असून तू निजामाचा पोलिस आहेस आणि तुझा बक्कल नंबर ७२७ आहे.” त्यावर महाराजांना घाम फुटला. त्यांच्या दोन साथीदारांना कान्ह्याने यमसदनाला पाठवले होते. त्यामुळे ते अधिकच गर्भगळीत झाले. त्यांनी थेट देवाच्या पायावर माथा टेकून थाप मारली की, ते सातारचे असून समर्थांची जन्मभूमी जांबला जात आहेत. ते पोलिस नाहीत. देवाच्या पायावर महाराजांना माथा टेकवल्याने कान्ह्या शांत झाला. तो महाराजांना उद्देशून म्हणाला, “माझाही देवावर विश्वास आहे. पण मी देवासमोर खोटे बोलत नाही तू खरा रामभक्त असशील तर मनोभावे भक्ती कर भक्तीचे ढोंग करू नकोस. देवाला धोका दिल्याने आपण स्वतःलाही धोका देत असतो. नाटक करू नको खरा भक्त हो. तू देवामुळे वाचलास.” या घटनेचा रामदासी महाराजांचे सोंग घेतलेल्या गणेश दत्तात्रय सहस्त्रबुद्धे या निजामाच्या पोलिस अधिकाऱ्यावर अत्यंत खोल परिणाम झाला. कान्ह्या भिल्लाने केलेल्या या उपदेशाने त्यांचे जीवन अंतर्बाह्य

बदलले. ते नोकरी सोडून देण्याचा विचार करू लागले.

पुढे काही दिवसातच गंगाराम पाटलांच्या गुन्हाळात कान्ह्या भिल्ल येणार हे त्यांना कळाले. पाटलाने गणेश दत्तात्रय सहस्त्रबुद्धे यांनाही निमंत्रण दिले. पण ते त्यांनी टाळले. कान्ह्या भिल्ल गुन्हाळात येणार म्हटल्यावर पोलिसांनी धावा केला. पन्नासपेक्षा जास्त शस्त्रधारी पोलिसांनी कान्ह्याला वेढले. आणि तुफान गोळीबार केला. पण कान्ह्याच्या साथीदारांनीही त्याचे जबर उत्तर दिले. गावाच्या उत्तरेकडे शिरूर-पाथर्डी रस्त्याच्या उत्तर भागात असणाऱ्या डोंगरावर ही धुमश्चक्री झाली. कान्ह्याने डोंगरावर गवत पेटविले आणि गवताच्या धुराड्यातून चार पोलिसांना ठार मारून तो साथीदारासह पसार झाला. या घटनेनंतर मात्र त्याचा रामदासी महाराजावरील संशय जास्तच बळावला. कान्ह्यास पकडण्याची दुसरी योजना सरकारने आखली. त्यात रामदासी महाराजांना पिस्तुल देण्याचे ठरले. तसेच या मोहिमेत भाग घेणाऱ्या पोलिसांना वाढीव भत्ते व पगार वाढीचेही आमिष दाखवले गेले. रामदासी महाराज मात्र अंतःकरणातून कान्ह्या भिल्लाला मारू इच्छित नव्हते. यातून मार्ग काढण्यासाठी त्यांनी योजना आखली. त्यांचे मिरजगावचे मित्र अण्णाजी पांडुरंग बार्शीकर यांना त्यांनी संपूर्ण हकिकत सांगितली व बार्शीकरांच्या एका डॉक्टर मित्रांकडून हृदयाचा त्रास होत असल्याचे प्रमाणपत्र त्यांनी घेतले व ते निजाम पोलिस प्रशासनाला देऊन रामदासी महाराजांनी स्वतःची सुटका करून घेतली. पुढे हे गणेश दत्तात्रय सहस्त्रबुद्धे अध्यात्म क्षेत्रातील दासगणू महाराज म्हणून प्रसिद्ध पावले.

कान्ह्याची बंडाळी ही ब्रिटिश सरकारसमोर देखील चिंतेचा विषय होता. शेवटी कान्ह्याला पकडण्यासाठी एका खास इंग्रजी अधिकाऱ्याची नियुक्ती करण्यात आली. कान्ह्या बंदुकीने मरत नाही, तो युक्तीने पसार होतो. त्यामुळे कान्ह्याला विश्वासात घेऊन धोक्याने पकडण्याची योजना इंग्रज अधिकाऱ्याने आखली आणि त्यात तो यशस्वी झाला. विश्वासघाताने धोक्यात कान्ह्या पकडला गेला. त्याला पकडून फाशी दिली. पण तीनदा फासावर लटकवल्यावर ही कान्ह्या भिल्ल जिवंतच राहिला. यावरून त्याच्या शक्तीची व धैर्याची कल्पना येते. फासावरही तो मेला नसल्याने त्याला व त्याच्या साथीदाराला बीड येथील कंकालेश्वर मंदिराच्या पूर्वेकडील टेकडीवर खांबाला बांधून गोळ्या घालून ठार करण्यात आले. ब्रिटिश सरकार आणि राजवटीच्या दृष्टीने दरोडेखोर असणारा कान्ह्या

भिल्ल वरतणुकीने मात्र समाजरक्षक आणि दयावान होता. प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष त्याने निजाम राजवटीविरुद्ध केलेली बंडाळी तत्कालीन कालखंडात मौल्यवान वाटते. माणूस म्हणून कान्ह्याची वर्तणूक ही आदर्शवत होती. म्हणूनच गणेश दत्तात्रय सहस्त्रबुद्धे या पोलिस अधिकाऱ्याचे मतपरिवर्तन होऊन मराठी माणसाच्या आध्यात्मिक जीवनाला प्रसिद्ध संत दासगणू महाराज मिळाले. स्वतः दासगणू महाराजांनी कान्ह्या भिल्लाची महिमा सांगणारा बारा चौकांचा पोवाडा लिहिला आहे. रामायणात वाल्याचा वाल्मिकी झाला पण बीड जिल्ह्याच्या भूमीत एक वाल्या एक वाल्मिकी निर्माण होण्यास कारणीभूत झाला.

संदर्भ : बीड जिल्ह्यातील स्वातंत्र्यलढा. लेखक: श्रीनिवास खोत, दिगंबर विधे. पृ. ८-१०

कंकालेश्वर मंदिर... या मंदिराच्या पूर्वेकडील टेकडीवर खांबाला बांधून गोळ्या घालून कान्ह्या भिल्लाला ठार करण्यात आले.

सुखदेव भाऊराव घोळवे पाटील

क्रांतिसिंह नाना पाटलांच्या पत्रीसरकारने इंग्रजांना हैराण करून सोडले होते. अत्यंत धाडसी आणि शूर नाना पाटलांविषयी महाराष्ट्रातील ग्रामीण तरुणांमध्ये विलक्षण आकर्षण निर्माण झाले होते. नाना पाटलांचे एकदा तरी ओझरते दर्शन व्हावे, त्यांचे भाषण ऐकावे यासाठी खेड्यापाड्यातील जनता आतुर झाली होती. त्यात त्यांच्या पत्रीसरकारच्या कल्पनेने तर पश्चिम महाराष्ट्र पेटला होता. खेड्यापाड्यामधील तरुण मुले हाती शस्त्र घेऊन ब्रिटिशांच्या विरोधात उभी होती. नाना पाटलांनी सातारचे स्वातंत्र्य घोषित केल्याने तर संग्राम अंतिम पर्वात पोहचल्याचेच संदेश राज्यभर पसरले.

नाना पाटलांच्या प्रतीसरकार (पत्रीसरकार) या अफलातून स्वराज्य संकल्पनेचा परिणाम हैदराबाद स्वातंत्र्यलढ्यावरही झाला. संस्थानातील खेड्यापाड्यातील तरुण स्वतःच्या गावाच्या रक्षणार्थ उभे राहिले. एव्हाना हैदराबाद स्टेट काँग्रेसच्या कृतिसमितीनेही निजामी हद्दीतील खेडी स्वतंत्र करावीत तेथे

जनतेचेच राज्य चालावे, गावाच्या संरक्षणासाठी व दैनंदिन कारभारासाठी किसानदलाची स्थापना करावी व जनता राज्य स्थापन करावे असे आवाहन दिले होते.

नाना पाटलांची मूलभूत प्रेरणा आणि हैदराबाद स्टेट काँग्रेसच्या कृतिसमितीचे आवाहन यामुळे जणू ग्रामीण तरुणांच्या असंतोषाला मोकळी वाटच मिळाली. संपूर्ण मराठवाड्यात किसान दलाचे वातावरण पसरले.

क्रांतिसिंह नाना पाटील

आपली खेडी स्वतंत्र करण्यासाठी तरुण सरसावले.

मराठवाड्यात सर्व प्रथम स्वतंत्र होण्याचा व पोलिस कारवाईपर्यंत ते टिकवून ठेवण्याचा मान पटकावला तो औरंगाबाद जिल्ह्यातल्या 'गोवर्धन- सराळा' या खेड्याने. इतिहासात या खेड्याच्या स्वातंत्र्याला सराळा समाजवादी जनराज्य म्हणून ओळखले जाते. याशिवाय त्यात ६ खेडे समाविष्ट होती.

बीड जिल्ह्यात क्रांतिसिंह नाना पाटील अवतरले ते सारणी-सांगवीच्या सुखदेव घोळवे पाटलांच्या रूपाने. सुखदेव घोळवे या जिगरबाज तरुणाने आपल्या गावात सर्वप्रथम किसान दल स्थापन करून सारणी-सांगवीला स्वतंत्र गाव म्हणून घोषित केले. (२ ऑक्टोबर ते नोव्हेंबर १९४७) या घटनेने जिल्ह्याचे निजाम प्रशासन चांगलेच हादरले.

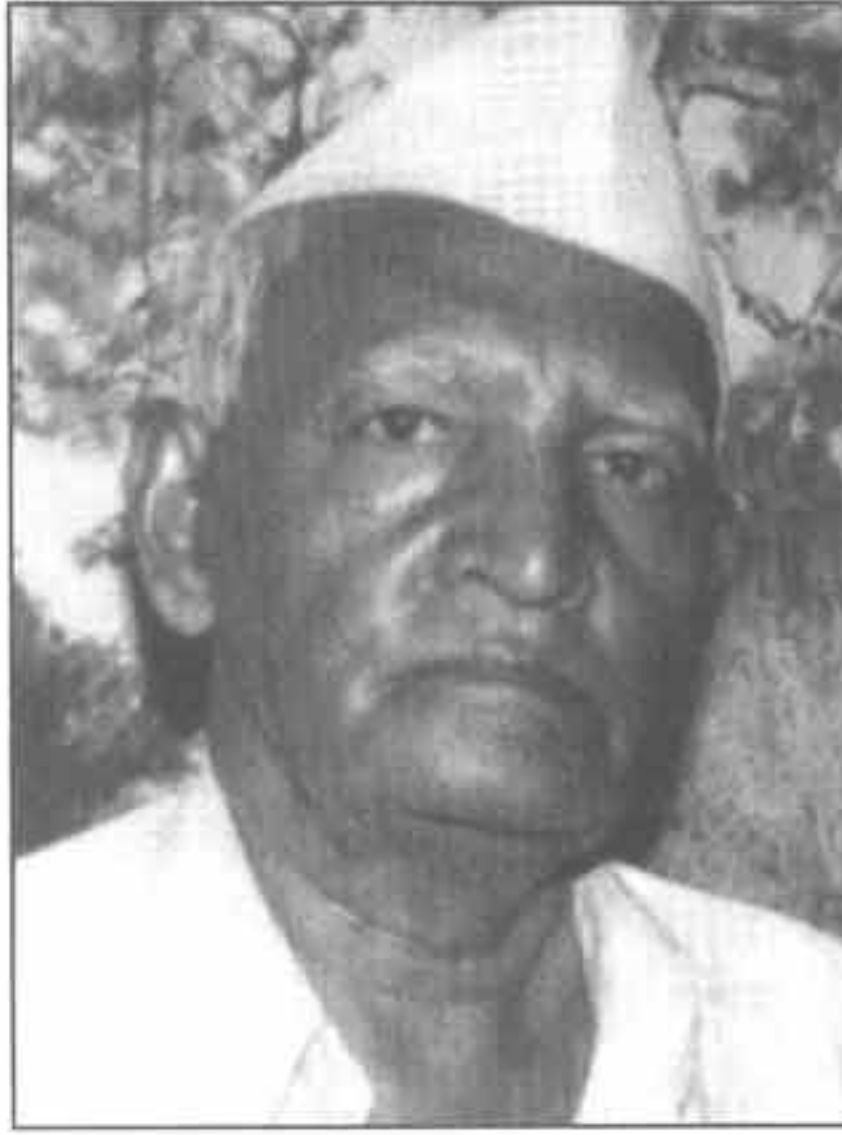
सारणी-सांगवी हे गाव सध्या केज तालुक्यात आहे. मात्र संग्राम काळात ते अंबाजोगाई तालुक्यात होते. तेव्हा अंबाजोगाई तालुका प्रचंड मोठा होता. पूर्वेला खरोळ्यापासून पश्चिमेस घाटनांदूरपर्यंत तर दक्षिणेला देवळापासून ते उत्तरेला थेट धारूरपर्यंत हा तालुका पसरला होता. सारणी सांगवी हे गाव नेकनूर-केज राज्य मार्गावर आहे. संग्रामकाळात हे गाव एक लहानसे खेडे होते. सुखदेव यांचा जन्म घोळवे या सधन कुटुंबात झाला. लहानपणापासूनच त्यांच्या मनात निजामी राजवटीविरुद्ध चीड होती. रझाकाराचे गावात येऊन हैदोस घालणे, स्त्रियांचा विनयभंग करणे, गरीब शेतकऱ्यांना लुटणे, लेव्हीच्या नावाखाली शेतकऱ्यांची लूट करणे यामुळे सुखदेव अस्वस्थ होत. वयाच्या अवघ्या अठराव्या वर्षी त्यांनी स्वातंत्र्यआंदोलनात उडी घेतली ती मुळात क्रांतिसिंह नाना पाटलांच्या प्रेरणेनेच! नानांना ते आपले दैवत मानत. नाना पाटलांच्या शौर्यकथा ऐकून ते प्रेरित होत. निजाम संस्थानात शस्त्रबंदी नव्हती, त्यामुळे बंदुका, तलवारी, कट्यार, भाले,

बर्चे, जंबीया बाळगणे गैर समजले जात नसे. याचा फायदा घेत तरुण सुखदेवने शस्त्रे गोळा करायला आरंभ केला. पंचक्रोशीतील तरुणांना एकत्र केले. त्यांना स्वातंत्र्याचे महत्त्व पटवून देऊन आपले खेडे स्वतंत्र करण्यासाठी लढाईत प्रोत्साहन दिले. त्यासाठी किसान दलाची स्थापना केली. अशा प्रकारच्या दलाची जिल्ह्यात प्रथम स्थापना होत होती. दुसरीकडे निजाम सरकारच्या 'कत्लेआम' च्या धमक्या येत होत्या. त्यामुळे किसान दलातील ग्रामीण तरुण जास्तच संतापले होते. सुखदेव पाटलांनी गुप्तपणे आपल्या शेतात शस्त्र कशी चालवायची याची छावणी उघडली. तरुण गोळा होऊ लागले. सारणी सांगवीच्या सीमेवर व गावात हातात हत्यारे घेऊन हे तरुणेबांड सैनिक नाना पाटलांच्या जयघोष करीत पहारा देऊ लागले. इकडे निजाम थेट दिल्लीच्या लाल किल्ल्यावर आपले आसफिया खानदानाचे परचम फडकवण्याचे स्वप्न रंगवत होता. पण त्याला या वास्तवतेचा पत्ताच नव्हता की किसान दलाच्या माध्यमातून पेटलेल्या खेड्यापाड्यातील तरुणांनी हाती शस्त्र उचलून स्वातंत्र्याचा एल्गार केला आहे.

ठरल्याप्रमाणे सुखदेव घोळवे यांनी पंचक्रोशीतील तरुणांसह गावकऱ्यांची सभा घेतली. सारणी सांगवीला हैदराबाद संस्थानातून वेगळे करून स्वातंत्र्य घोषित करण्याचा प्रस्ताव मांडला. होणाऱ्या परिणामाची जाणीव करून दिली. पण आता लोकांना कशाचीही तमा नव्हती. एक मुखाने सर्वांनी भारत मातेचा जयजयकार करीत सुखदेवरावांच्या प्रस्तावाला अनुमोदन दिले. जवळच्या भरमार बंदुकीतून आकाशात फायरींग करीत सुखदेव घोळवे या तरुण्याबांड स्वातंत्र्यसैनिकाने सारणी सांगवीला हैदराबाद संस्थानातून अलिप्त करून स्वतंत्र घोषित केले. एकच जल्लोष झाला. सारणी सांगवीची भूमी या नव्या रुपाने प्रफुल्लित झाली. अशा प्रकारच्या स्वातंत्र्याची घोषणा बीड जिल्ह्यात प्रथमच झाली होती! आणि मग सुरू झाले प्रतिकार आंदोलन! लेव्ही भरण्यास प्रतिकार, सारा भरण्यास प्रतिकार इतकेच काय रझाकार किंवा पोलिसांना देखील गाव प्रवेशास बंदी. क्रांतिसिंह नाना पाटलांच्या सातान्याप्रमाणे बीड जिल्ह्यातील सारणी सांगवीस स्वतंत्र घोषित केले गेले होते. सारणी सांगवीचा हा तरुण सैनिक सुखदेव घोळवे जणू त्याच्या गावापुरता क्रांतिसिंह नाना पाटीलच झाला होता! आपल्या गावापुरत्या या क्रांतिसिंहाने गावोगावी हल्ले करून कुलकर्णी, पटवारी, पाटील, देशपांडे यांची झाडाझडती घ्यायला आरंभ केला. किसान दलाच्या ध्येयाप्रमाणे या सगळ्यांकडून राजीनामे

लिहून घेतले. वंशानुवंशापासून सर्वसामान्य शेतकऱ्यांच्या पिळवणुकीचे माध्यम असलेली ही पदे सुखदेव घोळवे या क्रांतिसिंहाने सारणी सांगवीच्या भूमीत दफन करून टाकली. सारणी-सांगवीच्या स्वातंत्र्याची माहिती जेव्हा बीडच्या निजाम प्रशासनाच्या कलेक्टर व तहसीलदाराच्या कानावर गेली तेव्हा अखबे प्रशासनच हादरले. तातडीने हैदराबादहून सूत्रे फिरली व कोणत्याही परिस्थितीत हे स्वातंत्र्य दडपून टाकण्याचे आदेश आले. सुखदेव घोळवे पाटलाला उखडून फेकण्याचे हुकूम सुटले. आणि रझाकार व निजाम पोलिसांनी एकजुटीने सारणी सांगवीवर जोरदार सशस्त्र हल्ला केला. पण सुखदेव काही मेल्या आईचं दूध प्यालेला नव्हता. त्यांनेही रझाकार व पोलिसांच्या संयुक्त फौजेला सडेतोड उत्तर दिले. जवळपास चार दिवस सारणी सांगवी या गावाच्या सीमेवर ही लढाई चालू होती. रात्रंदिवस गोळ्यांच्या वर्षावाच्या आवाजाने परिसर निनादत होता. पण सुखदेव शस्त्र ठेवायला तयार नव्हता. त्याचा शस्त्रसाठाही मर्यादित होता. अशातच पोलिसांची जादा कुमक येऊन मिळाली. स्वतः कलेक्टर लढाईवर नियंत्रण ठेवून होता. शेवटी सुखदेवरावांना माघार घेतल्याशिवाय पर्याय नव्हता. भारतीय सरहद्द खूप लांब असल्याने तिथपर्यंत पोहोचणेही कठीण होते. त्यांनी गावातील स्त्रिया व मुलांना प्रथम हलवले आणि नंतर स्वतः साथीदारांसह ते निसटले. रझाकारांनी गाव घेरून उद्ध्वस्त केले. प्रचंड जाळपोळ केली. अमानुष मारहाण केली. अखबे गाव लुटले पण सुखदेवराव त्यांच्या हाती सापडले नाहीत.

सुखदेवराव पुढे पोलिस ॲक्शनपर्यंत लपूनछपून जगले. पराभवाने खचलेले सुखदेवराव पुन्हा स्वतःला सावरू शकले नाहीत. हैदराबाद संस्थान स्वतंत्र झाल्यावरही त्यांच्या वाट्याला विलक्षण उपेक्षा आली. देशभक्तीमुळे त्यांच्या नशिबी निर्वासिताचे जगणे आले. त्यामुळे कुटुंबाची मोठी वाताहत झाली. त्याचे दूरगामी परिणाम पुढच्या पिढीला भोगावे लागले. स्वातंत्र्यसैनिकांच्या पेन्शनसाठी त्यांनी अनेकांचे उंबरठे झिजवले. पेन्शन मिळाली ती सुखदेवराव अंथरुणाला खिळले तेव्हा. मुलांच्या शिक्षणाचे हाल झाले. एक मुलगा कंडक्टर झाला हीच काय ती प्रगती! अशा विदारक हृदयद्रावक स्थितीत सारणी सांगवीच्या या क्रांतिसिंहाचा अंत झाला. भौतिक सुखाच्या परीटघडीत अडकलेल्या वर्तमानाला अशा रांगड्या व धाडसी सैनिकाची दखल घ्यायची गरजही वाटली नाही.

विठ्ठल सोनाजीराव काटकर

बीड जिल्ह्यातील हैदराबाद स्वातंत्र्यसंग्रामाच्या सशस्त्र उठावाच्या पर्वात विठ्ठल काटकर या स्वातंत्र्याच्या ध्येयाने भारावलेल्या धाडसी स्वातंत्र्यसैनिकाचे स्थान अनन्यसाधारण आहे. पाथरवाला, बेलतूर, चकलांबा, घोडेगाव सारख्या ठिकाणी निजामी चौक्यांवर आक्रमण करून बाँब टाकून त्या उद्ध्वस्त करणाऱ्या, कित्येक रझाकारांना गोळ्या घालून यमसदनाला पाठवणाऱ्या विठ्ठलरावांचा शेवटचा काळ विलक्षण दुःखात आणि एकांतात गेला.

वडिलांचा विरोध झुगारून विठ्ठलराव घरातून स्वातंत्र्यलढ्यात भाग घेण्यासाठी पळून गेले. ते मूळचे पिंपळनेरचे. पिंपळनेरचेच भूमिपुत्र व बीड जिल्ह्यातील सशस्त्र उठावाचे नायक काशीनाथराव जाधवांच्या संपर्काने त्यांच्या रक्तात विद्रोहाचे बीज पेरले गेले. आई वारली मग वडीलही गेले. मग विठ्ठलरावांनी पोटापाण्यासाठी मोठ्या भावाच्या हाताखाली सोनाराच्या दुकानात काम करायला सुरुवात केली.

२३ ऑगस्ट १९३१ रोजी विठ्ठल काटकर यांचा जन्म पिंपळनेर येथे एका साधारण कुटुंबात झाला. त्यांच्या घरचे वातावरण कर्मठ धार्मिक होते. दलित मुलांच्या गळ्यात हात घातला म्हणून त्यांना त्यांच्या वडिलांनी नागडे करून झोडपले होते. याच काळात काशीनाथराव जाधवांनी पिंपळनेरला खादी भांडार उघडून चरखा संघाची स्थापना केली. सामाजिक कामासाठी 'गुरूवार मंडळ' सुरू केले. त्यामुळे विठ्ठलराव व त्यांचे भाऊ उत्तमराव यांचा जाधवांशी संपर्क आला. पहाटे व्यायामशाळेत जाणे, तलवार, भालाफेक, लाठ्या-काठ्या चालवण्याचे शिक्षण घेणे, अंधश्रद्धेविरुद्ध कृती करून राष्ट्रीय कार्यात सामील होणे हा त्यांचा नित्याचा क्रम झाला. वडिलांशी न पटल्याने ते घरातून निघून गेले. बीडला पुरुषोत्तम चपळगावकरांना भेटले. चपळगावकरांनी त्यांना परभणीला श्रीनिवास बोरीकरांकडे पाठवले. बोरीकरांनी महाराष्ट्र परिषदेच्या कार्यालयात त्यांना ठेवून घेतले. पण कारकुनी काम करण्यासाठी ते घरातून बाहेर पडले नव्हते. मित्राच्या आग्रहास्तव ते टाकळगव्हाणला आले. (पुढे स्वातंत्र्यसंग्रामात काशीनाथ गव्हाणे यांच्या हुतात्म्याने हे गाव प्रसिध्दीस आले.) तिथे शाळा काढली. १५ ऑगस्ट १९४७ रोजी ते टाकळगव्हाणमध्येच होते. त्यांनी तिथे मोठा सत्याग्रह केला. पण सत्याग्रह करून अटक होण्यापेक्षा सशस्त्र लढा उभारण्याकडे त्यांचा मूलतः जास्त कल होता.

तुकाराम काळे, संतराम गव्हाणे, केशवराव गव्हाणे, राणुबा गव्हाणे, भिकाभाऊ राखे, दत्तात्रय गव्हाणे, मोहन गव्हाणे यांच्या साथीने त्यांनी पाडळशिंंगीचे पोस्ट ऑफिस बाँब टाकून उडवले. शिरापूरच्या पटवारीच्या ऑफिसला आग लावली. मादळमोही परिसरातील शंभरपेक्षा जास्त शिंदीची झाडे आडवे केली. या मोहिमेत तुकाराम कोळपे यांनी त्यांना जबरदस्त साथ दिली. या जथ्थ्यासह विठ्ठलराव डोंगरकिन्हीकडे काशीनाथरावांच्या कॅम्पमध्ये सामील व्हायला पायी निघाले.

विठ्ठलराव आणि तुकाराम कोळपे कसेबसे डोंगरकिन्हीस पोहोचले. काशीनाथराव जाधवांना अशा बहादूर गड्यांची गरज होतीच. त्यांनी विठ्ठलरावांवर चकलांबा पोलिस चौकी बाँबने उडवण्याची जबाबदारी टाकली. त्याचसोबत गढी, माजलगाव, बीड या ठिकाणावर हल्ले करण्याची योजना आखून दिली.

विठ्ठलरावांसोबत योगाजी राऊत, मगर मास्तर, भानुदास बडे व बाबुराव बडे हे साथीदार होते. सोबत हँडग्रेनेड बाँब घेऊन ही टोळी चकलांबा पोलिस ठाणे उडवायला निघाली. या काळात हैदराबाद स्वातंत्र्यसंग्राम अंतिम टप्प्यात होता. चकलांब्याबाहेर ही टोळी थांबली. विठ्ठलरावांनी चोर पावलाने गावात जाऊन बाँब कोणत्या दिशेने व कसा टाकायचा याचा अभ्यास केला. गावातल्या एका प्राचीन पडक्या मंदिरात सगळ्यांनी मुक्काम केला. सकाळ होताच गावाबाहेरील शिंदीच्या बनावत जाऊन दडले. कारण पोलिस रोज प्रत्येक घराची झडती घेऊन कोणी नवा माणूस गावात आला काय याची खात्री करत.

योगाजी राऊत, मगर मास्तर, भानुदास व बाबुराव बडे वेगवेगळ्या कामानिमित्त निघून गेले. ते परतलेच नाही. विठ्ठलराव एकटेच राहिले. रात्र झालेली. मोहीम तर फत्ते व्हायला हवीच. काशीनाथरावांना काय उत्तर देणार ? विठ्ठलरावांनी एकट्याने चौकी उडवायचे ठरवले.

किर अंधारात विठ्ठलराव बाँब घेऊन निघाले. त्यावेळी पंधरावीस पोलिस चौकीसमोर बसले होते. चौकीतही हालचाल होती. विठ्ठलरावांनी बिडी पेटवली. पेटवलेली बिडी त्यांनी हँडग्रेडच्या वातीला लावली ती फेकणार तोच त्यांच्या लक्षात आले वात विझली होती. आता अवघी तीन इंच वात राहिली होती. जर हँडग्रेड हातातच फुटला तर विठ्ठलरावांच्या देहाच्या चिंधड्या होणार होत्या. पण ते डगमगले नाहीत त्यांनी निर्धाराने हँडग्रेड पुन्हा पेटवला. आणि क्षणाचाही विलंब न करता तो पूर्ण शक्तीसह चौकीवर फेकला. दुसऱ्याच क्षणी जबरदस्त विस्फोट झाला. पोलिस “मरा रे, मरा रे” म्हणत जीव वाचवत पळू लागले. चार-पाच जण जागेवरच ठार झाले चौकी उद्ध्वस्त झाली. हा स्फोट इतका भीषण होता की, अखखे चकलांबा हादरले. गाव रस्त्यावर आले. तोपर्यंत विठ्ठलराव पसार झाले. रात्रीच्या वेळी आपण कोणत्या दिशेने धावतोय हे त्यांना कळत नव्हते. ते धावत होते तोच ते जोरात खोलवर आदळले. पाहतो तो काय तबबल तीस फूट खोल एका कोरड्या विहिरीत ते पडले होते. जखमी अवस्थेतही ते विहीर चढून वर आले. विलक्षण थकलेल्या विठ्ठलरावांना भोवळ यायला लागली म्हणून ते एका झाडाखाली थांबले. झोप केव्हा लागली हे त्यांनाही कळले नाही. एका जोरदार फटक्याने त्यांना जाग आली. त्यांनी ताडकन डोळे उघडले. त्यांचा विश्वासच बसत नव्हता. दोन चार कोल्हे त्यांना चाटत होते.

त्यापैकी एका कोल्ह्याच्या शेपटीचा त्यांना जोरात फटका बसला होता. ते ताडकन उठले. पण जायचे कुठे हे कळना. कारण भारत सरकारची हद्द निश्चित कोणत्या दिशेला आहे हे कळणे कठीण होते. तेव्हाच बैल चारणारा माणूस दिसला. त्याने विठ्ठलरावांना पाहताच आनंदाने मिठी मारली. ते होते काँग्रेसचे शिरूरचे गोविंदराव तळेकर. तळेकरांनी जेवू-खाऊ घालून विठ्ठलरावांना माणसासोबत डोंगरकिन्हीला पाठवले. विठ्ठलरावांच्या धाडसाला पाहून काशीनाथराव जाधवांचा ऊर भरून आला.

विठ्ठलरावांचे धैर्य पाहून पुढे अनेक मोहिमेत त्यांना सहभागी केले गेले. चकलांबा नंतर काही दिवसातच वाघळूज पोलिस चौकीवर हल्ला करण्याचे ठरले पण या चौकीत पोलिसांची संख्या मोठी होती. शिवाय तिचे स्वरूपही मोठे असल्याने श्रीनिवास खोत यांच्या नेतृत्वाखालील आगळगाव कॅम्पवरील पंधरा सैनिक व जाधवांच्या नेतृत्वाखाली पाथर्डी कॅम्पवरील १५-२० सैनिक अशी संयुक्त मोहीम आखली गेली. यात उद्धव गिरी, योगाजी गायकवाड, संतराम गव्हाणे, श्रावण सिंग, विठ्ठल बाब्रस, विठ्ठलराव काटकर, धोंडिबा नागथई, आश्रुबा जाधव, सुखदेव कोळपे, तुकाराम कोळपे, प्रल्हाद देशपांडे, प्रभाकर देसाई, देवराव उगलमुगले, गणपतराव बडे या सैनिकांचा प्रामुख्याने समावेश होता. गेवराई तालुक्यातील पाथरवाला या गावीही रझाकारांनी घातलेला हैदोस जेव्हा असह्य झाला तेव्हा पाथरवाल्यातील रोहिले रझाकार ठार करण्यात विठ्ठलराव आघाडीवर होते. त्यांच्यासह उद्धवराव गिरीच्या जीवनातील ही मौल्यवान कामगिरी ठरली.

पाथर्डी कॅम्पवरील सैनिकात विठ्ठलराव एक मुख्य सैनिक होते. कॅम्पची व्यवस्था काशीनाथराव जाधव पाहत. सर्वांच्या जेवणाची तेच व्यवस्था करीत परंतु धान्य पुरत नसे. धान्याचा तुटवडा झाल्यामुळे जाधवांनी विठ्ठलरावांना लेव्हीच्या नावाखाली बनावट पोलिस बनून धान्य गोळा करण्याची कल्पना सांगितली. विठ्ठलरावांनी ॲक्शन मध्ये लुटून आणलेला आमीन (सबइन्स्पेक्टर) चा गणवेश घातला. पण काही केल्या ते इन्स्पेक्टर वाटत नव्हते. मग त्यांना खोटी दाढीमिशी लावली. सोनाजी गायकवाड हवालदार झाले तर उद्धव गिरी, योगाजी राऊत चत्रभुज दायमा, प्रल्हादराव देशपांडे, मनोहरराव देसाई, देवराव उगलमुगले, आश्रुबा जाधव, विठ्ठल बाब्रस आदी पंधरा जणांची खोटी पोलिस पार्टी पाटोदा

तालुक्याच्या हद्दीवरील घोडेगावात घुसली. जवळपास दहा पोते धान्य लेव्हीच्या नावाखाली गोळा करून आमिनसाहेब पसार झाले. पुढील काही महिने का असेना पण पाथर्डी कॅम्पवरील सैनिकांचा पोटाचा प्रश्न मिटला होता.

सरहद्दीवरील मानूर व धुमेगाव ॲक्शनमध्येही विठ्ठलरावांनी महत्त्वाची भूमिका बजावली. धुमेगावच्या पोलिस चौकीवर तिरंगा फडकवण्यात त्यांचा सिंहाचा वाटा होता. काशीनाथराव जाधवांचे व त्यांचे गाव एकच होते. जाधवांचे लक्ष आता पिंपळनेरचे भूमिपुत्र विठ्ठलराव काटकरांवर होते. आपल्या सहकाऱ्यांसह विठ्ठलराव पिंपळनेरला निघाले. जाताना धनगर जवळका येथील करोडगिरी नाका त्यांनी पेटवला. क्रांतिकारक पुढे निघाले. दरम्यान रात्र झाल्यामुळे जाटदेवळ्यात धनाजी सेठ या मारवाडी समाजाच्या देशभक्ताने सर्वांची भोजनाची व राहण्याची व्यवस्था केली. स्वतः काशीनाथराव यांच्यासह विठ्ठलराव काटकर, नारायणराव जुजगर, सोनाजीराव गायकवाड व बापुराव पिंगळे या क्रांतिकारकांत सामील होते. सर्व जण झोपले असता रात्री अचानक धनाजीशेठच्या घरावर दरोडा पडला. क्रांतिकारकांनी बंदुकीच्या फैरी झाडून त्यांना उत्तर दिले. दरोडेखोरांना आत जाधव, काटकर वगैरे मंडळी आहेत हे माहीत नव्हते. पण हे कळताच दरोडेखोर पळून गेले व धनाजीशेठची संपत्ती वाचली. दुसऱ्या दिवशी क्रांतिकारकांनी पिंपळनेर पोलिस ठाणे जाळून खाक केले. जाधव, काटकरांनी आपल्या मातृभूमीत तिरंगा फडकविला! यावेळी विठ्ठलरावांचे वय अवघे वीस वर्ष होते.

प्रदीर्घ लढाईनंतर हैदराबाद संस्थान निजामी अत्याचारातून मुक्त झाले. तरुण विठ्ठलराव गावाकडे पिंपळनेरला आले. बरीच पडझड झाली होती. त्यांच्या राहत्या वाड्याची आणि परिस्थितीचीही!

स्वातंत्र्य मिळाल्यावर सगळे कॅम्प बंद झाले. सैनिक आपआपल्या गावी गेले. शिक्षणाचा अभाव, जेमतेम आर्थिक परिस्थिती, त्यात रझाकारांनी शेती-वाडे जप्त करून लिलाव केला. राहायला घर नाही. जेवायची व्यवस्था नाही. तरुण विठ्ठलरावांसमोर जगण्याचाच प्रश्न उभा राहिला. सोनारकीचा धंदा करावा म्हणले तर रझाकारांनी साहित्यासह दुकानच लुटून नेलेले.

उपजीवीकेच्या शोधात भटकंती करीत विठ्ठलराव पुण्याला आले. फोटो काढायला शिकले. एका दुकानात २० रुपये महिन्याने फोटो काढण्याची नोकरी कशीबशी मिळाली. पण जमेना. पैसे संपले. एका कडून पाच रुपये उधार

घेऊन नाशिकला आले. पैसे संपलेले, पोटात भुकेचा डोंब उसळलेला. एखाद्या दुकानात झाडझूड करण्याचे काम करून एखादा रुपया मिळतो का? हा विचार करू लागले. समोरच फोटोचे दुकान होते. तिथे गयावया केली. उदार अंतःकरणाने दुकानदाराने त्यांना झाडलोट करण्याचे काम दिले.

खानावळीत जेवण व दुकानासमोरच्या कठड्यावर झोपणे असे भणंग जीवन विठ्ठलरावांच्या नशिबी आले. पुढे दुकानदार वाटेल ते काम सांगू लागला. स्वाभिमानी विठ्ठलरावांना ते सहन होणे कठीण होते. नोकरी सोडून कोल्हापुरला गेले. कोल्हापूरला विठ्ठलराव जाण्याचं कारण म्हणजे त्यांच्या एका मित्राने त्यांच्या जेवणाची व्यवस्था करण्याचे आश्वासन दिले होते. कोल्हापूरात काही दिवस ते राहिले. पण मोफत जेवणे त्याच्या स्वभावात नव्हते. त्यात ते अचानक बेशब्द झाले. सहा तासानंतर शुद्धीवर आले. प्रकृती बरी होताच त्यांनी लातूर गाठले. इकडे संस्थानात स्वातंत्र्याचा जल्लोष चालू होता!

विठ्ठलरावांचा हा काळ खरं तर एका धाडसी व समर्पित व्यक्तिमत्त्वाच्या आत्मसंघर्षाचा होता. स्वातंत्र्यानंतर आलेल्या खोल रितेपणाने खचून कोनाड्यात पडलेल्या एका जखमी योद्ध्याच्या अंतर्द्वंदाचा काळ...!

लातूरमध्ये मित्राच्या साहाय्याने त्यांनी फोटो स्टुडिओ सुरू केला. याच काळात मित्रांनी त्यांचा दुसरा आंतरजातीय विवाह लावून दिला. पुढे ते बीडला आले. इथे जमले नाही, औरंगाबादला गेले. या काळात ते एका मुलाचे वडील झाले होते. नशीब साथ देतय अस वाटत होतं. पण औरंगाबादची नोकरी सोडून त्यांनी सोलापूर गाठले. तोपर्यंत दुसरा मुलगा झाला. पण विठ्ठलरावांची स्पर्धा दुर्दैवाशीच होती. आणि देवही दुर्दैवाच्याच बाजूने उभा होता. विठ्ठलराव देवाशीच स्पर्धा करीत होते. अचानक मुलगा आजारी पडला. अंगावरल्या कपड्याशिवाय सगळं विकून त्यांनी मुलाचे औषधपाणी केले पण ते मुलाला वाचवू शकले नाही. पुढे काही दिवसांत बायकोही वारली. आता मुलगाच त्यांचा आधार होता. या तान्ह्या मुलाची विठ्ठलराव आई झाले. डोळ्यांत पाणी आणि ओठात अंगाई घेऊन ते मुलाच्या संगोपनात तहानभूक विसरून तल्लीन झाले. पण एके दिवशी अचानक सासरे आले आमचे मूल आम्हांला पाहिजे म्हणत मुलाला हिसकावून घेऊन गेले. विठ्ठलरावांच्या ओठातल्या अंगाईगीताचे स्वर पोरके झाले. रझाकार-निजामी पोलिसांना गोळ्या घालून ठार करणाऱ्या परिस्थितीने या योद्ध्याचा असा

बळी घेतला होता. पण ज्यांच्यावर जगण्याचे संस्कार पुस्तकातून नव्हे तर मस्तकातून होत असतात, त्यांच्या मनगटात परिस्थितीच जगण्याचे बळ देत असते. विठ्ठलरावांनी रडत बसण्यापेक्षा समाजाचं पालकत्व स्वीकारलं आणि स्वतःचे दुःख वेशीला टांगून त्यांच्यावर स्वातंत्र्याचे तोरण चढवण्यात आयुष्य वेचलेल्या या माणसाने पुन्हा नव्या उमेदीने जगण्याचा निर्धार केला. विठ्ठलराव आता एकटे होते. ते ठाण्याला गेले. तिथे दुकानात मजुरी केली. तेथून पुण्याला गेले. पुण्यात कलासागर फोटो स्टुडिओत नोकरी करू लागले. सुदैवाने प्रथमच नशिबाने त्यांच्या बाजूने कौल दिला. दुकानदार बाळासाहेब पायतळ सज्जन गृहस्थ होते. त्यांनी विठ्ठलरावांची दुकानातच राहण्याची व्यवस्था केली. विठ्ठलराव इथे १५ वर्षे राहिले पण या काळात त्यांनी केलेल्या राष्ट्रकार्याची माहिती बाळासाहेबांना सांगितली नाही. जे केले ते कर्तव्य म्हणून, त्यांची बढाई का ठोकायची हा विचार ते करीत. १९८०च्या दरम्यान विठ्ठलराव पुन्हा बीडला आले. ते एकटेच होते. आरंभी भाऊ उत्तमरावांनी त्यांना घरात छत दिले. पण परिस्थितीमुळे १९८७ पासून विठ्ठलराव एकटे एका लहानशा खोलीत राहू लागले. काशीनाथराव जाधवांच्या प्रयत्नांनी त्यांना स्वातंत्र्यसैनिकाचे मानधन मिळाल्याने दीडशे रुपये महिना मिळू लागला. फोटोला रंग भरून देण्याचे छोटे-मोठे काम करून ते जीवन जगू लागले. पण पुढे बहिरेपण आले. दुर्दैवाने मग डोळेही गेले. दृष्टी संपली. सर्वत्र अंधार पसरला. या अंधारात मग विठ्ठलराव त्यांच्या काळातील निजाम रझाकारांविरुद्धच्या ॲक्शन आठवत, स्वतःशीच बोलत, “निजामाला संपवा, जबाबदार शासन आलेच पाहिजे, वंदे मातरम्!” विठ्ठलरावांच्या ‘वंदे मातरम्’ मधले ‘वंदन’ समाजाला कधी ऐकू गेलेच नाही. निजाम गेला हा गैरसमज स्वातंत्र्यानंतर विठ्ठलरावांच्या लक्षात आला. “निजामाचेच राज्य आहे. त्याचा चेहरा बदलला एवढेच ” स्वतःशीच कधीकधी विठ्ठलराव बरळत. जीवघेणा एकांत वाट्याला आला. जुन्या आठवणींना ते मनातल्या मनात उजाळा देत. शेवटी शेवटी तर ते पूर्णतः अंधरुणाला खिळले. हैदराबाद स्वातंत्र्यसंग्रामाची रणभूमी गाजवलेल्या या शूर सैनिकाचा १४ नोव्हेंबर २००७ रोजी एकांतवासात मृत्यू झाला. वृत्तपत्रांमध्ये त्यांच्या मृत्यूला सिंगल कॉलम सेंटिमीटरचीही जागा मिळाली नाही.

संदर्भ : -हैदराबादचा स्वातंत्र्यसंग्राम आणि मराठवाडा. लेखक: अनंत भालेराव पृ.३४२

-मराठवाडा मुक्तिसंग्रामातील सैनिक: विठ्ठलराव काटकर. लेखक: रामराव सवाई

कों.धोंडिबा तुकाराम नागथई (देसाई)

रझाकार आणि निजामी पोलिसांना बीड जिल्ह्यातील ज्या स्वातंत्र्यसैनिकांची धडकी भरे त्यांतील एक धाडसी स्वातंत्र्यसैनिक म्हणजे कों. धोंडिबा तुकाराम नागथई ऊर्फ देसाई होय. त्यांचा जन्म पाटोद्याच्या माळी गल्लीत झाला होता.

एका गरीब व कष्टाळू लोहार कुटुंबात जन्मलेले नागथई मनाने आणि शरिरानेही सुदृढ होते. लोहार कामामुळे त्यांचे शरीर पीळदार झाले होते. जेमतेम शिकलेले धोंडिबा सभोवतालचा अन्याय व अत्याचार पाहून रझाकारांवर प्रचंड चिडत; पण हा रोष व्यक्त करायला त्यांना मार्ग सापडत नव्हता. कों. धोंडिबा यांना लहानपणापासूनच गाणी गाणे, गीत तयार करणे, नकला करणे यांचा छंद होता. दरम्यान योगायोगाने उस्मानाबाद जिल्ह्यातील डोक्याचीवाडीत डाव्या विचारसरणीच्या कार्यकर्त्यांचे एक शिबिर होणार होते. तिथे अण्णाभाऊ साठे येणार असल्याचे धोंडिबांना कळले. ते डोक्याच्यावाडीला गेले. अण्णाभाऊंच्या संपर्कात आल्यानेही त्यांच्यात बदल झाला. जलशाच्या माध्यमातून ते

समाजजागृतीकडे वळले. आणि मग सुरू झाली कायमस्वरूपी भटकंती. कधी या गावात तर कधी त्या गावात ते पायी भटकत. पारावर लोकांना एकत्र करीत त्यांच्यात सामाजिक कुप्रथांविरुद्धात व स्वातंत्र्याविषयी जनमत तयार करीत. धोंडिबाची ही जागृती रझाकारांच्या नजरेतून सुटणे शक्य नव्हते.

पाटोद्याच्या बाजाराचा दिवस होता. वेळ रात्रीची होती. कॉ. धोंडिबा कंदील घेऊन निघाले. हातातला डफ घुमवला. लोक पटापटा गोळा झाले. आणि मग बेधुंद होऊन रझाकार-निजामावर ताशेरे ओढणारी, अन्याय सांगणारी गाणी सुरू केली. गुप्तहेराने अमीन साहेबाला माहिती दिली. दुसऱ्या क्षणाला पोलिस धावत आले. लोक पळाले पण पोलिसांनी धोंडिबाला पकडून बेदम मारले. आमिनसाहेबाने तर त्यांना टाचेखाली चिरडले. सगळा गाव हा जुलूम पाहत होता. पण झाले उलटेच. या घटनेनंतर धोंडिबाला अधिकच प्रेरणा मिळाली. गावकऱ्यांचा तर पक्का विश्वास बसला की लोहाराचा धोंडिबाच आपल्या आया-बहिणींची इज्जत वाचवू शकेल, देशासाठी हाच लढवय्या सर्वस्व अर्पण करू शकेल. म्हणून लोक धोंडिबाला धोंडिबा न म्हणता 'देसाई' म्हणू लागले. देसाई....देशासाठी जो अर्पण करतो सर्वकाही!

या काळातच देसाईचा काशीनाथराव जाधवांशी संपर्क आला. त्यामुळे सशस्त्र क्रांतीच्या कल्पनेस प्रत्यक्षात उतरवण्याची त्यांना संधी मिळाली. देसाई जाधवांना जाऊन भेटले आरंभी डोंगरकिन्ही व नंतर पाथर्डी कॅम्पचे ते सैनिक झाले. आता त्यांच्या हातात बारा बोअरची बंदूक आली होती!

रझाकार आणि निजामी पोलिसांवर सूड उगवण्याची त्यांना संधी मिळाली होती. पाटोद्यातल्या आया-बहिणींची भर चौकात रझाकारांनी लुटलेली अब्रू त्यांनी उघड्या डोळ्यांनी पाहिली होती. रझाकारांचा बदला घेण्यासाठी त्यांच्या मुठ्या आवळल्या जात होत्या. त्यात त्यांना गेवराई तालुक्यातील विविध चौक्या व करोडगिरी नाके जाळण्याच्या मोहिमेत निवडले गेले.

चकलांबा, वाघळुज, बेलतूर, धुमेगाव, घोडेगाव आणि पाथरवाला अॅक्शनमध्ये त्यांनी महत्त्वाची कामगिरी बजावली. हँडग्रेड फेकण्यात ते पहिल्या नंबरवर असायचे. त्यांचा निशाणा अचूक असल्याने त्यांच्या बंदुकीतून सुटलेली गोळी कधीच वाया गेली नाही. रामलिंग स्वामी, पुरुषोत्तमराव चपळगावकर, काशीनाथराव जाधव आदी नेतेमंडळी देसाईचा विचार घेऊनच पाटोदा भागात

कार्यक्रम राबवत. केवळ देसाईच्या नावानेच पाटोदा परिसरात रझाकारांनी स्त्रियांच्या पदराला हात घालायचे थांबवले. “धोंडया आला रे” म्हटले की रझाकारांची तारांबळ उडत होती. लोकांनी मनातून धोंडिबा यांना ‘देसाई’ ही लोकनेत्याची उपमा दिली होती.

देसाईचे गाण्यातून प्रबोधन करणे आता बंद झाले होते. आता त्यांच्या कामाने बंदुकीचा ताल धरला होता. ते सतत मोहिमेवर असत. इकडे घरी रझाकार त्यांच्या वडिलांना पकडून त्रास देत. त्यामुळे भीतीपोटी देसाईची बायको खड्याला तिच्या मामाकडे गेली.

काँ. देसाईचा कौटुंबिक पसारा मोठा होता. त्यांना नऊ बहिणी व चार भावंड होती. एके दिवशी घरच्यांना भेटायला ते पाटोद्यात आले. ही बातमी रझाकारांना कळली. शोधाशोध सुरू झाली पण देसाई पसार झाले. सतत तीन दिवस त्यांचा शोध चालू होता. रझाकार गावातले प्रत्येक घर शोधत होते. पण देसाई लपले होते गावातल्या संगमेश्वर मंदिराच्या कळसात! हे रझाकारांना कळले पण तोपर्यंत देसाई सटकले होते. रझाकार व पोलिसांनी त्यांचा पाठलाग केला असता आडव्या आलेल्या एका रझाकाराला त्यांनी गोळ्या घालून ठार केले. गावातल्या लोकांचा देसाईंना मोठा पाठिंबा होता. त्यामुळे ते कुठे लपले हे रझाकारांना कळत नसे.

देसाईच्या लढ्यातील सहभागामुळे त्यांच्या परिवारावर अनेक संकटे आली. रझाकार त्यांचे घर नेहमी लुटत. निजामी पोलिस अटक करीत. जुर्माना भरावा लागे. काम बंद होई परिणामी गरिबी वाट्याला आली. पाटोद्यात अरब, पठाण, रोहिल्यांची खूप संख्या होती. त्यांच्या तिजोऱ्या उघडून व बंद करून देण्याचे काम देसाईचे वडीलच करीत. त्यामुळे मुलगा वाईट असला तरी बाप चांगला आहे म्हणून काही मुस्लिमच रझाकारांना सोनाजीरावला त्रास न देण्याविषयी बजावत.

रझाकार देसाईच्या मागावरच असत. एके दिवशी देसाई जामखेडमार्गे पाटोद्यास येत असताना त्यांचा पाठलाग करून त्यांना रझाकारांनी घाटात गाठले. देसाईसोबत त्याचे साथीदार होतेच. रझाकारांनी बेछूट गोळीबार केला. त्याला देसाईंनीही सडेतोड उत्तर दिले. कोणीच मागे हटायला तयार नाही.

शेवटी देसाईंनी निर्धार केला तो थेट हल्ला करण्याचा! ते जमिनीवरून

सरपटत पुढे गेले. उभा राहून अचानक हल्ला करण्याच्या मनःस्थितीत असतानाच शत्रूच्या गोळीने ते घायाळ झाले. गोळी सरळ पोटाच्या डाव्या बाजूला घुसून मध्ये अडकली होती. त्यांचे सोबती परत फिरण्याच्या मनःस्थितीत होते पण देसाईंनी त्यांना हाताने रोखले. पळून न जाता लढत राहण्याचा इशारा केला. एकुलता एक हँडग्रेनेड बाँब त्यांनी बाहेर काढला. सोबत्यास पेटवायला लावला आणि त्याही परिस्थितीत सर्व ताकदीने तो रझाकारांच्या टोळीवर फेकला. प्रचंड स्फोट झाला. स्फोटासह किंकाळ्या ऐकू आल्या, टेकडीवजा डोंगराआडून देसाईंनी पाहिले. दोन रझाकारांच्या शरीराच्या ठिकऱ्या झाल्या होत्या. बाकी रझाकार मिळेल त्या दिशेने पळत होते. देसाईंनी जोरदार आरोळी ठोकली “वंऽऽऽऽदे.....” अन्य सैनिक ओरडले “मात्रऽऽऽऽऽऽम्.....”

गोळी पोटात अडकल्याने देसाई अत्यवस्थ होत होते. पण त्यांचे भानच जाग्यावर नव्हते. त्यामुळे ही गंभीरता त्यांच्या लक्षात येत नव्हती. शेवटी ते बेशुद्ध होऊन खाली कोसळले. सहकार्यांनी लगेच बैलगाडीने रातारात जामखेड व नंतर अहमदनगर गाठले व त्यांच्या पोटातील गोळी बाहेर काढली. पुढे आणखी एका हल्ल्यात त्यांच्या पोटाच्या उजव्या बाजूलाही गोळी लागली पण त्यातूनही ते बचावले!

रझाकारांचा हैदोस चालूच होता. करोडगिरी नाक्यावर वाटेल तेवढा कर ते गोळा करत. चांगला माल बळजबरी ठेवून घेत. दिवसाढवळ्या बलात्कार करीत. गोरगरिबांसह श्रीमंत-सावकारांची घरे लुटत व सोन्या चांदीचे दागिने लुटून नेत. रझाकारांनी लुटून नेलेले हे सोने परत आणून गावकऱ्यांना देण्याचा निर्धार देसाईंनी केला. पाथर्डी कॅम्पवरील सहकाऱ्यांना बरोबर घेतले. लुटलेले सोने सरकारी तिजोरीत जमा करण्यासाठी हा खजिना बैलगाडी, उंट व घोड्यावर लादून नेला जात. हा खजिना मध्येच आडवाटेला लुटण्याची योजना स्वातंत्र्यसैनिकांनी आखली. खजिना बीडकडे निघाला. वाटेत स्वातंत्र्यसैनिक दबा धरून बसले. खजिन्यावर अचानक हल्ला केला. गोळीबाराने उत्तर मिळाले. देसाई व त्यांचे सोबती तयारच होते. त्यांनीही तसेच उत्तर दिले. आपला खजिना कोणी लुटू शकतो याची निजाम सरकार झोपेतही कल्पनाच करू शकत नव्हते. त्यामुळे कुमक कमी होती. जोरदार गोळीबार करून चार पोलिसांना स्वातंत्र्यसैनिकांनी ठार केले. बाकी पळून गेले. देसाईंनी खजिना तर लुटलाच पण त्यासोबत निजामी पोलिसांचे शस्त्र व गणवेशही पळवले. निजाम पोलिसांचे शस्त्र व

गणवेशही फार मोलाची बाब होती. कारण हेच गणवेश घालून ते गावकरी व पोलिसांना संभ्रमात टाकत व शस्त्रांचा निजामाविरुद्धच वापर करत.

‘स्वातंत्र्यसैनिकांनी जवळपास तीन मन सोने लुटले होते. या तीन मन सोन्याला धोंडिबान सहा दिवस पहारा दिला. गावातल्या सगळ्या आयाबहिणींना बोलावून त्याचे दागिने परत केले. धोंडिबाने केवळ आयाबहिणींची अब्रूच वाचवली नव्हती तर त्यांच्या सौभाग्याचे लेणे मंगळसूत्रही त्यांना निजामी पोलिसांच्या तावडीतून आणून परत केले होते.’^१ घरची भीषण गरिबी, खायला घरात धान्य नाही. स्वतःही कफल्लक असताना एक माणूस तीन मन सोन्यास सहा दिवस पहारा देतो. त्यातल्या एक ग्रॅमभर सोन्याला हात लावत नाही ही या युगात दंतकथाच ठरवली जाऊ शकते. सरकारी खजिन्यात तीन मन सोने होते यावरून निजाम सरकार भूमिपुत्रांची किती प्रचंड लूट करीत होते हे कळते.

शेतकरी, शेतमजूर कष्टकऱ्यांच्या प्रश्नांच्या जाणीवेमुळे व मुळातच विद्रोही व्यक्तिमत्त्वामुळे पुढे देसाई कामगार किसान पार्टीकडे आकर्षिले गेले. त्यामुळे ते क्रांतिसिंह नाना पाटलांच्या संपर्कात आले. नाना पाटलांच्या प्रतीसरकारमध्ये ते अग्रेसर होते. प्रतीसरकारचे ‘पत्री सरकार’ करण्यात देसाईची भूमिका महत्त्वाची. ते अत्याचार व अन्याय करणाऱ्याच्या पायाला घोड्याची नाल ठोकत असत. ते लोक किंचाळत, ओरडत त्यांच्याच वडिलांकडे पज्याच्या नाल काढण्यासाठी जात. मग सोनाजी लोहार या नाली काढत हे दृश्य प्रत्यक्ष पाहणाऱ्या देसाईची बहीण श्रीमती सुमन साहेबराव हरणे म्हणतात की, ‘जेव्हा धोंडिबा रझाकारांच्या पायात पत्र्याची नाल ठोकत तेव्हा रझाकार खूप जोरजोरात किंचळायचे तेव्हा अंगावर शहारे येत.’^२

१७ सप्टेंबर १९४८ रोजी जेव्हा निजाम शरण आला आणि हैदराबाद संस्थानाला स्वातंत्र्य मिळाले त्या दिवशी पाटोद्यातील लोकांनी धोंडिबा नागथई देसाईची पाटोद्यातून विशाल मिरवणूक काढली. सर्व संकटांत त्यांना साथ देणारे स्वातंत्र्यसैनिक व पाटोद्याचे स्टेट काँग्रेसचे प्रमुख सुब्बालाल कांकरिया त्यांच्या सोबतच होते. रस्त्यावर दुतर्फा उभे लोक देसाईचा जयजयकार करीत होते.

१/२. नागथई यांच्या बहीण श्रीमती सुमन साहेबराव हरणे यांची मुलाखत.

आया-बहिणी त्यांना ओवाळून औक्षण करीत होत्या. तर वृद्ध महिला ओंबाळून-चोंबाळून त्यांच्या डोक्यावर हात ठेवून म्हणत होत्या... “आरं बाबा देसाया, त्वांच पाटुद्याच्या बायकांची लाज वाचिवलीस.” अख्खे पाटोदा रस्त्यावर उतरून देसाईचे स्वागत करीत होते. खरे तर घरावर तुळशीपत्र ठेवून स्वतःच्या संसाराची राखरांगोळी करून इतराचे संसार अबाधित ठेवणाऱ्या एका निधड्या छातीच्या स्वातंत्र्यसैनिकाचेच ते स्वागत करीत होते.

स्वातंत्र्य मिळालं, पण देसाई स्वस्थ नव्हते. त्यांना गोवा मुक्तिआंदोलन खुणावत होते. देसाईनी मग गोवा मुक्तिआंदोलनात उडी घेतली.

बीड जिल्ह्यातून गोवा मुक्तिआंदोलनाला दोन तुकड्या गेल्या होत्या. देसाईचे नेते कॉ. काशीनाथराव जाधव गोवा मुक्तिआंदोलनाचे चिटणीस होते. ‘सत्याग्रहींची पहिली तुकडी रामराव आवरगावकर व कॉ.श्रीनिवास खोत यांच्या नेतृत्वाखाली गेली होती. त्यात देसाई होतेच! या तुकडीने गोव्यात तिरंगा फडकविला तेव्हा सर्वांनाच बेदम मारहाण झाली. त्यात रामराव आवरगावकरांना जबर मारहाण झाली. त्यांचे अंग सोलून निघाले.’^१ दुसरी तुकडी आमदार वामनराव देशमुखांच्या नेतृत्वाखाली निघाली. त्यांचीही पहिल्या तुकडीप्रमाणे गत झाली.

आपल्या सहकाऱ्यांसह कॉ. देसाईनी गोव्याच्या भूमीत झेंडा सत्याग्रह केला. हाती तिरंगा घेऊन त्यांनी मडगावला प्रभात फेरी काढली. पोर्तुगीज पोलिसांनी सत्याग्रहींना बेदम मारहाण केली. अटक व मार टाळण्यासाठी देसाई समुद्र किनाऱ्यावरून पसार झाले. मात्र भारतीय हद्दीतून येणाऱ्या सत्याग्रहींना पकडण्यासाठी पोर्तुगीज पोलिसांनी समुद्रकिनारी काचा पसरून ठेवल्या होत्या. त्या काचेतून पळाल्याशिवाय पर्याय नसे. वेळ रात्रीची असल्याने देसाईना काहीही दिसत नव्हते. त्यांच्या समोर केवळ भारतीय हद्दीत जाणे हे एकच ध्येय होते. त्यात बेभान पळताना एक अणकुचीदार काच त्यांच्या पायात खोलवर रुतली. खूप रक्तस्राव झाला. इलाज करायला खूप दिवस गेले. स्वतःच्या प्रकृतीची तमा न करता सतत आंदोलनात सहभागाच्या ध्यासाचे शारीरिक परिणाम त्यांना भोगावे लागले. शेवटी काच आत खूप खोलवर गेली. शस्त्रक्रिया करून त्यांचा एक पाय गुडघ्यापासून खाली काढावा लागला.

१. बिंदुसरेच पाणी, लेख- ते मंतरलेले दिवस, लेखक- प्रा. ज्ञानोबा नाईकवाडे, पृष्ठ २१-२२

धोंडिबा नागथई उर्फ देसाई हे काशीनाथराव जाधवांच्या अत्यंत विश्वासातले धाडसी सैनिक होते. त्यांच्या धाडसी व शूर साथीदारांबरोबर भूमिगत राहून निजामी राजवटीविरुद्ध लक्षणीय लढा उभारला. त्यांच्या साथीदारात माजलगावचे नारायण जुजगर, गेवराईचे उद्धव गिरी, बीडचे विठ्ठल काटकर याशिवाय देवराव उगलमुगले, सोनाजी गायकवाड, सुखदेव घुले, आसराजी जाधव, तुकाराम कोळपे, सुखदेव कोळपे, योगाजी राऊत, नाथा पालवे, मारुती काकडे असे निधड्या छातीचे वीर होते. यांपैकी प्रत्येकाच्या नावाने निजामाच्या छातीत धडधड होत असे.

रामलिंग स्वामी व पुरुषोत्तमराव चपळगावकर यांचा देसाई नितांत आदर करीत, पण ते कट्टर अनुयायी होते ते काशीनाथराव जाधवांचे. काशीनाथरावांचा जहाल विद्रोही स्वभाव त्यांना प्रभावित करीत. सशस्त्र उठाव असो वा गोवा मुक्तिसंग्राम, काशीनाथरावांमुळेच देसाई या आंदोलनात उतरले होते. पुढे त्यांच्याच मुळे ते किसान विकास पार्टी व कम्युनिझमकडे वळले. १९६७ साली खासदारकीच्या निवडणुकीसाठी बीडमधून नाना पाटलांना उभे करण्याचा निर्णय डाव्यांच्या एकत्रित पक्षाने घेतला तेव्हा नाना पाटलांच्या येडेमच्छिंद्र (ता.वाळवा, जि.सांगली) येथे जाऊन काशीनाथरावांनीच त्यांना आग्रहाने बीडला आणले तेव्हा नाना पाटलांच्या प्रचाराची सूत्रे जाधवांनी देसाईंकडेच दिली होती. जिवाचे रान करून देसाईंनी नाना पाटलांना पाटोदा भागात बहुमत तर मिळवून दिलेच पण काशीनाथरावानांही आमदारकीसाठी विजय मिळवून देण्यात त्यांचे महत्त्वाचे योगदान होते. पुढे नाना पाटलांशी त्यांचे घनिष्ट संबंध आले. नाना पाटोद्याला आले की देसाईंकडे आवर्जून जात असत.

धोंडिबा नागथई हे टोकाचे कम्युनिस्ट होते. ते व त्यांचे सहकारी स्वातंत्र्यसैनिक किसनराव फाटे हे दोघेच हातात कंदील घेऊन रात्री कम्युनिस्ट पार्टीच्या सभा आयोजित करीत. मोर्चे काढत. एक पाय अधू असला तरी देसाईंचा पार्टीकामात कधी कसूर झाली नाही.

सन १९४८ मध्ये हैदराबाद संस्थान स्वतंत्र झाले. पुढे १९५२ च्या निवडणुका लागल्या. पुढे १९६७ च्या सार्वत्रिक निवडणुका आल्या. तोपर्यंत देसाई प्रवाहात होते. त्यांनी कधीही पदाची अपेक्षा केली नाही. १९६७ च्या निवडणुका संपल्या राजकारणाने आणि समाजकारणानेही रंग बदलला होता.

पुलाखालून खूप पाणी वाहून गेले होते. अपंग देसाई आता माळी गल्लीतल्या त्यांच्या वाड्यातल्या खोलीत एकाकी पडले होते. सतत लोकसंपर्क असणारे व प्रचंड लोकसंग्रहात वावरणारे देसाई एकटे पडले. लोकसंग्रह तुटला. वैफल्याने ग्रासले. जाणाऱ्या येणाऱ्याला गप्पा मारण्यासाठी ते व्याकूळ होऊन बोलवत. थापा मारून लोक त्यांना टाळत. ज्या लोकांनी स्वातंत्र्यानंतर देसाईचे पंचारती ओवाळून, रांगोळ्या घालून व फुलांचा वर्षाव करून स्वागत केले होते त्याच लोकांनी त्यांना आता दुर्लक्षित केले होते. त्यांच्या आया-बहिणीवर, त्यांच्या संपत्तीवर आता डाका पडण्याची त्यांना भीती नव्हती. कारण आता स्वातंत्र्य आले होते. देसाईची उपयोगिता संपून गेली होती! हे नवे सामाजिक परिवर्तन स्वातंत्र्यसैनिक कॉम्रेड देसाईंना असह्य झालं. मग ते आपला लढवय्या भूतकाळ वर्तमानाच्या बाटलीत शोधू लागले. विश्वासघातकी समाजापेक्षा विश्वासाने बेहोश करणारी दारू त्यांना जवळची वाटू लागली. पुढे पुढे तर खूपच जवळची वाटली!

बेगडी, बहुरूपी, बनावटी व भित्री माणसे तोतया स्वातंत्र्यसैनिक होऊन प्रतिष्ठेने वावरू लागली. सरकार देसाईंना स्वातंत्र्यसैनिक म्हणून मान्यतेसाठी कागदी पुराव्याची मागणी करीत होते.

स्वातंत्र्याच्या झपाटलेपणामुळे उपजीविकेचे सगळे माध्यम हातातून निसटले होते. परिणामी भीषण दारिद्र्य वाट्याला आले. बायको दुसऱ्याच्या घरी धुणी-भांडी व स्वयंपाक करीत होती. पोरगी लग्नाची झाली होती. पोरगा मजुरी करीत होता. अपेक्षा होती सरकारी पेन्शन मिळण्याची! इंदिरा गांधींच्या हस्ते मिळालेला ताम्रपट गोणपाटाच्या पिशवीत घालून मुलगा सरकारी कचेरीत जाऊन ते दाखवून नोकरीसाठी अर्ज करीत होता. पेन्शन मिळत नव्हती. बायकोच्या धुणी-भांडी व स्वयंपाकाच्या मजुरीतून मिळणाऱ्या पैशांवर त्यांची उपजीविका चालू होती. देसाईंनी रझाकारांशी लढाई केली होती तर त्यांच्या बायकोने त्यामुळे आलेल्या गरिबीशी! शेवटी बायको वारली. देसाईंच्या वडिलांनी कमवती सून गेल्याने धसका घेतला. आठच दिवसांत त्यांनीही जीव सोडला. देसाईही असह्य झाले होते. बायकोचा पहिला महिना घातला त्याच दिवशी पेन्शन मंजूर झाल्याचे पत्र मिळाले. देसाईंनी बायकोच्या फोटोला पत्र दाखवत हंबरडा फोडला. “सीते पेन्शन मंजूर झाली गं....”

देशाच्या स्वातंत्र्यासाठी स्वतःची राखरांगोळी केल्याबद्दल काँ. देसाई आता दीडशे रुपये महिन्याचे मालक झाले होते!

दीडशे रुपये जगण्यासाठी पुरणार नव्हतेच. एके दिवसी पडण्याचे निमित्त झाले देसाई अंथरुणाला खिळले. त्यात आजारपण वाढले. मुलाने बीडच्या सरकारी दवाखान्यात त्यांना दाखल केले. औषधपाण्याला पैसा कमी पडू लागला म्हणून राहता वाडा अवघ्या दोन हजाराला विकून टाकला. काही दिवस औषधावर ते टिकले. एके दिवशी हालचाल मंदावली. नंतर थंडावली. दिनांक १९ मे १९८९ रोजी धोंडिबा नागथई या विलक्षण राष्ट्रभक्त शूर क्रांतिकारकाचा सरकारी दवाखान्याच्या जनरल वॉर्डमध्ये अंत झाला.

त्यांना स्वतःचे घर नव्हतेच. प्रेत नातेवाईकांच्या घरी आणले. पण अंत्ययात्रेला माणसे नव्हती. जवळचे केवळ आठ-दहा नातेवाईक जमा झाले. इतक्या कमी लोकांत खांद्यावर अंत्ययात्रा काढणे शक्य नव्हते. मग एका बैलगाडीत त्यांचे पार्थिव टाकले गेले. बैलगाडीतून निघालेली अंत्ययात्रा स्मशानभूमीत गेली. हजारो आयाबहिणींची अब्रू वाचवून लोकांना विश्वासाने खांदा देणाऱ्या देसाईंच्या नशिबी शेवटी खांदा न लागावा इतपत स्वातंत्र्याचे वारे बहरात आले होते.

सर्वसामान्य माणसे सोडा पण जिल्ह्यातील थोर म्हणवणाऱ्या स्वातंत्र्यसैनिकांनाही देसाईंच्या आजारपणाचा व मृत्यूचा पत्ता नव्हता. 'देशासाठी अर्पण करणारा सर्वकाही, म्हणजे देसाई' असे पाटोद्याचे लोक ज्यांना म्हणत त्या एका 'देसाई' चा असा शेवट झाला होता.

पुढे देसाईंचा मुलगा पुण्यास मजुरी करायला गेला. अती मद्यसेवनाने तिकडेच वारला. असा होता देसाईंचा आयुष्यपट. जणू प्रतीकच हजारो स्वातंत्र्यसैनिकांच्या जीवनाचा!

त्यांच्या विधवा सुनेने आता तिच्या सासूचा वसा घेतलाय. घरोघरी धुणी भांडी करून ती मुलांना वाढवतेय. क्रांतिकारकाच्या वंशाची पिढी अशी घडतेय.

-
- संदर्भ : - हैदराबादचा स्वातंत्र्यसंग्राम आणि मराठवाडा. लेखक: अनंत भालेराव पृ. ३४२
- बीड जिल्ह्यातील स्वातंत्र्यलढा. लेखक: श्रीनिवास खोत, दिगंबर विर्धे
- बिंदूसरेचं पाणी/ काशीनाथराव जाधव गौरव ग्रंथ
- मराठवाडा मुक्तिसंग्रामातील सैनिक: विठ्ठलराव काटकर. लेखक: रामराव सवाई

नारायणअप्पा मल्लीकार्जुनअप्पा जुजगर

नारायणअप्पा जुजगरांचा जन्म माजलगावी एका धनाढ्य धार्मिक शेतकरी कुटुंबात झाला होता. वास्तविक पाहता त्या काळात बहुसंख्य जमीनदार मंडळी हे निजामाचे गोडवेच गात, मात्र मुळातच प्रस्थापितांविरुद्ध बंड करण्याची वृत्ती असलेल्या नारायणअप्पांनी सभोवतालचे वातावरण बघून स्वातंत्र्याच्या आंदोलनात उडी घेतली होती. रामानंद महाराजांच्या सप्ताहानिमित्त निघालेल्या दिंडीत घडलेल्या लहान घटनेने नारायण जुजगर आंदोलनात कसे ओढले गेले हे आपण पूर्वी पाहिले आहेच. ते सधन कुटुंबातील असल्यामुळे त्यांचे वडील मल्लीकार्जुनअप्पा यांनी त्यांना औरंगाबादला पुढील शिक्षणासाठी पाठवले. माजलगावच्या तुलनेत औरंगाबादेत स्वातंत्र्यलढ्याचे वारे विलक्षण जोरात चालू होते. तो १९३८ चा काळ होता. स्टेट काँग्रेसचा सत्याग्रह, स्टेट काँग्रेसवरील बंदी विद्यार्थ्यांचे वंदे मातरम् आंदोलन व मोठ्या प्रमाणातील अटकसत्र यांमुळे औरंगाबादेत सतत नवनवीन घडामोडी घडत. गोविंदभाई श्रॉफ, वैशंपायन आदी क्रांतिकारकांशी नारायणअप्पा जुजगरांचा विद्यार्थिदशेतच संबंध आल्यामुळे त्यांनी 'वंदे मातरम्' आंदोलनात उडी घेतली. निजामाविरुद्धच्या स्वातंत्र्यसंग्रामातील नारायणअप्पांचे हे पहिले पाऊल होते. परंतु गोविंदभाईंच्या सल्ल्यानुसार ते

माजलगावला आले. कारण माजलगाव येथे स्वातंत्र्याचे आंदोलन उभारणे गरजेचे होते. या काळात माजलगावला अशा आंदोलनाचा फारसा स्पर्श झाला नव्हता. यामुळेच या भागात अरब, रोहिले, पठाण यांनी हैदोस घातला होता. माजलगाव परिसरात आंदोलन उभे करण्यासाठी १९३८ चा सत्याग्रह महत्त्वाचा ठरणार होता. म्हणूनच नारायणअप्पा जुजगर गोविंदभाईंच्या सल्ल्यानुसार माजलगावला आले.

माजलगावी आल्यानंतर नारायणअप्पांनी संपूर्ण तालुक्याचा दौरा केला. अनेक लोकांना एकत्रित करून त्यांना सत्याग्रहासाठी प्रवृत्त केले. मात्र नेमक्या याच वेळी महात्मा गांधींच्या सल्ल्यानुसार संस्थानातील सत्याग्रह आंदोलन स्थगित करण्यात आले. त्यामुळे नारायणअप्पांची सत्याग्रह आंदोलनात सहभागी होण्याची इच्छा पूर्ण होऊ शकली नाही. नारायणअप्पा केवळ धाडसी आणि चतुरच नव्हे तर विलक्षण तल्लख बुद्धीचे होते. त्यांच्याजवळ कमालीची निर्णयक्षमता होती. त्यांनी सत्याग्रहासाठी एकत्रित आलेल्या लोकांना घेऊन गावोगावी स्टेट काँग्रेसच्या कमिटीचा सुरू केल्या. एव्हाना आंदोलन उभा करणे ही बाब एकट्याची नसून ती एक सामूहिक कृती आहे हे त्यांच्या लक्षात आले होते. त्यांनी वडवणी, बाहेगव्हाण, उपळा, तेलगाव, राजेवाडी, दिंद्रूड, पात्रूड, शिरसाळा, पोहनेर, लऊळ, हिवरा, मंजरथ, पुरुषोत्तमपुरी आदी गावांतून स्टेट काँग्रेसच्या शाखा स्थापन केल्या. लोक मोठ्या प्रमाणात नारायणरावांच्या पाठीमागे उभे राहिले. यावेळी त्यांचे वय अवघे वीस वर्षांचे होते. नारायणअप्पा दिसायला अत्यंत रुबाबदार व पीळदार शरीरयष्टीचे आकर्षक व सुंदर होते. त्यांच्या बोलण्यात आत्मविश्वास जाणवत असे. ते नेहमी जवळ शस्त्र बाळगत. नारायण जुजगर हा रुबाबदार तरुण हातात बंदूक घेऊन भरधाव घोड्यावर गावात आला, की एका क्षणात असंख्य तरुणांचा घोळका त्याच्याभोवती जमे. त्याच्या बोलण्याने तरुण मुले पेटून उठत. यातूनच सुखदेव कोळपे, तुकाराम कोळपे आणि रामकृष्ण नारायणराव खटावकर सारखे तरुण सोबती त्यांना भेटले. रामकृष्ण खटावकर यांनी तर नारायण जुजगरच्या खांद्याला खांदा लावून माजलगाव तालुक्यात जोमाने प्रचार सुरू केला. यातूनच चिंचाळा हे क्रांतिकारकांचे महत्त्वाचे केंद्र उभे राहिले. पुढे या चिंचाळा गावाने फार महत्त्वाची भूमिका बजावली. नारायणरावाचे जागृतीचे काम चालू असतानाच त्यांना बीडहून मोतीलालजी मंत्री, बाबासाहेब परांजपे, रामलिंग स्वामी, पुरुषोत्तमराव चपळगावकर व काशीनाथराव यांची खंबीर साथ

लाभली. या सर्वांच्या भाषणाने माजलगाव तालुका पेटून उठला. सर्वात महत्त्वाची बाब म्हणजे लोक निर्भीड होऊन सभेला येऊ लागले. काशीनाथराव जाधव यांनी लातूर अधिवेशनासाठी १९४६ साली काढलेल्या मोर्चात चिंचाळा गावाचे मोठे योगदान आहे. या गावातील अनेक जणांना झेंडा सत्याग्रह व जंगल सत्याग्रहात भाग घेतल्याबद्दल सक्तमजुरीची शिक्षा झाली. अरब, रोहिले, पठाण, चाऊस, रझाकार, निजाम, पोलिस या सगळ्यांना आक्रमकपणे जशास तसे उत्तर देण्याच्या समान सूत्रावर नारायण जुजगर हे काशीनाथ जाधवांकडे आकर्षित झाले. या काळात काशीनाथराव जाधव बीड जिल्ह्यातील धाडसी आणि आक्रमक वृत्ती असणाऱ्या तरुणांच्या गळ्यातील तार्ड होत. काशीनाथरावांनी परिसरातील अशा धाडसी तरुणांना घेऊन नुकताच पाथर्डी येथे सशस्त्र कॅम्प सुरू केला होता. नारायणअप्पा जुजगर हे जाधवांच्या पाथर्डी कॅम्पचे सैनिक झाले. त्यानंतर तरुण नारायणच्या आक्रमक कर्तृत्वाला जणू बहरच आला. त्यांनी पुढे अनेक कारवायांमध्ये भाग घेतला आणि रझाकार निझामी पोलिसांना सळो की पळो करून सोडले. पाथर्डी तालुक्यातील जाटजवळीला स्वातंत्र्यसैनिकांची बैठक घेण्यासाठी काशीनाथराव व नारायणअप्पा गेले होते. सर्वांजवळ शस्त्रे होती. बैठक चालू असतानाच त्यांना खबर मिळाली की, गावातील श्रीमंत मारवाड्याच्या घरावर रझाकार डाकू डाका घालत आहेत. तातडीने सगळे स्वातंत्र्यसैनिक घटनास्थळी धावले. जाधव व जुजगरांनी डाकूंचेर गोळीबार केला. यात चार डाकू ठार झाले. नारायणअप्पांनी अन्य डाकूंना पकडून झाडास उलटे टांगून बेदम ठोकून काढले. जुजगरांच्या नावाची या काळात चांगलीच दहशत होती. विशेष म्हणजे ते सर्व प्रकारची शस्त्रे चालवीत. भारतीय हद्दीतून शस्त्रांची तस्करी करण्यात त्यांचा हातखंडा होता. बाबासाहेब परांजपे व काशीनाथ जाधवांबरोबर नारायणअप्पा पाथर्डी कॅम्पसाठी शस्त्रे आणण्यास गेले होते. शस्त्रांची खरेदीही झाली पण त्याचवेळी पुणे शहरात गोंधळ उडाला कारण दिल्लीत महात्मा गांधींची हत्या करण्यात आली होती. पुण्यात बाबासाहेब परांजपे व काशीनाथ जाधवांना अटक झाली. मात्र याही परिस्थितीत शस्त्राचा साठा व स्फोटके घेऊन नारायण जुजगर सटकले. यावरून ते किती कल्पक व चतुर असतील ते कळू शकते. त्यांनी तातडीने रेल्वेने नगर गाठले व तेथून कॅम्पवर आले. गेवराई तालुक्यातील पाथरवाला अॅक्शनमध्ये जुलमी रोहिल्यांना ठार मारण्यात नारायणअप्पांचे मोठे योगदान आहे.

शिवाय बेलतूरी अॅक्शनमध्ये लेव्हीचे धान्य कोठार लुटून ते गावकऱ्यांना परत करण्याच्या धाडसी मोहिमेतही ते अग्रभागी होते. शेवटपर्यंत नारायणअप्पा पाथर्डी कॅंपचे एक महत्त्वाचे सैनिक राहिले. आपल्या सहकाऱ्यांसह त्यांनी जाधवांच्या खांद्याला खांदा लावून संग्राम लढला. स्वातंत्र्यानंतरच्या काळातही त्यांनी काशीनाथराव जाधव यांना राजकीय दृष्ट्या साथ दिली. पुढे क्रांतिसिंह नाना पाटलांशीही त्यांचे संबंध आले. त्यांचा पिंडच विधायक कार्यकर्त्याचा होता. त्यांनी कधीही अन्याय सहन केला नाही. लाचारी पत्करणे त्यांच्या रक्तात नव्हतेच, त्यामुळेच स्वातंत्र्यानंतरच्या सार्वत्रिक निवडणुकीत नारायणराव मागे पडले. परंतु त्यांना सत्तेचा हव्यास नव्हता. यामुळेच सगळे विसरून ते काशीनाथराव जाधवांच्या प्रचारास पाटोद्यास गेले. नंतरच्या कालखंडात शेवटपर्यंत त्यांनी माजलगावात राहून सामाजिक कार्य केले. स्वातंत्र्याची जीवघेणी घनघोर लढाई जिंकणाऱ्या पण स्वातंत्र्यानंतरच्या राजकारणातील लढाईत पराभूत होणाऱ्या अगणित सच्च्या स्वातंत्र्यसैनिकांप्रमाणेच नारायणअप्पांचे झाले. वयाच्या १६ व्या वर्षी राष्ट्रप्रेमाची पताका हातात घेऊन निर्भीडपणे मिरवणारे तरुण नारायणअप्पा शेवटच्या श्वासांपर्यंत सच्चे देशभक्त राहिले. नारायणअप्पांची शेवटी वाताहतच झाली असेच म्हणावे लागेल. त्यांच्या दोन मुलांनी आत्महत्या केल्या. एक मुलगी ऋषीकेशला गेली असता शुक्रताल तीर्थक्षेत्राजवळ भागिरथी नदीत वाहून गेली. तिचे पार्थिव शेवटपर्यंत सापडले नाही. दुसऱ्या दोन मुलींना वेडाचे झटके येत. त्यापैकी एकीने जाळून तर दुसरीने विहिरीत उडी मारून आत्महत्या केली. एका नातवाने आत्महत्या करून स्वतःला संपवले शेवटी शेवटी तर नारायणराव कुटुंबातून बहिष्कृत झाल्यासारखे होते. ऐन उमेदित केलेल्या धाडसी कारवाया आता वृद्धपणी शरीरातून व्याधीच्या रूपाने प्रकटू लागल्या. त्यांच्या पोटात तीव्र वेदना होऊ लागल्या. कुटुंबातले लोक नारायणअप्पांना फार गंभीर घेत नव्हतेच. शेवटी एका अशिक्षित नोकराने मदतीचा हात पुढे केला. तो नारायणअप्पांना घेऊन नांदेडला डॉ. अवस्थीकडे गेला. डॉ. अवस्थींनी त्यांना तपासले पण परिस्थिती नियंत्रणाबाहेर गेली होती. तिथेच या धाडसी स्वातंत्र्यसैनिकाचा मृत्यू झाला. दुदैवाने त्यावेळी त्यांचा कोणताही नातेवाईक जवळ नव्हता.

संदर्भ : -हैदराबादचा मुक्तिसंग्राम आणि आम्ही. लेखक: श्रानिवास खोत/ दिगंबर विधे १२३-१२४

- बीड जिल्ह्यातील स्वातंत्र्यलढा. लेखक: श्रीनिवास खोत, दिगंबर विधे,

- नारायणअप्पा जुजगर यांचे नातेवाईक प्रा.डॉ.वासुदेव मुलाटे यांची मुलाखत.

कों. उद्धव बयाजी गिरी

गेवराई तालुक्यातील कों. उद्धव गिरी हे एक धाडसी आणि प्रखर राष्ट्रनिष्ठा असलेले शूर स्वातंत्र्यसेनानी होते. हैदराबाद स्वातंत्र्यसंग्रामात सशस्त्र उठावाला जेव्हा आरंभ झाला तेव्हा त्याचे नेतृत्व काशीनाथराव जाधवांकडे आले. कों. उद्धव गिरी हे जाधवांचे अत्यंत विश्वासू सेनानी होते. जाधवांचा उजवा हात म्हणून त्यांना ओळखले जाई. त्यामुळेच कदाचित पुढे जाधवांनी आखलेल्या अनेक सशस्त्र मोहिमांमध्ये कों. उद्धव गिरींचा सहभाग होता.

गेवराई तालुक्यातील खांडवी हे कों. उद्धव गिरी यांचे जन्मगाव. त्यांचे दहावीपर्यंत शिक्षण झाले होते. त्यांनी हैदराबाद स्वातंत्र्यलढ्यात रझाकारांच्या अत्याचाराविरुद्ध लोकांना संघटित केले. सहकाऱ्यांच्या साहाय्याने सरकारी बसेस, पोलिस चौक्या व करोडगिरी नाके जाळले. शासनाने यांच्या या कार्याबद्दल सन्मानपत्र देऊन त्यांना गौरविले.

त्यांच्याच प्रेरणेने किसन गिरी माजलगाव, अंबादास गिरी केज, किसन सदाशिव गिरी, टाकळी आमिया (ता.आष्टी) व गेवराई तालुक्यातील आहेरबाहेगावचे बाबूगिरी व महादूगिरी हे स्वातंत्र्यसैनिक लढ्यात सक्रिय होते.

उद्धव गिरी यांनी अनेक मोहिमांमध्ये भाग घेतला. त्यात त्यांची गेवराई तालुक्यातील पाथरवाला मोहीम फारच गाजली. पाथरवाला येथे रझाकारांनी फारच धुमाकूळ घातला होता. लोकांची घरे लुटणे, जनावरे पळविणे, स्त्रियांची अब्रू लुटणे, निरापराध लोकांना ठार मारणे हा अन्याय इथे रोजचाच होता. गावातील पठाण व त्यांची मुले हा अन्याय करीत. लोकानी पाथर्डी कॅम्पप्रमुख काशीनाथराव जाधवांकडे दाद मागितली. जाधवांनी ही जबाबदारी टाकली ती उद्धव गिरींवर. त्यांती उद्धव गिरीसह सोनाजी गायकवाड या धाडसी सैनिकांना पठाणांची पूर्ण माहिती आणण्याच्या मोहमेवर पाठवले. उद्धव गिरीने गुप्तपणे फिरून माहिती गोळा केली. 'विठ्ठल काटकर फौजदार झाले होते; तर उद्धव गिरी, सोनाजी गायकवाड, योगाजी राऊत, तुकाराम कोळपे, सुखदेव कोळपे, नाथराव पालवे, आसराजी जाधव, आणि देवराव उगलमुगले हे सर्व निजामी पोलिस बनलेले होते.'^१ यांच्यासह अन्य सैनिकांनी पाथरवाला गावातील पठाणांवर जोरदार हल्ला केला. उद्धव गिरीने आपल्या हातातील स्टेनगनने पठाणाला यमसदनाला पाठवले.

बीड - अहमदनगरच्या सीमेवर चकलांबा (ता. गेवराई) येथे निजामाचे मोठे पोलिस ठाणे होते. स्वातंत्र्यसैनिकांच्या दृष्टीने हे ठाणे अन्यायाचे प्रतीक होते. हे ठाणे बाँब टाकून उडवायची योजना आखली गेली. या मोहिमेत योगाजी राऊत, मगर मास्तर, विठ्ठल काटकर, कॉ.उद्धव गिरी, भानूदास बडे, श्रावणसिंग यांनी भाग घेतला आणि हॅन्डग्रेनेड बाँबने या ठाण्याच्या ठिकऱ्या उडविल्या.

कॉ. उद्धव गिरींची गाजलेली आणखी एक मोहीम म्हणजे आष्टी तालुक्यातील वाघळूज पोलिस ठाण्यावरील हल्ला होय. त्यांनीच या मोहिमेचे नेतृत्व केले. आपल्या जवळपास चाळीस सशस्त्र सैनिकांना घेऊन ते वाघळूजच्या दिशेने निघाले. पहाटे चारच्या सुमारास ते वाघळूज पोलिस ठाण्याजवळ पोहोचले.

हैदराबादचा स्वातंत्र्यसंग्राम आणि मराठवाडा, लेखक- अनंत भालेराव पृ.३४२

त्यांनी जोरदार हल्ला करून ठाणे बेचिराख केले. ठाण्यातील पोलिसांना ठार करून कॉ.उद्धव गिरीने ठाण्यावर तिरंगा ध्वज फडकविला आणि गावकऱ्यांवरील अन्याय दूर केला. या मोहिमेत उद्धव गिरी यांच्यासह महादेवअप्पा ढेपे, चत्रभूज दायमा, विठ्ठल काटकर, सोनाजी गायकवाड, आश्रुबा जाधव, देवराव उगलमुगले, योगाजी राऊत, सुखदेव कोळपे, तुकाराम कोळपे, प्रल्हाद देसाई, नाथराव पालवे, आबा कोळपे, अंबादास पाटील या तरुण सैनिकांचा समावेश होता.

पाथर्डी कॅम्प भारत सरकारच्या हद्दीत येत असल्याने तिथे स्वातंत्र्यसैनिकांना साहाय्यभूत करणारे वातावरण होते. पाथर्डीतच दोन खोल्यात हा कॅम्प होता. एक खोली स्वातंत्र्यसैनिकांसाठी तर दुसरी स्वयंपाकासाठी होती. सैनिकांना अन्नधान्यासाठी लोक मदत करीत. परंतु बऱ्याचदा धान्याचा तुटवडा पडे तेव्हा सैनिक चलाखीने धान्य गोळा करीत. एकदा धान्याचा तुटवडा झाला, तेव्हा उद्धव गिरी यांनी शकल लढवली. त्यांनी पाटोदा परिसरातील घोडेगावातील एका सधन शेतकऱ्याकडून चलाखीने धान्य वसूल केले. विठ्ठल काटकर या आपल्या सहकाऱ्याला त्यांनी आमीनाचा (इन्स्पेक्टर) ड्रेस चढवला. सोनाजी गायकवाड हवालदार झाले. स्वतः उद्धव गिरी पोलिस झाले. सोबत योगाजी राऊत, चत्रभूज दायमा, प्रल्हाद देशपांडे, मनोहर देसाई, देवराव उगलमुगले, आश्रुबा जाधव व विठ्ठल बाब्रस यांना घेतले. 'घोडेगावात आमिनसाहेब आले लेव्ही गोळा करा नसता फटके मारू' अशी खोटी धमकी देत स्वातंत्र्य आंदोलनास मदत नाकारणाऱ्या सधन शेतकऱ्यांकडून मोठ्या प्रमाणात धान्य गोळा करून सैनिकांची भूक भागवली.

कॉ.उद्धव गिरी यांनी धुमेगावच्या पोलिस चौकीवर आपल्या सहकाऱ्यांसह असाच जोरदार हल्ला करून रझाकार व पोलिसांना ठार करून चौकीवर ताबा मिळवून तेथे तिरंगा फडकविला.ह

उद्धव गिरी यांच्या विश्वासू मित्रांमध्ये विठ्ठल काटकर (पिंपळनेर), सोनाजी गायकवाड (बीड), धोंडाजी नागथई (पाटोदा), नारायणअप्पा जुजगर (माजलगाव) यांचा समावेश होता. गेवराई परिसरात त्यांचा रोहिले, अरब, रझाकार व निजामी पोलिसांवर जरब होता. "उद्धव आया..." म्हटले की, पोलिस रस्ता वळवून जात. कॉ. गिरी सतत घोड्यावर असत. त्यांच्या घोड्याच्या दोन्ही बाजूला बारा बोअरच्या दोन बंदुका सतत असत. त्यांच्यावर रोहिल्यांनी

अनेकदा हल्ले केले. पण उद्धव गिरींनी त्याला सडेतोड उत्तर दिले.

‘काँ. उद्धव गिरी अत्यंत करारी, तरबेज होते. ते दिसायला सावळे होते पण त्यांचे व्यक्तिमत्त्व अत्यंत आकर्षक होते. स्वातंत्र्यापूर्वी व नंतरही ते गेवराई परिसरातील प्रस्थापितांविरोधात उभे राहिले. ते सर्वसामान्य जनतेत विलक्षण प्रिय होते. लोक त्यांना आदराने ‘बाबा’ म्हणत तर प्रस्थापित मात्र ‘जोगड्या’ म्हणून त्यांची हेटाळणी करीत. ते पक्के कम्युनिस्ट होते. खरे तर ते जन्मजातच कम्युनिस्ट होते. त्यांनी १९५७ ची गेवराई विधानसभा निवडणूक कम्युनिस्ट पक्षाकडून लढवली. त्यांच्या विरोधात शेतकरी कामगार पक्षाच्यावतीने रामराव आवरगावकर उभे होते. या निवडणुकीत काँ.उद्धवरावांचा अवघ्या २९४ मतांनी पराभव झाला. पण नंतर जनतेनेच त्याचा वचपा काढला व त्यांना दोनदा जिल्हा परिषदेच्या सदस्यपदी निवडून दिले. ते लमाण समाजात विलक्षण प्रिय होते.

उद्धव गिरींचा शेवटचा काळ दुःखद होता. ज्या नेतृत्वावर त्यांनी विश्वास ठेवला ते त्यांना विचारायला तयार नव्हते. उद्धवरावांना स्वातंत्र्यसैनिकाची शासकीय सुविधा लवकर मिळू शकली नाही. लोकांनी दिलेली एक गाय त्यांच्या जवळ होती. खांडवीहून गेवराईला रोज चालत येऊन ते त्या गायीचे दूध विकत व त्याच्यावर उदरनिर्वाह चालवत. सर्व बंधने तोडून काँ. उद्धव गिरी यांनी एका मुस्लिम तरुणीशी विवाह केला. त्यामुळे त्यांना अनेक कौटुंबिक संकटांनाही सामोरे जावे लागले. त्यांच्या एका मुलाने पुढे आत्महत्या केली तर दुसरा मुलगा अपंग असल्याने त्याच्या वाट्याला हलाखीचे जगणे आले.’^१

काँ. उद्धव गिरी यांच्या उल्लेखाशिवाय हैदराबाद स्वातंत्र्यसंग्रामातील बीड जिल्ह्याचे योगदान अपूर्णच राहील.

संदर्भ : १. काँ.उद्धव गिरी यांचे मित्र नारायणराव मुंडे, माजी आमदार, गेवराई यांची मुलाखत.
- बीड जिल्ह्यातील स्वातंत्र्यलढा, लेखक- श्रीनिवास खोत,दिगंबर विधे
- बिंदूसरेचं पाणी/ काशीनाथराव जाधव गौरव ग्रंथ
- मराठवाडा मुक्तिसंग्रामातील सैनिक: विठ्ठलराव काटकर, लेखक- रामराव सवाई

हुतात्मा काशीनाथ किसनराव सोनार (चिंचाळकर)

हैदराबाद स्वातंत्र्यसंग्रामात ज्या तरुण क्रांतिकारकांनी थेट रझाकारांना आव्हान दिले व त्यांच्याशी कोणत्याही क्षणी दोन हात करण्याची धमक दाखवली त्यात धारूरच्या काशीनाथ किसनराव सोनार (चिंचाळकर) या तरुणाचे नाव सर्वांत अग्रेसर ठरते.

काशीनाथरावांचा जन्म सोनार समाजातील एका साधारण परिवारात झाला होता. पण त्यांना धारूरच्या मातीने लहानपणापासूनच बाळकडू दिले ते राष्ट्रप्रेमाचे! मराठवाड्यात सर्व प्रथम आर्य समाजाची स्थापना धारूरमध्येच झाली होती. हिंदू धर्मातील जातीय उतरंडींच्या विरोधात एकमत निर्माण करून अवघा हिंदू एकच आहे याविषयी आर्य समाजाची जागृती मोठ्या प्रमाणात चालू होती. रझाकारांच्या जुलमी वर्तणुकीमुळे आर्य समाजाच्या चळवळीशी अनेक जण जोडले जात होते. हैदराबाद स्टेट काँग्रेस मोठ्या प्रमाणात निजाम राजवटीविरुद्ध जनमत निर्माण करीत होती. धारूरमध्ये डॉ. बा. मो. पटवर्धन यांनी चांगल्या पद्धतीने

संघटना उभारली होती. यात राजपूत, कोमटी, मराठा, गोंधळी, जैन, सोनार व अन्य बारा बलुतेदार सामील होते. अहमदनगरची निजामशाही, विजापूरची आदिलशाही, व मुघलांच्या धारूर किल्ल्यावरील राजवटींमुळे मुळातच धारूरचा सांस्कृतिक चेहरा बीड जिल्ह्यात आगळावेगळा ठरतो. शिवाजी महाराजांना आग्रा येथे औरंगजेबाने फसवून अटक केली तेव्हा नेताजी पालकरला अटक करून धारूरच्या किल्ल्यात ठेवले होते. धारूरची भूमी इतिहासानेच स्वातंत्र्ययुद्धासाठी मशागत करून ठेवलेली होती. या सगळ्या सामाजिक, सांस्कृतिक वातावरणाचा परिणाम गावातील शालेय मुले व तरुणांवर होणे क्रमप्राप्तच होते. काशीनाथ चिंचाळकर अशा तरुणांचे प्रतिनिधी होते.

शालेय जीवनापासूनच काशीनाथला देशभक्तीची आवड होती. तो सातवीत शिकत असतानाच त्याने आपल्या सवंगड्यांना गोळा करून स्वतःची लुटपुटूची फौज तयार केली होती. या मुलांसमोर तो मोठ्यांची नक्कल करून राष्ट्रभक्तीची भाषणे देई. ती मुलांना खूप आवडे. त्यातच त्याला नरहरी काशिद हा जिवाभावाचा मित्र मिळाला. नरहरी व काशीनाथ यांची मैत्री त्या काळी धारूरात चर्चेचा विषय ठरली होती.

छोट्या काशीनाथने सातवीत असतानाच शाळेवर तिरंगा ध्वज फडकविण्याचा निर्धार केला. वास्तविक पाहता हे काम अत्यंत कठीण होते. निजामी शिपाई, रझाकार, व शाळेतील शिक्षकवंदाची नजर चुकवून चक्क तिरंगा फडकवणे एखाद्या क्रांतीपेक्षा कमी नव्हते. तेव्हा शिक्षणाचे माध्यम उर्दूच होते. शाळेत आसफिया घराण्याची स्तुती करणारी प्रार्थना बळजबरी म्हणायला लावत. बहुसंख्य शिक्षक हे निजाम राजवटीचे कट्टर पाईक होते. छोट्या काशीनाथने कोणालाही न जुमानता नरहरी काशिदच्या मदतीने एके दिवशी रात्री तिरंगा घेऊन शाळा गाठली. वेळ मध्यरात्रीची असल्याने परिसर निर्मनुष्य होता. काशीनाथने क्षणाचा वेळ वाया न घालवता निजाम राजवटीचे प्रतीक असलेला आसफिया परचम खाली ओढला आणि त्या जागी तिरंगा फडकविला!

दुसऱ्या दिवशी सगळे धारूर अवाक झाले. शाळेवर चक्क तिरंगा ध्वज फडकत होता. मुख्याध्यापक मौलवींनी तातडीने हा ध्वज खाली ओढला. व आसफिया ध्वज फडकविला. शोधाशोध सुरू झाली. शेवटी छोट्या काशीनाथला पकडण्यात आले व त्याला या राष्ट्रद्रोहाबद्दल शाळेतून काढून टाकण्यात आले.

(शालेय जीवनातच नंदूरबारच्या हुतात्मा शिरीषकुमारने केलेले कर्तृत्व सर्वांना माहीत आहे पण दुर्दैवाने त्याच वयात तसेच कर्तृत्व करणारा धारूरचा काशीनाथ अंधारातच राहिला.) शिक्षण सुटल्याने झाले उलटेच. काशीनाथने आपल्या मित्रांना गोळा केले. त्यांची संघटना बांधली. पुढे आठ-दहा वर्ष त्याने संघटनेच्या माध्यमातून जोरदार काम केले. आपल्या तरुण सहकाऱ्यांना त्याने तलवार, लाठी, काठी, बोयाटी, भाला, बंदूक चालवण्याचे शिक्षण दिले. रझाकारांच्या जुलमाचा प्रतिकार हा जणू त्याचा एकमात्र दिनक्रम ठरला होता. दरम्यान बीड जिल्ह्याच्या सरहद्दीवर अनेक सशस्त्र कॅम्प सुरू झाले होते. त्यामुळे सशस्त्र उठावाच्या कार्याला गती मिळाली होती. परिणामी काशीनाथसारख्या तरुणांमध्ये नवचैतन्याचे वारे वाहत होते.

रझाकारांचे डाव उधळून लावण्यात काशीनाथ फार तरबेज होता. हाती घेतलेले कार्य सिद्धीस नेण्याची त्याची हातोटी होती. त्याची कार्यशैलीही अप्रतिम होती. मुळात तो हजरजबाबी होता. बोलण्यात विलक्षण चतुर होता. त्याच्याशी वाद घालणारा चक्रावून जात असे. कोणतेही काम तो सावधपणे आणि तितक्याच कुशलतेने करी. त्यांच्या या गुणामुळे धारूरचे लोक त्याला 'वकिल्या' म्हणत. काशीनाथचा मित्र नरहरी हाही विलक्षण धाडसी होता. तो हरहुन्नरी होता. वेगवान

काशीनाथ आणि त्याचे जिवलग दोस्त

हल्ले करण्यात तो पटाईत होता. तो कमालीचा चपळ होता. हल्ला करून आता इथे तर दुसऱ्या क्षणाला गायब होऊन भलतीकडेच दिसे. त्यांच्या या चपळाईची तुलना लोक तात्या टोपेच्या चपळाईशी करीत. म्हणून लोक नरहरीला 'टोपे' या टोपणनावाने बोलवत. 'वकिल्या' आणि 'टोपे' धारूरकरांच्या गळ्यातले ताईत होते. दोघे जण प्रत्येक सार्वजनिक उपक्रमात सणात व उत्सवात सर्वांत पुढे असत.

रझाकार जाणीवपूर्वक हिंदूंच्या सणाला वातावरण चिघळीत असत. त्या दिवशीही असेच झाले. तो पोळ्याच्या सणाचा दिवस होता. पण धारूरमधील वातावरण मात्र तणावपूर्ण होते. पोळा हा शेतकऱ्यांचा महत्त्वाचा सण. पोळ्याला बैलांची मोठी मिरवणूक धारूरमध्ये निघायची. गावातले सगळे लोक आपले बैल घेऊन एकत्रित जमत. प्रथेप्रमाणे पोलिस पाटलांच्या बैलांना पहिला मान असे. पोलिस पाटलाची बैल मिरवल्याशिवाय मिरवणुकीला आरंभ होत नसे. नेहमीप्रमाणे काशीनाथ पुढे होता. त्याने पोलिस पाटलांचे बैल समोर आणण्याचं सांगितले पण झाले उलटेच. गावातील रझाकारांचा प्रमुख चांदसाहेब याने स्वतःचेच बैल समोर आणले व पाटलाच्या ऐवजी स्वतःचे बैल सर्वप्रथम मिरवणार असल्याची घोषणा केली. काशीनाथ व नरहरी सावध झाले. काशीनाथ उसळी मारून गर्दीतून समोर आला. त्याने चांदसाहेबाच्या हातातली दोरी ओढली. चांदसाहेब खवळला. दोघांची बाचाबाची सुरू झाली. लोक काशीनाथच्या बाजूने उठले. काशीनाथने चांदसाहेबाला बजावले, "धारूर के प्रथा के विरोध मे जो आयेगा, वो यंहा से बचकर नही जायेगा." उपस्थितांमध्ये एकच जल्लोष झाला. परिस्थिती पाहून मनातल्या मनात चाचपडत चांदसाहेबाने काढता पाय घेतला. पोलिस पाटलाचे बैल पहिल्यांदा मिरवले. मिरवणूक सुरू झाली. तो दिवस होता १ सप्टेंबर १९४८. अवघ्या सोळा दिवसानंतर संस्थानास स्वातंत्र्य मिळणार होते!

गावाच्या चौकातून दक्षिणेला धारेश्वराच्या मंदिराकडे मिरवणूक जात होती. बरेच बैल पुढे गेले होते. आजूबाजूला सशस्त्र रझाकार दडून बसले होते. ते काशीनाथ व नरहरीला घेरण्याच्या बेतात होते. अर्धी मिरवणूक पुढे व अर्धी मागे मध्ये काशिनाथ व नरहरी होते. रझाकारांना आता नेमकी वेळ सापडली होती. रझाकारांनी जोरदार दगडफेकीला सुरुवात केली. काशीनाथ नेहमीप्रमाणे बंदूक बाळगून असे. त्याने बंदुकीच्या फैरी झाडून उत्तर दिले, पण एक दगड

नेमका त्याच्या उजव्या पायाच्या घोट्याला लागला. मार इतका जबर होता की त्याला जागचे उठणेही शक्य नव्हते. नरहरीने त्याला आधार देत उठवले. आणि जवळच्याच चंद्रे यांच्या वाड्यात नेले. रझाकारांनी वाड्याला घेरले. तुफान दगडफेक सुरू झाली. पेटते बोळे फेकायला आरंभ केला. “काशीनाथ को बाहर निकलो, नही तो औरतों की रस्ते पे लाकर इज्जत लुटेंगे..” अशा धमक्या द्यायला सुरुवात केली. जखमी काशीनाथने नरहरीला विनवले, “नरहरी, मी तर मरणार आहेच पण तू स्वतःला वाचव..पळ.” इच्छेविरुद्ध नरहरी काशिद वाड्याच्या मागच्या भिंतीवरून उडी मारून निघाला. अन्य साथीदारांना बोलावून आणण्याचा त्याने विचार केला. तोपर्यंत इकडे रझाकारांचे गुंड वाड्यात घुसले होते. काशीनाथ एका अलमारीत दडलेला होता. अलमारीबाहेर सांडलेल्या रक्तावरून त्यांनी काशीनाथला ओळखले. अलमारी बाहेर काढले. एका गादीत गुंडाळले आणि गादी पेटवून दिली. तरीही काशीनाथने माघार घेतली नाही. तो शेवटपर्यंत रझाकारांशी लढत होता. शेवटी काशीनाथने शेवटचा श्वास घेतला. काशीनाथला मृतावस्थेत पाहून रझाकारांनी हैदोस घातला. जाज्वल्य राष्ट्रभक्ताचे उदाहरण असलेले क्रांतिकारक काशीनाथ नरहरी सोनार चिंचाळकर हैदराबादच्या स्वातंत्र्यासाठी हुतात्मा झाले होते! त्यांचे मित्र नरहरी काशिद धारूरामधून निघून थेट आगळगाव कॅम्पवर आले. तिथे राहून त्यांनी श्रीनिवास खोत यांच्या नेतृत्वाखाली सशस्त्र उठावात भाग घेतला.

काशीनाथराव चिंचाळकरांसारख्या कित्येक धाडसी तरुणांच्या हौतात्म्यावर आजचे स्वातंत्र्य मिळाले आहे. ते होते म्हणून आपण आहोत. ते होते म्हणून आमचा तिरंगा आसमंतात गर्वने फडकतोय. शासनाने हुतात्मा काशीनाथराव चिंचाळकर यांच्या असीम त्याग व बलिदानाची स्मृती म्हणून धारूर गावी तेलगाव रोडवर हुतात्मा स्मारक उभारले आहे. या स्मारकाच्या रूपाने हुतात्मा काशीनाथराव किसनराव सोनार चिंचाळकर यांची स्मृती धारूर परिसरात कायम तेवत राहिल.

संदर्भ :

कथा हैदराबाद स्वातंत्र्यलढ्यातील अज्ञात हुतात्म्यांच्या, लेखक- डॉ.सतीश साळुंके. पृ. ५५-६२

कों. हुतात्मा वसंत राक्षसभुवनकर

कों. वसंत राक्षसभुवनकर हा तरुण एक चांगला गायक व कवी होता. तो आईवडिलांचा एकुलता एक मुलगा होता. वसंतने बी.ए. झाल्यावर शिक्षण सोडून गंगापूर तालुक्यातील शेतकऱ्यांसाठी काम करायला सुरुवात केली होती. वसंत राक्षसभुवनकर हे मूलतः कम्युनिस्ट विचारसरणीचे होते. त्यांचा सशस्त्र उठावावर विश्वास होता. त्यांच्या मंजूळ आवाजामुळे व क्रांतिकारी कवितांमुळे ते मित्रांमध्ये विशेष प्रिय होते. मृत्यूपूर्वी त्यांनी आपल्या आईला जे पत्र पाठवले त्यात त्यांनी लिहिले होते:

“अंतराळी मी पहा चाललो सोडून आई तुला ।
दुःख होतसे अंतरलो मी आज तुझ्या सेवेला ।
वीरांची तू माता असशी रडणे शोभे का तुला ?
काय बोलू मी ? उदरी तू या क्रांतिकारका जन्म दिला ।”

मृत्यूपूर्वी स्वतःच्या आईला देशासाठी बलिदान करणाऱ्या या तरुण क्रांतिकारकाचे हे काव्य कोणत्याही मातेला जगातले सर्वात महान काव्य वाटल्याशिवाय राहणार

नाही. मृत्यू समोर दिसत असताना हा निधड्या छातीचा क्रांतिकारक स्वतःच्या आईलाही धीर देतोय! अशा भूमिपुत्रांनी बीड जिल्ह्याच्या ज्या मातीला पावन केले ती मातीदेखील त्यांचे ऋण व्यक्त करीत असेल.

काँ.वसंत सदाशिव राक्षसभुवनकरांचा जन्म बीड येथे दि. २३ एप्रिल १९२७ रोजी झाला. त्यांचे मॅट्रिकपर्यंतचे शिक्षण बीडच्याच फोकानिया स्कूल (आजची जिल्हा परिषद माध्यमिक शाळा) येथे झाले. ही शाळा शिवाजी पुतळ्याजवळ होती. नंतर ही शाळा पाडून तिथे उद्यान बनवण्याचे काम सध्या चालू आहे. तेव्हा मॅट्रिकची परीक्षा द्यायला हैदराबादला जावे लागत असे. त्यांनी बी.ए.पर्यंतचे शिक्षण हैदराबादला पूर्ण केले. याच दरम्यान हैदराबाद संस्थानाच्या स्वातंत्र्यसंग्रामातील कार्यकर्त्यांशी त्यांचा संबंध आला आणि ते संग्रामाकडे आकर्षित झाले. निजामाच्या अमानवी अत्याचाराविरुद्ध दंड थोपटण्याचा त्यांनी निर्धार केला. काँ.वसंत राक्षसभुवनकर आरंभीपासूनच कम्युनिस्ट विचारसरणीने प्रभावीत होते. काँ. चंद्रगुप्त चौधरी, काँ. अतहर बाबर, काँ. डॉ. रामचंद्र जोशी, अॅड. गंगाधर चिटणीस त्यांचे जवळचे सहकारी होते. काँ.वसंत राक्षसभुवनकरांची आठवण काढताना त्यांच्या नांदेडच्या भगिनी विमल शंकरराव अंबुळगेकर म्हणतात, “ एके दिवशी रात्री वसंत व रामचंद्र जोशी लपतछपत आले. आम्ही निजामाची राजवट उलथून टाकणार असल्याचे सांगून त्याला पत्र न पाठवण्याची विनंती केली व स्वतः वसंत भालेराव हे खोटे नाव धारण केल्याचे सांगितले व परत येणार असल्याचे सांगून निघून गेला. ही माझी व वसंताची शेवटचीच भेट होती.”

निजामाविरुद्धच्या जुलमी संग्रमाविरुद्ध काँ.वसंत राक्षसभुवनकर आघाडीवर होते. ते वैजापूर जिल्ह्यातील गंगापूर तालुक्यात कम्युनिस्ट पार्टीचे काम करीत. गंगापूर तालुका स्टेट काँग्रेसचा सशस्त्र कॅम्प टोका येथे होता. या कॅम्पचे काँ.राक्षसभुवनकर सैनिक होते. वैजापूर तालुक्याच्या सरहद्दीवर भामठाण नावाचे गाव आहे. या गावात करोडगिरीचे मोठे केंद्र होते. या नाक्यावर हल्ला करून ते उद्ध्वस्त करण्याचे टोका कॅम्पने ठरवले. त्यात १०२ सैनिक सहभागी झाले. दोन तास तुंबळ लढाई झाली. शेवटी निजामाचे पोलिस पळून गेले मात्र दुर्दैव असे की गावकरीच हा करोडगिरीनाका वाचवण्यासाठी पुढे आले.असे होईल याचा आरंभी अंदाज नव्हता. शेवटी सैनिकांचा दारूगोळा संपला. माघारी फिरल्या शिवाय पर्याय नव्हता. गावातून दगडाचा मारा सुरू झाला. नाक्यातून गोळीबार सुरू

झाला. त्यातच एका गोळीने कॉ.वसंत राक्षसभुवनकराचा वेध घेतला. त्यात ते दि. १६ नोव्हेंबर १९४७ रोजी हुतात्मा झाले. सैनिकांनी त्यांचे प्रेत वैजापूरला आणले व तेथेच त्याच्यावर अंत्यसंस्कार केले गेले. राक्षसभुवनकरांच्या हुतात्मा होण्याविषयीचा वरील मजकूर ज्येष्ठ स्वातंत्र्यसैनिक अनंत भालेराव यांच्या 'हैद्राबादचा स्वातंत्र्यसंग्राम आणि मराठवाडा' या ग्रंथात नमूद केला आहे. राक्षसभुवनकर हे बीडचे असल्याने शासनाच्या वतीने बिंदुसरा नदीच्या पात्रात १९८२ मध्ये त्यांच्या नावे हुतात्मा स्मारक उभारले गेले. मात्र जुलै १९८९ मध्ये आलेल्या महापुरात ते वाहून गेले. त्यानंतर नव्याने राजीव गांधी चौक, डी.पी.रोड येथे हे स्मारक उभारले गेले. बीड शहरातील धोंडीपुरा भागात असणाऱ्या सराफा रोडलाही त्यांचे नाव बीड नगर परिषदेने दिले. पण दुर्दैवाने या नावाचा वापर होत नाही. हुतात्मा वसंत राक्षसभुवनकरांची आठवण सांगताना त्यांचे महाविद्यालयीन मित्र गोपाळ कुर्तडीकर म्हणतात, "मृत्यूपूर्वी १५ दिवस अगोदर त्याने मला एका पत्राद्वारे जपानी फॅसिस्टांना उद्देशून कविता पाठवली होती. त्याचे शीर्षक होते 'जा गिधाडानो जा पूर्वकडे.' वसंताची आक्रमक कविता आजही हृदयात घर करते आणि त्याच्या गोऱ्यापान मूर्तीच्या आठवणीने डोळे तरारून येतात."

संदर्भ : - हैद्राबादचा स्वातंत्र्यसंग्राम आणि मराठवाडा. लेखक: अनंत भालेराव/ पृ. ३३७
- वामननामा. लेखक: अॅड. दा.आ. राजेशिके/पृ. ६५

बीड शहरातील यशवंत उद्यान (चमन) मधील हे हुतात्मा स्मारक शहीद राक्षसभुवनकरांच्या नावे उभारले होते. पण १९८९ च्या महापुरात ते वाहून गेले.

हुतात्मा हरीभाऊ दगडू जगताप

हुतात्मा हरीभाऊ दगडू जगताप यांचा जन्म इ. स. १९१५ रोजी बनपिंपरी (ता.श्रीगोंदा) या गावी झाला. त्यांचे शिक्षण अवघे चौथीपर्यंतचे. पण त्यांचे स्वातंत्र्यलढ्यातील कार्य विलक्षण स्फूर्तिदायी होते.

आष्टी तालुक्यात रझाकरांनी हैदोस घातला होता. त्यात निजामी पोलिसांनी अत्याचाराचा कहर केला. ते लोकांकडून बळजबरी धान्य वसूल करीत. शिवाय गावातून न विचारता रोकड जमा करीत. सामानाचे पैसे न देणे तसेच गावकऱ्यांकडून बळजबरीने धान्य, दूध, तूप घेणे व पैसे न देणे, आवडलेली वस्तू बळजबरीने घेणे या त्रासाला टाकळी आमीया गाव कंटाळले होते. गावकऱ्यांनी आष्टीच्या सशस्त्र कॅंपकडे ही तक्रार केली. पोलिस व रझाकारांना धडा शिकवायचा निर्धार स्वातंत्र्यसैनिकांनी केला. हरीभाऊ दगडू जगताप यांच्यासह गावातील भानुदास पठारे, गेणाजी धुळाजी पठारे, लहानू अलवट, बलभीमराव विठोबा जगताप, गणपत यादव जगताप, भागूजी चांभार, देवराम नाथू जगताप हे सर्व तरुण हातोळण मार्गे सोलापूरवाडीत साहेबराव थोरवे यांच्याकडे मुक्कामाला थांबले. तेथे मुंबईचे सैनिक घाडगे आलेले होते. त्यांनी शत्रूशी कसे लढायचे याचे मार्गदर्शन केले. दुसऱ्या दिवशी हरीभाऊ दगडू जगताप, साहेबराव थोरवे व अन्य तरुण काठ्या, कुऱ्हाडी, तलवारी, गोफणी, बंदुका घेऊन निघाले. बंदूक एकच होती. लहानू भिल्लाची नेमबाजी चांगली असल्याने बंदूक त्याच्याकडे दिली गेली. ही सगळी मंडळी टाकळी आमीया या गावी आली. एकशिंगे यांच्या शेतात बसून सर्वांनी हल्ल्याची योजना आखली. दरम्यान ही माहिती निजामी पोलिसांना कळाली. अंधार पडण्याची वेळ होत आली असतानाच पोलिसांनी या मंडळींवर जोरदार गोळीबार सुरू केला. हरीभाऊ व अन्य सैनिक जवळच्या शेतात सरपटत गेले. दरम्यान लहानू भिल्लाने बंदुकीने पोलिसांना

प्रत्युत्तर दिले. जोरदार रणधुमाळी चालू झाली. तेवढ्यात गेनाजी पठारेंच्या पायाला गोळी लागल्याने ते जोरात विव्हळले. गेनाजीला मदत करण्यासाठी हरीभाऊ जगताप पोटावर सरपटत गेनाजीकडे येत असतानाच पोलिसांनी त्यांच्यावर बेछूट गोळीबार केला. एक गोळी त्यांच्या मांडीतून आरपार गेली. ते वेदनेने तडफडू लागले. त्यामुळे स्वातंत्र्यसैनिक लपलेल्या शेतातील गव्हाच्या ओंब्या हलल्या. त्या दिशेने निजामी पोलिसांनी पुन्हा गोळीबार केला. त्यातील एक गोळी पुन्हा हरीभाऊंच्या पोटात घुसली. त्यामुळे हरीभाऊ रक्तबंबाळ झाले. ते तडफडू लागले. अन्य साथीदार जीव वाचवण्यासाठी पळाले. मात्र बलभीमराव विठोबा जगताप हे पोटात सरपटत हरीभाऊंजवळ आले. हरीभाऊ मृत्यूशी झुंज देत होते. दरम्यान अंधार झाल्याने गोळीबार थांबला. पोलिस निघून गेले. बलभीमअण्णांनी हरीभाऊला उचलून पाठीवर घेतले आणि एकशिंगेंच्या वस्तीकडे निघाले. हरीभाऊंना तहान लागली होती. बलभीमअण्णा विहिरीजवळ थांबले. त्यांनी पटका विहिरीत सोडून ओला केला व तो पिळून हरीभाऊला पाणी पाजले. हरीभाऊंना घेऊन आण्णा कसेबसे एकशिंगे वस्तीवर आले. तेथून बैलगाडीने बनपिंपरीला नेण्याचे ठरले. वाटेत बापूराव कर्डिले यांच्या वस्तीवर ते थांबले. हरीभाऊंच्या वेदना वाढल्या. शेवटी हरीभाऊंनी बलभीमअण्णांच्या मांडीवर प्राण सोडला. त्वरेने अण्णांनी भागूजी चांभाराला हरीभाऊंच्या प्रेताजवळ राखणीस ठेवून कड्याला पोलिस पाटील दत्ता ढोबळे पाटील यांना या घटनेची माहिती दिली. दत्ता पाटलांनी हरीभाऊंच्या मृत्यूविषयी दवंडी देण्याची सूचना दिली व फौजदार लाटे यांना घेऊन ते बापूराव कर्डिले यांच्या वस्तीवर आले. तेथे प्रेताचा पंचनामा करून प्रेत कड्याला आणून कड्याच्या स्मशानभूमीत हुतात्मा हरीभाऊ दगडू जगताप यांच्यावर अंत्यसंस्कार करण्यात आले.

‘शतकाची शिदोरी’ या गौरवग्रंथात म्हटले आहे की, ‘पोलिसांची गोळी उत्तर दिशेने सोडल्यामुळे हरीभाऊ जगताप यास लागली व तो जागीच मृत्यूमुखी पडला’^१

हरीभाऊ दगडू जगताप हे आष्टी तालुक्यातील एकमात्र हुतात्मा असले तरी त्यांचे आज पर्यंत आष्टी तालुक्यात हुतात्मा स्मारक उभारले गेले नाही.

१. शतकाची शिदोरी, साहेबराव थोरवे गौरवग्रंथ, स्वा.सै. एस.एस.काकडे यांचा लेख. पृष्ठ ५९

बलभीमराव कदम

मराठवाड्यातील बहुजन समाजासाठी शैक्षणिक कार्य सुरू करण्यासाठीची पहिली बैठक बीड मध्ये झाली. मराठवाड्यातील बहुजन समाजातील प्रमुख मंडळींना एकत्रित आणण्याचे काम केले ते बलभीमराव कदम यांनीच. त्यांना बापूसाहेब येळंबकर (कदम) यांनी या कामी विशेष मदत केली. सन १९४१ मध्ये बीडला बलभीमरावांनी बोलवलेल्या या बैठकीत मराठवाड्यातील बहुजन समाजासाठी शैक्षणिक कार्य सुरू करण्याचा निर्धार करण्यात आला. बलभीमराव नारायणराव चव्हाण व आण्णासाहेब गव्हाणे यांचा या कामी मोठा सहभाग होता. ते हैदराबादेत शिकत होते. नरसिंगराव काटीकर हे मराठा समाजातील पहिले पदवीधर होते. या सगळ्यांच्या प्रयत्नाने 'मराठा तत्सम शिक्षण परिषदे' चा जन्म झाला. यात जवळपास चाळीस लहानमोठ्या जातींचा समावेश होता. मराठवाड्यातील मराठा समाजासाठी शैक्षणिक दरवाजे उघडे करून मराठा समाजात शैक्षणिक क्रांती करणाऱ्या या परिषदेच्या चिटणीसपदी सर्वानुमते बलभीमराव कदम यांची निवड करण्यात आली. अध्यक्षस्थानी नरसिंगराव काटीकर यांना निवडण्यात आले. एक प्रकारे आरंभीच्या काळात मराठवाड्यातील मराठा बहुजन समाजाच्या शैक्षणिक चळवळीचे बलभीमराव कदम यांच्याकडे नेतृत्व आले होते. या परिषदेचे दर वर्षी अधिवेशन होत. परिषदेचे पहिले अधिवेशन १९४२ साली बीडला झाले. त्याचे अध्यक्ष आण्णासाहेब गव्हाणे होते. तर स्वागताध्यक्ष

पांडुरंगराव देशमुख होते. विशेष म्हणजे या परिषदेच्या प्रयत्नातूनच हैदराबादमध्ये मराठा वसतिगृह काढण्यात आले. या वसतिगृहात नामवंत मंडळी विद्यार्थीदशेत राहत होती. आण्णासाहेब गव्हाणे, उद्धवराव पाटील व नारायणराव चव्हाण हे त्या पैकीच. बलभीमराव कदम बीडच्या सामाजिक चळवळीत सक्रिय होते. विशेषतः शिक्षणापासून वंचित असलेल्या दलित समूहासाठी त्यांनी विशेष प्रयत्न केले. केवळ दलित मुलांसाठी असलेल्या त्या काळच्या चोखामेळा बोर्डिंग उभारणीत त्यांचा वाटा होता. या बोर्डिंगचे मुख्य माधवराव सवाई यांना ते चांगलेच पाठबळ देत. बलभीमरावांनी आपल्या कार्यालयात नामदेव शेते नावाच्या दलित मुलाला माठातील पाणी भरण्यास ठेवले होते. तत्कालीन काळात पाणी भरण्यास एका दलित मुलाला ठेवणे ही मोठी क्रांतीच होती. त्यांच्याकडे येणाऱ्या सर्व मंडळीला व कार्यालयातील अधिकाऱ्यांना या माठातीलपाणी प्यावे लागे. ही बाब काहीना खटकली. त्यांनी बलभीमरावांकडे ही नाराजी व्यक्त केली. तेव्हा “सवर्णाने भरलेल्या पाण्याचा रंग आणि दलिताने भरलेल्या पाण्याचा रंग वेगळा असतो काय? तुम्हाला याच माठाचे पाणी प्यावे लागेल.” अशा सडेतोड शब्दात बलभीमरावांनी त्यांना सुनावले. बिचारी मंडळी निरुत्तर झाली.

अस्पृश्यता निवारण्यासाठी त्यांनी बीड शहरात सामूहिक भोजनाची चळवळ राबवली. यात सर्व जाती धर्माचे लोक दलित बांधवांच्या मांडीला मांडी लावून जेवत. आज ही बाब लहान वाटत असली तरी तत्कालीन कालखंडात हे एक विलक्षण धाडसाचे पाऊल होते. बलभीमराव कदम यांनी जातीअंतासाठी डॉ. नातू, डॉ. आठवले आदींच्या सहकार्याने समूहभोजनाचे कार्यक्रम नातूवाड्यात आयोजित करित. त्यात बीड मधील महार, मांग, ढोर, चांभार यांच्या सह सवर्णांतील अनेकांना भोजनास बोलवत.

बलभीमराव कदम व हिरालाल कोटेचा यांच्या निधनामुळे बीड जिल्हा काँग्रेस पक्षावर परिणाम झाला. त्यामुळे पक्षाची सभासद नोंदणी कमी झाल्याचे मत मराठवाडा काँग्रेस कमिटीने दि. २४ ते २६ मे १९४५ दरम्यान सेलू अधिवेशनात मांडलेल्या तपशिलात सापडते. दि. १६, १७ आणि १८ जून १९४७ दरम्यान हैदराबादेत झालेल्या स्टेट काँग्रेसच्या पहिल्या अधिवेशनात बलभीमराव कदम व हिरालालजी कोटेचा यांना श्रध्दांजली वाहण्यात आल्याचा उल्लेख या अधिवेशनाच्या अहवालात आहे.

लढ्याचे साक्षीदार...

रामराव किसनराव सवाई

मदनलाल मोहनलाल सारडा

किसनराव वामनराव देशमुख (वाबळे)

अॅड. मधुकरराव पुरुषोत्तम गोडसे

कॉ.पंडितराव शिवाजीराव परळीकर

राजेश्वर शिवाजी देशमुख

सय्यद एकबाल स.इस्माईल

रेणुकामाय ठोंबरे.

दगडू (बप्पा) ठोंबरे.

साहेबराव पंढरीनाथ थोरवे

रामराव किसनराव सवाई

ज्येष्ठ स्वातंत्र्यसैनिक रामराव किसनराव सवाई यांचा जन्म २२ जून १९२८ रोजी बीडला झाला. हैदराबाद स्वातंत्र्यसंग्रामात स्वातंत्र्याच्या ध्यासाने अनेक तरुण सहभागी झाले होते. या पैकी सर्वांना शस्त्र घेऊन सशस्त्र कॅम्पवर लढण्याची संधी मिळाली नसली तरी अनेकांनी गावी राहून स्वातंत्र्याचा प्रचार व प्रसार केला. त्यांनी क्रांतिकारकांना अनेक अंगाने मदत केली. स्टेट काँग्रेसच्या नेत्यांनी टाकलेल्या जबाबदाऱ्या जिकीरीने पार पाडल्या. या तरुणांपैकी बीडचे रामराव सवाई एक महत्त्वाचे सैनिक होते. रामराव सवाई यांचे आणखी एक महत्त्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे निजामाने बळजबरी दलितबांधवांवर धर्मांतर लादले असताना त्यांना ठोकून रामरावांनी हाती तिरंगा घेतला. स्वातंत्र्यसंग्रामकाळात त्यांना आलेल्या अनुभवाविषयी विचारले असता त्यांनी सांगितले की, लहानपणी शाळेत असताना बीड शहर हे हैदराबाद राज्यात होते व हैदराबादचा राजा निजाम हा मुसलमान धर्माचा होता. मदरसे फोकानिया उस्मानिया बीड या शाळेत मी शिकत असताना शाळेच्या आरंभी रोज 'निजामाचे राज्य सुरक्षित राहो' या आशयाची उर्दू प्रार्थना होत असे. हा निजामाबाबतचा तेवढाच अनुभव होता. मात्र रझाकारांचा अनुभव बराच मोठा आहे. हैदराबाद मुक्तिसंग्रामाच्या १९४८ च्या काळात मुसलमान धर्माची एक धार्मिक संस्था होती. तिचे नाव 'इत्तेहाद' होते. बीडला त्या 'इत्तेहाद' संस्थेचे

अध्यक्ष मौलाना अनिसुद्दिन वकील होते. त्यांचे घर सध्याच्या हैदराबाद स्टेट बँकेजवळ होते. आणि दुसरी एक संस्था रझाकार संघटना होती. त्यास मराठीमधून स्वयंसेवक संघटना म्हणत. निजामाने १९४८ ला जेव्हा हिंदी संघराज्यात विलीन न होता स्वतंत्र राहण्याचे जाहीर केले तेव्हा इत्तेहादुलचे अध्यक्ष मौलाना कासीम रझवी यांनी हैदराबाद हिंदी संघराज्यात विलीन करण्याच्या विरोधात दहशतीचे वातावरण निर्माण केले व रझाकारांसाठी प्रत्येक जिल्ह्यात प्रशिक्षण केंद्र निर्माण करून तेथे त्यांना लष्करी प्रशिक्षण दिले. त्यास 'शहरे महाकजी' म्हणत, प्रशिक्षण काळात काही मानधनही देत. त्यांना सर्व शस्त्रे बाळगण्याचा परवाना दिला होता. या संघटनेचा उद्देश हैदराबाद विलीनीकरण कार्यकर्त्यांवर व सत्याग्रहींवर दहशत निर्माण करणे हा होता. यातूनच निजामी राज्यात अन्याय, अत्याचार, दरोडे, लूट, बलात्कार, जाळपोळ, जमिनी जायदादी, खोट्यानाट्या कागदपत्रांच्या आधारे जायदाद हस्तगत केल्याचा प्रत्यक्ष अनुभव आला असल्याचे सवाई म्हणतात.

निजामकालीन स्थितीवर प्रकाश टाकताना रामराव म्हणतात की, निजामकालीन सामाजिक स्थिती साधारण बरी होती. जास्त अन्याय अत्याचार होत नसत. आपापल्या धर्माप्रमाणे प्रत्येकाला वागण्याचा अधिकार होता. देवस्थानांची पूजाअर्चा करण्यासाठी काही जमिनी देवस्थानच्या नावे दिल्या. पण पुढे कासीम रझवीमुळे सगळे विष पेरले गेले. त्यामुळे धर्मांधता वाढली. राज्यकारभार उर्दूतून चाले व थोडाफार इंग्रजीतून.

सवाई म्हणतात, स्वातंत्र्यसैनिक रामलिंग स्वामी वकील, काशीनाथराव जाधव, पुरुषोत्तमराव चपळगावकर व वामनराव वझे यांच्याशी माझे संबंध आल्यामुळे मी या स्वातंत्र्यसंग्रामात सहभागी झालो. कारण माळीवेसला माझ्या घरासमोर हिरामणसिंग बुंदले यांच्या दोन मजली माडीवर पूर्वी आर्य समाजाचे ऑफिस होते. त्यांच्या काही कामानिमित्त मी तेथे जात असे. त्यावेळी आर्य समाजाच्या चळवळीत हे लोक तेथे येत जात असत. व अधूनमधून ते समोरच्या आमच्या दलित वस्तीतही ये जा करीत असत. त्यावेळी मीही त्यांच्याबरोबर असे त्यामुळे पुढे त्यांची माझी चांगली ओळख झाली. अधूनमधून नमस्कार होत असत. १९४७-४८ च्या काळात भारतीय स्वातंत्र्याचा लढा व त्यानंतर १९४८ला हैदराबाद मुक्तिसंग्राम लढा चालू होता. १५ ऑगस्ट १९४७ ला भारत स्वतंत्र झाल्याचा उत्सव साजरा करण्याच्या दृष्टीने हैदराबाद राज्यातही

तो उत्सव साजरा व्हावा या उद्देशाने राजकीय नेत्यांनी चळवळ सुरू केली आणि हैदराबाद संस्थानही या हिंदी संघराज्यात सामील व्हावे या उद्देशाने चळवळ सुरू झाली. ग्रुप बैठका सुरू झाल्या, स्वामी रामानंद तीर्थांच्या नेतृत्वाखाली चळवळीचा आराखडा तयार करून त्यातील कृतिसमितीच्या आदेशाने कार्य सुरू झाले पण थोड्याच दिवसात यावर बंदी घालण्यात आली. सत्याग्रहींना व कार्यकर्त्यांना अटक होऊ लागली. अशा वेळी काही कार्यकर्ते भूमिगत राहून काम करू लागले.

एक दिवस वामनराव वझे मध्यरात्री एक वाजता दलित वस्तीतून साडी नेसून जात असताना काही लोकांनी पाहिले व आपल्या दलीत वस्तीतून हडळ फिरते असे लोकांना वाटू लागले. तेव्हा खरे काय हे पाहण्यासाठी आम्ही दोन तीन मुले दडून बसलो होतो. तेव्हा बरोबर दोन वाजण्याच्या सुमारास ती बाई जात असताना पाहताच आम्ही उभे राहिलो, तेव्हा मी हळूच पाठीमागून जाऊन तीची कंबर आवळली तेव्हा ते माझ्याकडे पाहून म्हणाले “कोण राम? सोड मला. अरे, मी वामनराव वझे. चल माझ्याबरोबर.” तेव्हा मी त्यांच्याबरोबर त्यांच्या घरी गेलो त्यांच्या घरातील लादनीत काही लोक बसले होते. सायक्लोटाइप मशिनने काही पत्रके काढली जात होती. माझ्याकडे पाहून ती मंडळी म्हणाली, “हा कोण?” तेव्हा वामनराव वझे यांनी माझी माहिती सांगितली व हा मुलगा आपणास काही सहकार्य करू शकेल असे त्यांनी तेथील कार्यकर्त्यांना सांगितले. मग मी त्यांच्यात ये-जा करू लागलो. एके दिवशी वझेंनी मला सांगितले, “तू जे पाहतोस ते कोणाला सांगावयाचे नाही. हे राज्य संपवून टाकावयाचे आहे. हैदराबादच्या निजामाविरुद्ध चळवळ सुरू केली आहे. या चळवळीत तुला

बसलेले उजवीकडून स्वातंत्र्यसैनिक रामराव सवाई, पुरुषोत्तमराव चपळगावकर, कॉ.काशीनाथराव जाधव व अन्य स्वातंत्र्यसैनिक

राहावयाचे असेल तर प्रसंग पडला तर मार खावा लागेल, जेलमध्ये जावे लागेल, हे राष्ट्रीय कार्य आहे.” त्यावेळी माझे वय अठरा-एकोणिस वर्षांचे असेल, या वेळी माझा पहिला मुलगा दीड दोन वर्षांचा असेल. या राष्ट्रीय कार्याची मला आवड होती. काही देशभक्त नेत्यांचे चरित्र मी

वाचले होते. त्यामुळे आपणही काही करावं असं वाटत होतं म्हणूनच मी या स्वातंत्र्यसंग्रामात आलो.

स्वातंत्र्यसंग्रामातील रोमांचकारी आठवणी सांगताना रामराव भरभरून बोलू लागतात आणि जुन्या काळात हरवून जातात. ते सांगतात, या लढ्यात सत्याग्रह व लोकजागृती करण्याकरिता जे कार्य करीत त्यांना धरपकड, मारहाण करून कारागृहात पाठवत. यामुळे कार्यकर्ते भूमिगत होऊन कार्य करू लागले. अशा वेळी सशस्त्र लढा सुरू झाला होता व रझाकारांनीही अन्याय अत्याचार लूट सुरू केली होती. काही सावकार रझाकार बनून गरीब शेतकऱ्यांच्या जमिनी खोटी कागदपत्रके तयार करून जमिनीतील धान्य घेऊन जात. काहींच्या जमिनीवर मालकी हक्क बजावत. मला आठवते की, एका शेतकऱ्याने मला सांगितले होते की, त्याने वर्षभर कष्ट करून पिकवलेले धान्य एक रझाकार प्रमुख घेऊन जाणार होता. किमान पोटापुरते तरी धान्य मला राहू द्या, असे म्हणत तो रडत होता. हे मी रामलिंगस्वामी व काशीनाथराव जाधव यांना सांगितले. त्यांच्या योजनेप्रमाणे पोलिसांचे काही जुने कपडे घेऊन काही मुलांना ते घालून आम्ही सात आठ जण त्या गावी गेलो. त्या वेळी रझाकार फक्त पोलिसांनाच भीत. गावातील काही लोकांच्या साह्याने त्या शेतातील धान्याची पोती पीडित शेतकऱ्याच्या घरी आम्ही आणून दिली. पण त्यामुळे सरकारने आमच्यावर खटला केला. आम्हांला अटक झाली. शेतकऱ्याच्या घरी त्यांचे कष्टाचे धान्य नेऊन त्या रझाकार सावकाराच्या ताब्यात जे शेत होते तेथे पेरणी करून, पेरणीचा त्या शेतकऱ्याच्या नावचा अंमल करून दिला. त्याचे मला समाधान झाले. ते आजही आठवते. मी काँग्रेस कॅम्पचा सहकारी म्हणून येरमाळ्यात मिलिटरीने मला अटक केली होती. त्यांनी माझी चौकशी करून मला बेदम मारले. या दोन्ही घटना मी फार संक्षिप्तपणे सांगतोय. या शिवाय मी पाडळशिंगी येथील पोस्ट ऑफिस जाळणे, बीड माजलगाव बसची मोडतोड करणे, शिंदीची झाडे तोडणे, पाथर्डी कॅम्पमधील क्रांतिकारकांना ज्या पोलिस चौकीवर किंवा करोडगिरी नाक्यावर हल्ला करावयाचा आहे, त्याची माहिती पुरविणे व बीडला याबाबतच्या घटना काशीनाथराव जाधव यांना कळविणे ही कामे करीत. यामुळे तेथील क्रांतिकारक उद्धव गिरी सोनाजी गायकवाड आणि विठ्ठलराव काटकर यांच्या भेटीगाठी होत. मी केलेल्या कार्याबाबत आमचे पुढारी व बीड जिल्हा स्वातंत्र्यसंग्राम गौरव समितीचे अध्यक्ष रामलिंग स्वामींनी

मला प्रशस्तिपत्र दिले आहे. हैदराबाद मुक्तिसंग्राम लढ्यातील ज्या क्रांतिकारकांवर निजाम सरकारने केसेस केल्या होत्या त्या क्रांतिकारकांच्या काही केसच्या फाईलमध्ये माझे नाव आहे.

मला काही गोष्टी आठवतात. त्यात पाटोदा तालुक्यात हिंदी सैनिकांवर गोळीबार, बीडमध्ये हिंदी सैनिक प्रवेश करताना बालेपीर विभागात हिंदी सैनिक व निजामी पोलिस व रझाकार यांच्यात गोळीबार, बीड जिल्ह्यातील सातही तालुक्यात शांतता राखण्यासाठी मिलिटरीचे सैनिक रणगाड्यांसह मुख्य ठिकाणी शांतता राखण्याचे आवाहन करतानाचे वातावरण आजही माझ्या डोळ्यांसमोर उभा राहते. मिलिटरीचे सैनिक लोकांना म्हणत, “अन्याय, अत्याचार करणाऱ्यास आमच्याकडे द्या. तुमच्या रक्षणासाठी आम्ही आलोत.” त्यांच्यासोबत बीडचे कार्यकर्ते असत. ते गावातील पाटील पटवारी यांना शांतता राखण्याचे आवाहन करीत. अन्याय, अत्याचार करणाऱ्या गावातील गुंडांना गावकऱ्यांनीच बेदम मार दिला. त्यात बरेच गुंड मारले गेले. त्यात केजला प्रेताची संख्या जास्त असल्याचे सांगितले जात. महार-मांग हे निजामाचे बलुतेदार कामगार. त्यावेळी बहुसंख्याक अधिकारी, मुसलमान असत ते सांगतील ती कामे यांना करावी लागत व कधी कधी त्यांच्या घरीही काम करावे लागत असे. त्याचप्रमाणे रझाकारही त्यांना कामे सांगत व कधी बरोबर घेऊनही जात. त्यांना दडपण दाखवून किंवा लालूच देऊन मुसलमान करण्याचा प्रयत्न करीत. यामुळे धोंडराई व मादळमोहीत काही दलित मुसलमान झाल्याचे ऐक्यात आले होते. पोलिस अॅक्शनच्यावेळी काही ठिकाणी महार-मांगांची घरे जाळली. घरावरील पत्रे व जनावरे घेऊन गावकऱ्यांनी त्यांना मारहाण करून मिलिटरीच्या हवाली केले. माझ्या समोर नाळवंडी येथील महार लोकांना मारहाण करून बीडला हिंदी सैनिकांच्या स्वाधीन केले होते. पण पुढे मुसलमान झाले ते पुन्हा महार झाले व ज्यांना लोकांनी आणले होते त्यांनाही सोडून दिले कारण त्यांना रझाकार समजून पकडले होते. गेवराई तालुक्यातील कांबी या ठिकाणच्या महारांच्या घरावरील पत्रे काही जण घेऊन गेले होते तेव्हा मी अॅक्शननंतर तलवड्याच्या पोलिसांना अर्ज देऊन त्यावर सर्व महारांच्या सहा घेऊन अर्ज दिला आणि पोलिसांच्या साह्याने त्यांचे पत्रे त्यांना परत मिळवून दिले. तसेच निजामाच्या हैदराबाद संस्थानात आमदार असलेल्या एकाची पोलिस अॅक्शनच्यावेळी लोकांनी गळ्यात चपलांची माळ घालून त्यांना गाढवावर बसवून धिंड काढली होती हे मला चांगले आठवते.

त्यावेळी काही अन्याय अत्याचार करणारे रझाकार व इतर मुसलमान लोक, इतेहादुल मुस्लिम संघटनेचा बीडचा अध्यक्ष अनुसुदीन वकील, सरदार खांसाब नावाचा गुल्लेदार व जुन्या भाजी मंडीजवळ राहणारा अरब सावकार हे खोल्या नाट्या कागदपत्रांवर अनेक गरिबांकडील व्याजात दरवर्षी गाड्या भरून धान्य घेऊन जात असे. त्यांच्याजवळ चार पाच अरब तरुण शस्त्रासह राहत असत. पोलिस अॅक्शननंतर हे सगळे आपआपल्या देशात पळून गेले. बरेच मुसलमान बीडमधून निघून गेले. त्यात काही रोहिले होते. एका दारुड्या गुंडाने पेठ बीडमध्ये जेवणाच्या पंगतीत काही पत्रावळी वर 'घी लो..घी लो..' म्हणून लघवी केली. त्याच्या दहशतीमुळे त्यावेळी त्यास कोणी काही केले नाही पण अॅक्शनमध्ये त्याला घेऊन पकडले आणि दोन्ही पायाला दोघांनी धरून फरफटत रामतीर्थ मंदिराकडे नेले व तेथील नदीच्या कडेला लाकडी काट्याकुपाट्या जमा करून त्या पेटविल्या व त्याच्यात त्याला फेकून जिवंत जाळून टाकले. ते दृश्य मी स्वतः नदीच्या पश्चिम किनाऱ्यावर उभे राहून पाहिले.

बीडमध्ये १७ सप्टेंबर १९४८ ला मिलिटरी आली. तो वार आठवणीत नाही, पण त्या दिवशी सकाळीच बालेपीर विभागात मिलिटरी रणगाड्यांसह आल्यावर त्यांचा प्रतिकार काही पोलिस व रझाकारांनी केला. हिंदी सैनिकांनी त्यांना बजावले की, वापस जा. प्रतिकार करू नका. तरी पण त्या वेळी झालेल्या गोळीबारात बरेच लोक मारले गेले. तो गोळीबार चालू असताना आम्हास माळीवेसला ऐकू येत होता व लढाई होणार असे ऐकण्यात येत होते. पाटोद्यास प्रतिकार करणाऱ्यांस ठार मारल्याचे कळले हाते. अशा वेळी लोक बाहेर निघाले नाहीत. गोळीबार घंटा दीडघंट्यात संपला. मिलिटरी जुने पोलिस मुख्यालयात स्थायिक झाली होती. काही कार्यकर्ते त्यांच्या भेटी घेत होते. काही वेळाने मिलिटरीच्या गाडीत बीडचे कार्यकर्ते बसून "शांत राहा. शांत राहा, भिऊ नका तुमच्या रक्षणासाठी मिलिटरी आली आहे. ज्यांच्याजवळ शस्त्र असतील त्यांनी पोलिस मुख्यालयात आणावीत." असे आवाहन करित होते. यामुळे चार पाच वाजण्याच्या वेळी लोक घराबाहेर पडू लागले व त्यांच्या जवळील शस्त्र पोलिस मुख्यालयात जमा करू लागले. संध्याकाळच्या वेळी काही अन्याय अत्याचार करणारे रझाकार भीतिपोटी शहराबाहेर गेले. लोकांनी त्यांची दुकाने फोडली व

सामान अस्ताव्यस्त बाहेर फेकले. दुसऱ्या तिसऱ्या दिवशी लोक जयजयकार करीत अन्याय, अत्याचार करणाऱ्या रझाकारांना बांधून घेऊन जात आणि मिलिटरीच्या हवाली करीत असा प्रकार खेड्यापाड्यातही होऊ लागला. रझाकारांना लोकांनी बेदम ठोकले. पण अनेक मुसलमानांचे प्राण हिंदूंनी वाचवले. त्या मानाने प्राणहानी नगण्य झाली होती. अशा वेळी महार-मांगांच्याही काही लोकांना गावकऱ्यांनी रझाकारांबरोबर असल्याच्या संशयावरून मारहाण केली. निजामाने गरीब लाचार, भुकेने कंगाल झालेल्या महारास पैशाची लालूच, कपडे, धान्य देऊन मुसलमान केले होते. धोंडराई, मादळमोही, तलवाडा वगैरे काही ठिकाणी महारांना मुसलमान केले हाते. ते पोलिस ॲक्शननंतर पुन्हा महार झाले, पण त्यावेळी ॲक्शनमध्ये त्यांनाही फार मारपीट झाली. काही लोकांनी तर त्यांची घरे जाळली. घरावरील पत्रे व जनावरे लुटून नेली पण पोलिस ॲक्शननंतर काही दिवसानी शांतता झाल्यावर शासनातर्फे काहीना ते परत मिळाले. गावकऱ्यांनी ज्या महारांच्या लोकांना रझाकार म्हणून मिलिटरीच्या हवाली केले होते; पुढे त्या सर्वांना सोडून दिले गेले. आमच्या काळातील माझ्या परिचयाचे व माझे संबंध आलेले प्रसिद्ध स्वातंत्र्य सैनिक हिरालालजी कोटेचा, मोतीलालजी मंत्री, रामलिंग स्वामी, पुरुषोत्तमराव चपळगावकर, काशीनाथराव जाधव, वामनराव वझे, डॉ. भास्करराव कसरेकर, डॉ. तुकाराम नागोराव भोले, उद्धव बयाजी गिरी, विठ्ठल सोनाजीराव काटकर, धोंडाजी नागथई व सोनाजीराव गायकवाड यांचे कार्य फार मोलाचे आहे. हिरालालजी कोटेचा व मोतीलालजी मंत्री यांचा तर १९४२ च्या 'भारत छोडो'च्या आंदोलनात मोठा सहभाग होता. महात्मा गांधीच्या वैयक्तिक सत्याग्रहात या दोघांनाच गांधीजींनी परवानगी दिली होती. १९४२ ते

पाली येथील बिंदुसरा घराचे बांधकाम चालू असताना लढ्यातील सोबत्यांसोबत रामराव सवाई

१९४७ पर्यंत भारताच्या स्वातंत्र्यलढ्यात ते सहभागी होते. असंख्य स्वातंत्र्यसैनिक भूमिगत राहूनही काम करीत होते पण त्यांची नावे मला माहीत नाहीत.

मदनलाल मोहनलाल सारडा

ज्येष्ठ स्वातंत्र्यसैनिक मदनलाल मोहनलाल सारडा यांचा जन्म सन १९२० साली झाला. आपल्या लहानपणीच्या आठवणींना उजाळा देताना सारडा म्हणतात, आम्ही लहान असताना रझाकार त्रास देत. खंडणी वसूल करत असत. हिंदूंच्या स्त्रियांना त्रास देत असत व मगुरीत वागत असत. निजामकाळातील राज्यकर्ते चांगले होते त्यांनी जातीभेद केला नाही. समान वागणूक दिली. हिंदूंना पण त्यांनी देशमुख्या दिल्या ते राज्य चांगले होते. निजामाच्या काळात सामाजिक स्थिती चांगली होती. सर्व मिळून मिसळून राहत होते. पण नंतर रझाकार आले व परिस्थिती पूर्णतः बदलली. त्यांच्या दबावामुळे निजामाला आपले धोरण बदलावे लागले. त्याचे परिणाम संस्थानातील जनतेला मोठ्या प्रमाणात भोगावे लागले

महात्मा गांधी व लोकमान्य टिळक यांची प्रेरणा घेऊन मी हैदराबाद स्वातंत्र्यसंग्रामात भाग घेतला. त्यात 'राष्ट्रीय मेळा' स्थापून त्याद्वारे स्वातंत्र्याची

ज्योत सर्वसामान्यांपर्यंत पोहचवून जनजागृती करण्याचा प्रयत्न केला.

मेळ्याद्वारे जनजागृती करताना व स्वातंत्र्याचे आंदोलन करीत असताना १९४२ व १९४७ असा दोन वेळेस मला तुरुंगवास झाला. पोलिसांच्या ताब्यात असताना मी फरार झालो, पण नंतर पुन्हा मला अटक झाली. बीडमधील तालुकदार (कलेक्टर) ऑफिसजवळ ब्रिटिशांचे ऑफिस होते, या ऑफिसमध्ये बाँब ठेवण्याच्या मोहिमेत मी होतो.

ज्यावेळी मिलिटरी बीड शहरात आली त्यावेळी सर्व हिंदूंना घरात राहण्यासाठी आवाहन केले व सर्वसामान्य मुस्लिमबांधवांना आश्रय दिला. संग्रामकाळात स्वामी रामानंद तीर्थ, हिरालालजी कोटेचा, मोतीलालजी मंत्री, माणिकलाल कोटेचा, पानकुंवरबाई कोटेचा, सदाकुंवरबाई कोटेचा, रामलिंग स्वामी, पुरुषोत्तमराव चपळगावकर, काशीनाथराव जाधव, सौ. गितादेवी सारडा, सौ. सुशिलादेवी कैवाडे, माढेकर, बद्रीनारायणजी टवाणी, रतनलालजी संचेती, बुधाजी कैवाडे, सदाशिवराव भंडे, सुवालालजी पगारिया, डॉ.भास्करराव कसरेकर, मदनलाल जाजू, अॅड.दिगंबरराव कदम, देशभुवन जैन, पन्नालाल दायमा, भुजंगराव महाजन, रामचंद्रराव देशपांडे, आसाराम बनसोडे, आसराजी नलावडे आदी स्वातंत्र्यसैनिकांसोबत त्याकाळी मी मोहिमा केल्या.

श्री. मदनलाल मोहनलाल सारडा

किसनराव वामनराव देशमुख (वाबळे)

ज्येष्ठ स्वातंत्र्यसैनिक किसनराव देशमुख यांचा जन्म ७ जानेवारी १९२३ रोजी झाला. सध्या त्यांचे वास्तव्य कडा (ता. आष्टी.) येथे आहे.

स्वातंत्र्यसंग्रामाविषयी बोलताना ते म्हणाले, वास्तविक आष्टी तालुका हा जामखेड तालुक्यात निजाम व रझाकाराच्या काळात होता. हा सर्व परिसर मुंबई प्रांतात असल्यामुळे निजामाचे राज्य या विभागावर नव्हते, परंतु निजामाचे सैनिक शेजारच्या प्रांतात लुटालूट करत होते हे मला ऐकून माहीत होते.

१९४२ च्या स्वातंत्र्यसंग्रामाचे प्रमुख अच्युतराव पटवर्धन यांच्यामुळे देशभक्तीने प्रेरित होऊन मी स्वतःला लढ्यात झोकून दिले. त्या संग्रामात सहभागी झाल्यामुळे अहमदनगर कोर्टात ६ महिने सक्तमजुरीची शिक्षा केली. नाशिक जेलमध्ये मला ठेवण्यात आले होते. स्वातंत्र्यसंग्रामातील लढ्याच्या वेळी नगरचे तालुकदार (जिल्हाधिकारी) संभाजी घाडगे यांच्या विरोधात निदर्शने करून त्यांना तुम्ही देशाच्या विरोधात काम करत असून आपल्या पदाचा राजीनामा द्यावा अशी मागणी केली असता मला पोलिसांनी अटक केली. नंतर मी मोर्चे काढून हुलकावण्या दिल्या. १७ सप्टेंबरला निजामाने संस्थान खालसा करण्यासाठी मिलिटरी पाठवल्याने संस्थान मुक्त झाले. हैदराबाद स्वातंत्र्यसंग्रामाच्या वेळेस गोविंदभाई श्रॉफ व रामानंद तीर्थ यांच्या प्रत्यक्ष भेटीत प्रभावित होऊन मी या लढ्यात सहभागी झालो. त्यावेळी आष्टी तालुक्यात स्वातंत्र्यसैनिक नरहरराव वकील, आसराजी जगताप व इतरही अनेक असंख्य लोक स्वातंत्र्यसंग्रामातील या लढ्यात काम करत होते.

अॅड. मधुकरराव पुरुषोत्तम गोडसे

- नमस्कार. आपण जिल्ह्यातील ज्येष्ठ स्वातंत्र्यसैनिक अहात. हैदराबाद स्वातंत्र्यसंग्रामाच्या काळातले वातावरण आज तुम्हाला आढवते का?

हैदराबाद स्वातंत्र्यसंग्राम जेव्हा अंतीम टप्प्यात होता तेव्हा मी एक तरुण विद्यार्थी होतो. माझे वडील, ज्यांना आम्ही 'बाबा' म्हणायचो, त्यांनी मला शिक्षणासाठी हैदराबादला ठेवले होते. त्यावेळचे स्वातंत्र्यसंग्रामाचे वारेच असे होते की, प्रत्येक तरुण पेटलेला होता. मला तर हा वारसा घरूनच मिळाला होता.

- कसा?

माझे वडील पुरुषोत्तमराव गोडसे हे एक विलक्षण राष्ट्रप्रेमी व ध्येयवादी स्वातंत्र्यसैनिक होते. विविध धार्मिक उपक्रमांच्या निमित्ताने त्यांनी बीडमध्ये स्वातंत्र्यचळवळीला पुढे नेले. ते एक निर्भीड व धाडशी स्वातंत्र्यसैनिक होते.

- बीडच्या कंकालेश्वर मंदिराच्या मुक्ततेच्या लढ्यात त्यांचे योगदान होते?

हो. तुम्ही तुमच्याच एका ग्रंथात या मंदिरमुक्ततेची कथा छान मांडली आहे. आणि ती खरी आहे. कदाचित आताच्या नव्या पिढीला माहीत नसेल पण बीडचे कुलदैवत समजले जाणारे कंकालेश्वरचे मंदिर जे की तब्बल सहाशे वर्ष मुस्लीम

प्रशासकाच्या ताब्यात होते, ते मुक्त करण्याचा व तिथे हिंदूंना दर्शन घेण्यासाठीचा पहिला लढा उभारला तो माझ्या वडिलांनीच.

- तुम्ही तेव्हा लहान होता. तुमच्या पर्यंत ही कथा कशी पोहचली? म्हणजे त्या कथेचं स्वरूप कसं होतं?

कंकालेश्वर मंदिरावर निजामाचा ताबा होता. मंदिरावर नमाज पढला जात होता. मंदिराभोवती सतत सैनिकांचा पहारा होता. मुळात बीडवासियांचे हे श्रद्धास्थान असल्याने मंदिरात दर्शन मिळावे ही प्रत्येकाची अपेक्षा होती. ते अशक्य होते. पण बाबा मात्र स्वस्थ नव्हते. एके दिवशी त्यांनी जाहीर केले की, ते एकटेच मंदिरात महादेवाच्या दर्शनाला जाणार. त्यांनी बीडचे कलेक्टर जब्बार यांना रीतसर नोटिस दिली की, 'शिवरात्रीला ते कंकालेश्वर मंदिरात जाऊन दर्शन घेणार.' बाबांच्या या आक्रमक भूमिकेमुळे कलेक्टर चांगलाच हादरला. आम्ही लहान होतो. या सगळ्या घटनांचे प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्ष आमच्यावर मोठे परिणाम होत होते.

ठरलेल्या शिवरात्रीच्या दिवशी बाबा घरून एकटेच कंकालेश्वरच्या दिशेने निघाले. मध्ये जुन्याबाजारात त्यांच्यावर हल्ला होणार असल्याच्या अफवा होत्या. बाबाही तयारीतच होते. कंकालेश्वर मंदिराजवळ जाऊन पाहतात तो काय सगळ्या मंदिराला निजामाच्या मिलिटारिने घेरलेले. शिवाय पोलिसांचा मोठा ताफा ही होता. कलेक्टर जब्बारने ही मिलिटारि बोलावून घेतली होती. बीडमध्ये मोठी दंगल उसळणार असल्याचा त्याला रिपोर्ट होता. पण पाहता पाहता हजारो बीडकर कंकालेश्वरजवळ जमा झाले. कलेक्टर बाबांची समजूत काढीत होता. पण बाबा त्याचे काही ऐकण्याच्या मनस्थितीत नव्हते. बाबांची ही हिम्मत पाहून बीडकरांनी जोरदार घोषणाबाजी करायला सुरुवात केली. शेवटी कलेक्टरने एकट्या बाबांना दर्शनास परवानगी दिली. पण बाबांनी मात्र दुसराच पवित्रा घेतला. ते म्हणाले, "काही वेळा पूर्वी मी एकटा होतो. आता मात्र इथे अनेक बीडकर जमले आहेत. त्यांनाही दर्शनास परवानगी मिळायला हवी." शेवटी कलेक्टरने तशी परवानगी दिली आणि कित्येक वर्षांनंतर कंकालेश्वर मंदिरातील महादेवाच्या पिंडीवर अभिषेकाची फुले पडली! आम्ही लहान मुलेही या गर्दीत चोरून घुसलो होतो. नंतर बाबांना आम्ही हे सांगितले. बाबा काही

बोलले नाहीत पण त्यांच्या चेहऱ्यावरचा आनंद ते लपवू शकले नाहीत. बाबांनी कायदेशीररित्या मंदिरात नियमित पूजा व्हावी म्हणून सरकारला धारेवर धरले. त्याचा परिणाम म्हणून सरकारने शामबुवा पाठकांना पुजारी म्हणून नियुक्त केले व त्यांना महिन्याला वेतन दिले गेले.

- नंतर कायमसाठी हे मंदिर उघडे झाले?

नाही. पण एक महत्त्वाची गोष्ट घडली. निजामाने जुन्या बाजारातील उतारावर राहणाऱ्या शामबुवा पाठक यांना सरकारी पुजारी म्हणून नेमले. नंतर फक्त त्यांनाच मंदिरात जायला परवानगी मिळाली.

- तुमचे वडील आणखी कोणत्या चळवळीत भाग घेत असत?

बीडमध्ये सार्वजनिक गणेशोत्सव सुरू करणाऱ्यांत बाबा एक होते. शिवाय 'मुक्ताबाईची पालखी' हे त्याकाळी बीडकरांना एकत्र येण्याचे फार मोठे साधन होते. बाबा त्याचे नेतृत्व करीत. म्हणजे सरकारची परवानगी काढणे, सुरक्षिततेची हमी देणे, पालखी व गणेश विसर्जन मिरवणुकीचेही नियोजन करणे वगैरे कामे बाबा करीत.

- म्हणजे धार्मिक उपक्रमात ते अग्रेसर होते.

हो. पण त्यांचा उद्देश धार्मिक कमी होता. त्या निमित्ताने स्वातंत्र्यचळवळीचा प्रचार करणे हाच त्यांचा प्रधान हेतू असायचा.

- तुमचा सहभाग कोणत्या प्रकारचा होता?

मी त्या वेळेस हैदराबादेत कृषी महाविद्यालयात शिकत होतो. बीडसह मराठवाड्यातील खूप मुलं तिथं होती. आम्ही सगळे विद्यार्थी चळवळीत असायचो. तिथे विज्ञान महाविद्यालयात कृष्णमूर्ती नावाचे रसायनशास्त्राचे एक प्राध्यापक होते. त्यांनी मला क्रूड बाँब कसा करायचा हे शिकवले होते. शिवाय माझे स्वतःचे हैदराबादेतील काही क्रांतिकारकांशी भूमिगत संबंध होते. आम्ही निजामविरोधी मोहिमेत नेहमी भूमिगत राहून काम करत. आम्हाला उघड काम करणे शक्य नव्हते. कारण तिथे आम्ही शिकायला गेलो होतो. पकडले गेलो असतो तर मोठ्या संकटाला सामोरे जावे लागले

असते. शिवाय काम ही थांबले असते. पण मी माझ्या संबंधातील क्रांतिकारकांकडून शस्त्रे आणून अहमदनगरमार्गे बीडला पोहचवत असू.

- तुम्ही बीड जिल्ह्याच्या कोणत्या शस्त्र कॅम्पच्या संपर्कात होता?

मी पाथर्डी आणि खर्डा कॅम्पच्या संपर्कात होतो. या कॅम्पला शस्त्र पुरवण्याचा मी निर्णय घेतला. तसे खर्डा कॅम्पला मी कळवलेही होते.

- या साठी पैसा कोण पुरवत होतं? तुमची साखळी कशी होती?

आमची स्टुडंट असोसिएशन होती. तिच्या मार्गदर्शनाने मी काम करायचो.

-मग दोन्ही कॅम्पवर तुम्ही शस्त्रे पोहोचवलीत?

हां. तर मग हैदराबादहून मी माझा नांदेडचा एक मित्र...त्याचे नाव नाही आठवत आता.. तर आम्ही हैदराबादहून शस्त्रांचा साठा घेऊन निघालो. रेल्वेने आम्ही अहमदनगरपर्यंत लपतछपत आलो. बीड बॉर्डरपर्यंत ही शस्त्रे आम्ही नेणार होतो. पण दुर्दैवाने रेल्वेस्थानकावरील पोलिसांना आमचा संशय आला. मी निसटण्याचा प्रयत्न केला पण त्यांनी आम्हाला पकडले. आमची झडती घेतली तर बॅगमध्ये शस्त्रे सापडली. शिवाय मी तयार केलेले क्रूड बाँब ही सापडले. पोलिसांनी आम्हाला तत्काळ अटक केली. माझ्या मित्राला नंतर सोडले मात्र मला सहा महिने पोलिसठान्यातल्या जेल मध्ये अंडरट्रायलच्या नावाखाली शिक्षा दिली. नगरचेच एक वकील देशपांडे यांनी माझ्यावतीने सरकारला अपील केल्यावर माझी सुटका झाली. नंतर बरेच दिवस माझ्यावर पाळत ठेवण्यात आली होती.

- या शिक्षेने तुमच्या आत्मविश्वासावर परिणाम झाला असेल.

हो. पण तो सकारात्मक होता. खरं तर या शिक्षेने मला आंदोलनात पूर्णपणे ओढले. या शिक्षेचा बदला घेण्याचा माझ्या मनात सतत विचार यायचा. एके दिवशी मला कळाले की, बीडचे कलेक्टर जब्बार हे अहमदनगरहून बीडला येणार आहेत. मी ठरवले की, बीडला परत येताना या कलेक्टरला वाटेत उडवायचे. त्यासाठी मी एक पिस्तूल मिळवले. आणि सौताड्याच्या घाटात दबा धरून बसलो. अहमदनगरला बहुधा मिटिंग असावी. ती आटोपून कलेक्टर जब्बार बीडकडे येण्याची वाट पहात बसलो. दूरहून येणारी त्यांची

गाडी दिसली. मी पिस्तूल तयार केले. माझ्यासोबत तिथला स्थानिक एक भिल्ल होता. त्याच्याजवळ धनुष्य होते. कलेक्टर जब्बार यांची गाडी बरीच दूरवरून जात होती. माझ्या पिस्तूलची रेंज तिथ पर्यंत पोहचत नव्हती. भिल्लाने धनुष्याने कलेक्टर जब्बारला उडवायचे ठरवले पण तोपर्यंत त्यांची गाडी पुढे निघून गेली होती.

- हैदराबादहून तुम्ही बीडला केव्हा आलात?

मी बीडला पोलिसअॅक्शननंतर आलो. मी हैदराबादेत शिकत असल्याने प्रत्यक्ष बीडच्या भूमित काम करणे मला शक्य नव्हते. मग मी हैदराबादेतच राहून या लढ्यात योगदान देण्याचा निर्णय घेतला. जयप्रकाश नारायण हे हैदराबाद स्वातंत्र्यसंग्रामास पाठिंबा देण्यासाठी हैदराबादला आले, तेव्हा मी त्या सत्याग्रहात होतो. मी तेव्हा पत्रक वाटप करण्याचे काम करायचो.

- हा लढा हिंदू-मुस्लिम असा होता?

नाही. तसं काही नव्हतं. हा लढा सरकारविरुद्ध होता.

-समजा सामाजिक व राजकीय परिस्थिती अशीच अन्यायकारक असली असती पण निजामाच्या ऐवजी राजा हिंदू असला असता तर हा संग्राम झाला असता?

मला वाटत निश्चित झाला असता.

- बीडच्या जटाशंकर मंदिराजवळच्या काका सौंदत्तीकरांच्या वाड्यात राहून मोठा उठाव केलेल्या जगदंब बलवंत या क्रांतिकारकाविषयी तुम्ही ऐकून आहात का?

हो. मी त्या विषयी ऐकलेले आहे. बाबा सांगायचे त्याविषयी. त्यांच्या घोडेखूरच्या लढाईविषयी मी ऐकून आहे.

- तुम्हाला सरकारने ताम्रपट दिलाय. तो केव्हा?

बीडला बक्षी नावाचे कलेक्टर होते. त्यांनी भारत सरकारच्यावतीने हा ताम्रपट मला दिला.

-तुमचा कम्युनिस्ट पार्टीशी संबंध होता?

हो. पण त्यापूर्वी मी सोशॅलिस्ट पक्षात होतो. पण या दोन्हीशी माझा संपर्क

राजकीय पक्ष म्हणून कमी व विचारसरणी म्हणून जास्त होता.

- स्वातंत्र्यानंतर तुमचे सामाजिक जीवन कसे होते?

धोंडीपुऱ्यात महाशय नावाचे गुरूजी राहत होते. त्यांनी माझ्या वडिलांजवळ एक शाळा सुरू करण्याचा विचार बोलून दाखवला. बाबांनी त्याला होकार दिला व एक लहानशी शाळा सुरू झाली. मातृभाषेत शिक्षण देणारी ही बीडमधली पहिलीच शाळा होती. मी आज पर्यंत त्या शाळेचा ट्रस्टी आहे. शाळेचे अध्यक्ष माझे वडीलच होते. ही शाळा म्हणजे बीड मधील 'चंपावती विद्यालय' होय. दुसरे म्हणजे 'चंपावती क्लब' चा ट्रस्ट स्थापनेपासूनचा म्हणजे १९७० पासून आज पर्यंत मी अध्यक्ष आहे. बीडचे सार्वजनिक वाचनालय उभे करण्यात माझ्या परिवाराचा मोठा वाटा आहे.

- आज तुम्हाला काय वाटतं?

मी हैदराबाद स्वातंत्र्यसंग्रामात भाग घेतल्याचा मला या क्षणाला विलक्षण आनंद व अभिमान वाटतो.

धन्यवाद.

अॅड. मधुकरराव पुरुषोत्तम गोडसे

कों.पंडितराव शिवाजीराव परळीकर

गंगाधर देशपांडे हे माझे चुलते. त्यांनी स्वातंत्र्यचळवळीत भाग घेतल्याबद्दल त्यांना उस्मानिया विद्यापीठातून काढून टाकण्यात आले. त्यामुळे ते परळीत आले. परळीत 'भुताचा वाडा' नावाचा एक वाडा होता. तो वाडा स्वातंत्र्यसैनिकांनी ताब्यात घेतला. या वाड्यात निजामविरोधी पत्रक लिहिणे, ती वाटणे अशी खळबळ चालायची.

- तुम्ही स्वातंत्र्यचळवळीत कसे आलात ?

माझे चुलते गंगाधरराव देशपांडे यांच्यामुळे. त्यांच्या मुळेच मी डाव्या चळवळीकडे आलो. मी आजही डावाच आहे. माझ्या घरी मतप्रवाहांच्या दोन लादण्या होत्या. आमच्या वडिलांची लादणी होती, जी काँजरव्हेटिव्ह विचाराची होती. त्यांना हे नवे विचार पटत नव्हते. दुसरी लादणी होती ती आमच्या सारख्यांची. आजही माझ्या गळ्यात जानवं नाही. तिथं देवदेव प्रकार नव्हता. सगळं ओरियंटल. तिथं आम्हाला साने गुरुजी वाचायला मिळायचे. नवे नवे विचार, गांधीजींच्या चळवळीची माहिती मिळायची. आमच्याच कुटुंबातील अन्य बंधू भगवंतराव देशपांडे, सखारामपंत देशपांडे तसेच रा.सं.देशपांडे यांनी या लढ्यात भाग घेतला.

रा.सं.देशपांडेचे चुलते, वडील व ते स्वतःही या मुव्हमेंटमध्ये होते.

सिनिअर मंडळी सोडली तर बहुतेक सर्व डाव्या विचारांचे होते. रंगराव देशपांडे, मी कन्टेम्पररीच. आम्हाला सिनिअर गंगाधरराव यांचे बंधू होते जीवनराव म्हणून. हे सगळे स्वातंत्र्यलढ्यातले. ते स्वातंत्र्यसैनिक म्हणूनच वारले. आम्ही तर आयुष्यभर सीआयडीचा रस पिऊन गलेलठ्ठ झालो.

- सीआयडी चा रस म्हणजे ?

सीआयडी लोक आम्हाला रसाळीवर न्यायचे योगेश्वरी शाळेची माहिती घेण्याकरीता. तिथे रस पाजवत. आमचे अर्धे शरीर तर सीआयडीच्या रसावरच वाढले आहे.

- तुमच्यासारखी शालेय मुले या संग्रामात कशी ओढली गेली?

आम्ही आलो ते गंगाधररावांमुळे. आमच्या डोक्यात राजकारण किंवा जो डावा विचार शिरला तो गंगाधररावांमुळेच.

- डावा विचार, कम्युनिस्ट व स्वातंत्र्याचे आंदोलन हे दोन भाग आहेत की एकच ?

- नाही, नाही. हे वन अँड द सेम आहे. तो एकच लढा आहे. त्यात निजामविरोधी हा एकच महत्त्वाचा प्रवाह होता. महाराष्ट्र परिषदेची आम्ही पत्रक वाटली. महाराष्ट्र परिषदेला आम्ही मुलांनी खूप मदत केली.

- म्हणजे आरंभी तुम्ही स्टेट काँग्रेसकडे होता ?

नाही. काँग्रेसकडे आम्ही कधीच नव्हतो. निजामविरोधी कृतीला आम्ही मदत करत मग ते कोणीही असो.

- स्टेट काँग्रेससाठी काम करणारे तरुण व कम्युनिस्ट विचारांचे तरुण असे काही गट त्याकाळी होते का ?

तो स्वातंत्र्यलढा होता. त्यात काँग्रेस आणि कम्युनिस्ट असा भेदभाव नव्हता. निजामाचं राज्य जायला पाहिजे ही विचारसरणी जास्त डॉमिनंट होती.

- तुमच्या बरोबर कोण कोण मुलं होती ?

वसंत परळीकर होते, रंगराव होते. अजून खूप मुलं होती. जालन्याचा जनार्दन मामा माझा क्लासमेट होता. तो परळीलाच शिकला. त्याचा जालन्याला पुतळा आहे.

- तुम्हा मुलांच्या कामाच स्वरूप काय होतं ?

एकप्रकारे ती वानरसेनाच होती. मोठी मंडळी म्हणायची 'डु धिस्' आम्ही करायचो.

गाढवावर 'निजामाचे राज्य गाढवपणाचे आहे' या सारखे निजामविरोधी वाक्य लिहिणे, शाळेतील घंटा पळवणे, पत्रक वाटणे अशी कामे आम्ही करीत.

- हे पत्रक कोण लिहित, त्यात मजकूर काय असत ?

गंगाधरराव देशपांडे ही पत्रके लिहित. त्यात निजामविरोधी मजकूर असे. आंदोलन कसे पेटवायचे याचे मार्गदर्शन असे. आपल्या विचाराची माणसं कशी वाढवायची याविषयी लिहिले जात असे.

- मग तुम्ही ते वाटायचात ?

- प्रत्यक्ष आम्ही ते वाटली नाहीत. फार क्वचित प्रसंगी ती संधी मिळायची. आंदोलन म्हणजे काय ? त्याच सेंट्रल ओरिजन कुठं ? त्याची ॲक्टिव्हिटी काय असते ? हे सगळं अगदी अप्रत्यक्ष तेव्हा शिकलो. हे सगळं आमच्या समोर चालायचं

- तुम्ही जे कार्य करीत होता, त्याची भूमिका तुम्हाला माहीत होती का ?

- आम्ही याला कधी कार्य वगैरे असे नावच दिले नाही. ते नैसर्गिक घडत होते. आम्ही तिसरी चौथीचे विद्यार्थी असल्यापासून या सगळ्या घडामोडींशी आमचा संबंध होता. संबंध होता म्हणजे हे आम्ही घडवत होतो किंवा घडवून आणत होतो असे नाही. तर ते आम्ही पाहत होतो. आवर्जून मी काही करतोय असं काही नव्हतं. जे घडत होतं ते असं होतं. त्या आंदोलनात जे घडत होतं त्यात आमचा सहभाग जो होता, तो अगदी मोजका होता. त्याचा कुठे उल्लेख व्हावा असं काही मी करत होतो असे नाही.

- त्याकाळी बरीच मंडळी निजामधार्जिणी होती ?

होती. वतनदार मंडळी निजामधार्जिणी होती पण त्यातले आम्ही नव्हतो. आम्ही आमच्या लहानपणी वतनदार असूनही निजामविरोधी होतो. निजामधार्जिणी नसणाऱ्या वतनदाराची टीम होती. ती फार लहान होती पण आम्ही या टीमच्या बाजूने होतो.

- तुम्ही विषय काढला म्हणून विचारतो. त्या काळी समाजातील जी प्रतिष्ठित मंडळी होती ती निजामाची आश्रित होती ?

- त्यात चांगल सिग्निफिकंट डिव्हिजन होतं. त्यात फिफटी-फिफटी असेल किंवा सिक्स्टी- फॉर्टी असेल. धार्जिणी म्हणजे तसे अंतःकरणाने सगळे विरोधी होते. त्या काळातली घरे तपासली तर प्रत्येक घरात शिवाजी महाराज व रामदास

स्वामीचे पुस्तक सापडणारचं.

- मग वतनदार, मनसबदार, कुलकर्णी, देशपांडे यांच्या बैठकीत निजामाचे फोटो कसे लागत ?

ते आम्हाला कंप्लेशन होतं. आम्हाला जहागिरी होती, आम्हाला वतन होतं, परळीची वतनदारी होती, आम्हास इस्केल होती, पटवारगिरी होती, माळेवाडी, मरळवाडीची पोलिस पाटीलकी होती, 'मिरुट' नावाचा मस्का होता. त्यामुळे आम्हाला निजामाचे बेनिफिट्स, अनुदान मिळत. बैठकीतले असे फोटो कोण्याकाळात लागले हे आम्हाला देखील माहीत नव्हतं, म्हणजे आमच्या मागच्या पिढीलाही माहीत नव्हतं.

- हे फोटो काढून टाकण्याची हिम्मत घरातल्या मंडळीत नव्हती?

असं काही नाही. राहिला तो राहिला. त्याच्याकडे कुणाचं लक्ष जात नव्हतं. पुढे आम्ही तो काढून टाकला, एक लक्षात घ्या निजामाचं राज्य राहवं असं वाटणारे अती थोडी माणसं होती. वरून जरी ते निजामाचे गोडवे गात असली तरी निजाम जावा हेच त्यांना वाटत होतं. बहुसंख्य मुस्लिम व अशंतः प्रमाणात शेड्युल्डकास्ट मंडळी निजामाकडून होती. आमच्या मुव्हमेंटमध्ये इरप्पा जोगदंड, शंकरराव राजाराम जगतकर हे आमच्याबरोबर लढले. आम्ही एकत्र पंक्तीत जेवलो. तो १९४६-४८ चा काळ होता. "हे कोण?" असे विचारले तर आम्ही हे लिंगायत असे सांगून सोबत एकत्र जेवत. तर असं काही नाही शेड्युल्डकास्टची माणसंही आमच्या सोबत होती.

- ही शिवाशिव सगळी कुठून आली होती?

तुम्हाला सांगतो. ही शेंडी संस्कृती त्यातला जो स्टिफनेस होता तो फार स्ट्रॉंग होता. तो काळ असा होता की दलितांशी रस्त्यावर उभं राहून बोलायला लोक संकोच करायचे. त्याकाळात आम्ही त्यांच्यांशी मित्रत्व केलं. एकत्र खोलीवर राहिलो, एकत्र जेवलो आणि एक नवा विचार राबवला. त्या नव्या विचारात आमचं फक्त निजामानं जावं असं नव्हतं तर, तुम्हांला सांगतो, डोळ्यांत पाणी येतयं. नालायक राजकारणी माणसांना जोडे मारावेत अशी मानसिक परिस्थिती आमची आज सुद्धा आहे. कारण जिथे जात धर्म विरहित एक आर्थिक इक्वॉलिटी आणायची या ज्या आमच्या प्रेरणा होत्या त्याला धक्का बसला. मानसिक

कोमामध्ये स्वामीचे गेलेली आम्ही माणसं झालो आहोत. अहो, शिव शिव हा शब्द माझ्या घरात वापरणं वर्ज्य आहे.

- म्हणजे तेव्हा स्वातंत्र्यसंग्रामासोबतच सामाजिक परिवर्तनाची लढाई देखील चालू होती असे तुम्हाला वाटते?

हो. तो नुसता स्वातंत्र्यलढा नव्हता तर तो परिवर्तनाचाही लढा होता. अहो, जोड्यांजवळच उभा राहा म्हणणारी माणसं तेव्हा होती. ही जी कंजरव्हेटिव्ह मानसिकता होती, तिथं वर्गभेद होता, तिथं जातीभेद होता. वैद्यनाथाच्या मंदिरात दलित मंडळी आली तर दारातच उदबत्त्या घेऊन उभी राहत आणि सवर्णांना ती उदबत्ती देवाजवळ नेऊन लावण्याची विनंती करीत. हे आपलेच आहेत अशी थाप मारून दलित मंडळीला मंदिरात घेऊन जाणाऱ्यांपैकी मी एक होतो. (विचार करतात) मला वाटत याच्यात काय होतयं साळुंके, माझाच भाग जास्त येतोय.

- तुमचाच भाग यावा. तसं गरजेच आहे. कारण तुम्ही म्हणजे केवळ पंडीतराव म्हणून एक व्यक्ती नाहीत, तर त्या काळातल्या एका वर्गाचे प्रतिनिधी आहात. तरुण आणि नव्या विचारांचे तेव्हा तुम्ही प्रतिनिधी होता म्हणूनच तुमचा भाग महत्त्वाचा आहे.

तो एक विचाराचा भाग होता.

-बरोबर. तुम्ही त्याचे प्रतिनिधी होता.

मला प्रतिनिधी म्हणून घ्यायचं नाही.

- हे तुमचं मोठपण आहे. माझी पिढी तुम्हाला त्या विचाराचे प्रतिनिधी मानते. (परळीकरांना अचानक आठवले.)

तुम्हांला सरबत दिलं नाही का हो ?

- प्रतिनिधी मानते ना ती तुम्हांला ?

बरोबरय. आमच्या गंगाधरअप्पांची निवडणूक झाली, पुढे अतहरबाबरची निवडणूक झाली. मी तो पर्यंत अॅक्टीव्ह कार्यकर्ता होतो.

- मला हे म्हणायचं की माझ्या पिढीपर्यंत या लढ्याची जी माहिती पोहचली ती अशी की, हा लढा तीन समुहातर्फे लढला गेला. पहिला समूह होता तो ब्राह्मण समाजातील वकील मंडळींचा, दुसरा होता तो सधन मराठा शेतकऱ्यांचा आणि तिसरा समूह होता हजारो कनिष्ठ मध्यमवर्गीय समुहाचा.

- अहो, शिक्षण ब्राह्मणापर्यंतच होतं. त्यामुळे तसं होणं साहजिकच होतं. पण

नेतृत्व करायचं हा विचार त्यात नव्हता; तर मला जे कळतयं, ते सर्वांना कळायला पाहिजे हा विचार त्यात होता.

- बरोबर. म्हणजे ब्राह्मण म्हणून नेतृत्व होत नव्हतं; तर शिक्षणाने दिलेल्या जबाबदारीतून आलेली ती बांधिलकी होती. मी पारतंत्र्यात राहणार नाही आणि इतरांनाही राहू देणार नाही हा तो विचार होता.

अगदीच. आमच्या लढ्यात, आमच्या केंद्रात 'जात' हा शब्दच नव्हता. या लढ्यात साळी, माळी, तेली, तांबोळी, मुसलमान, ब्राह्मण, मारवाडी या सगळ्या जातीचे लोक होते.

- दुसरा गट होता मराठा सधन शेतकरी समाजाचा गट होता हे खरंय?

- मराठा हा उशिरा आलेला आहे. आमच्या बरोबर तांदळे, लिंगायत..

- नाही, मी जातनिहाय गटवारी नाही करीत; पण त्या काळातील व्यवस्थेविषयी मला बोलायचंयं, मूळ प्रश्न हा विचारायचा आहे की, हैदराबाद स्वातंत्र्यलढ्याचे नायक इथली जनता होती असं तुम्हाला वाटत का ?

- इट मस्ट बी लीड. हे पहा कुठलीही मुव्हमेंट लीड करावी लागते. त्यात ब्राह्मणच होते असे नाही. ब्राह्मण अधिक शिकल्यामुळे त्यांनी पुढारपण केलं. ही त्यांची जबाबदारीच होती. पण सर्वसामान्यांच्या त्यागाशिवाय हा संग्राम जिंकणं केवळ अशक्य होते.

- तुमचा जंगल सत्याग्रह, झेंडा सत्याग्रहाशी संपर्क झाला का ?

- नाही. त्याच्याशी माझा संपर्क नाही आला. प्रत्यक्ष फिल्डवर जाऊन कार्य करण्यात आमचा सहभाग नव्हता. जुनी पत्रके, कागदपत्रे ही मात्र आजही आमच्या परळीच्या वाड्यात सापडू शकतात. खरं म्हणजे आमचा काळ हा निरक्षरांचा काळ होता.

- रझाकारांच्या अन्यायाच्या खूप घटना सांगितल्या जातात. तुम्हाला काय अनुभव आहे ?

रझाकार आमच्या नादाला लागू शकत नव्हते. बीकॉज परळी आमचं किंगडम होतं. तिथे आमचं राज्य होतं. ज्यावेळेस पोलिसअॅक्शन झाली तेव्हा भारतीय सैन्याचे प्रमुख जनरल जयंतनाथ चौधरी यांनी परळी काबीज केलं व परळी स्वतंत्र झाले त्या वेळेस गुरुलिंगअप्पा मेनकुदळे यांनी जे पहिलं भाषण दिलं त्यात ते

म्हणाले, “बापुसाहेब देशपांडेची सत्ता संपली.” बापुसाहेब देशपांडे म्हणजे माझे वडील. असे आम्ही सत्ताधीश असल्याने आम्हाला त्याची झळ बसत नव्हती. आमच्याही दारात काही रझाकार आले तेव्हा आम्ही त्यांना बदडून काढले. हे मला माहिती, त्यामुळे आमच्याकडे कोणी येत नव्हतं. आमच्याकडे जास्तीत जास्त मारवाडी असत. जर एखाद्याला रझाकारांनी त्रास दिला तर आम्ही रझाकारांना दाबायचो की, बेट्यांनो हे काय करायलात. रझाकाराच्या नंग्या तलवारीसह मोठ्या मिरवणुका निघत.

- कोणत्या निमित्ताने ?

शक्तीप्रदर्शन करून, दहशत बसवायचे ते. तर या मिरवणुकांतून जरी आम्ही गेलो तरी आमच्या अंगाला धक्का लावण्याची त्यांची हिंमत नव्हती. अशा पॉवरचे आम्ही होतो. परळीत आम्ही शाळेत जाताना ते सुरे घेऊन येत. पण पोलिसअॅक्शन मध्ये मात्र चांगल्या सज्जन मुस्लिमांना हिंदूंनीच संरक्षण दिले हे ही तितकच खरं आहे. मात्र काही ठिकाणी मोठा रिव्हेंज घेतला गेला.

- मला सांगा, तुम्ही या लढ्याला धर्मनिरपेक्षतेचा लढा मानता ?

मी बाकीचे काहीही अर्थ लावत नाही.

- हा लढा हिंदू-मुस्लिम होता की स्वातंत्र्याचा होता ?

हा लढा स्वातंत्र्याचाच होता. आमच्या लढ्यात मुस्लिम होते. परळीच्या युनियनमध्ये अनेक मुस्लिम होते. आम्ही एकत्र राहायचो. जात हा विषयच नव्हता. हा लढा केवळ निजामाविरुद्ध होता. हा लढा रझाकारांच्या विरुद्ध होता तो हिंदू किंवा मुसलमानांविरुद्ध नव्हता. ही पत्थर की लकीर है.

- मला सांगा. जर निजामाऐवजी संस्थानिक हिंदू असला असता तर हा लढा झाला असता का ?

- तरीही हेच घडलं असतं....तरीही हेच घडलं असतं! नोट इट. बिकॉज ही वॉज मोहीम. राजेशाही आणि लोकशाही याचे ज्ञान त्यावेळी प्रकट झाले हाते. सत्ताही राजेशाहीची नसावी या भावनेतून हे घडत गेलं. निजाम बिचारा उपकारक होता. तो हिंदू व मुसलमानांना आपले दोन डोळे मानायचा. जेव्हा रझाकार रेजिमेंट आलं तेव्हा हा द्वेष पसरला. हा लढा मूळ राजेशाहीविरुद्ध होता. निजामाजवळ सर्वसमावेशकता होती.

- दलितांचा लढ्यात सहभाग कमी होता असं म्हटलं जातं तुमचा काय अनुभव?

नाही मी असं म्हणू शकत नाही. अनेक दलित तरुण आमच्या सोबत होते. शंकर जगतकर सारखे खूप जण होते. हे पहा पु किंग अँड अँटी किंग हे चहुकडे असणारच. सगळ्याच काळात हे असत. यात वर्गीकरण करण्यासारखं काही नाही. हे होते आणि हे नव्हते असं म्हणून बरोबर नाही. त्यांचा सहभाग नव्हता असं स्टेटमेंट करणं चुकीच आहे.

- स्टेट काँग्रेसचे नेतृत्व करणारेच दुसरीकडे बऱ्याचदा स्टेट काँग्रेस विरोधी व निजामधार्जिणी भूमिका घेत होते. हे खरं ?

मला वाटत आता त्यावर बोलणं योग्य नाही. दे थॉट फॉर द इनडिपेन्डन्ट. ते स्वातंत्र्यासाठीच लढले. थोड्याशा भूमिका इकडं-तिकडं होणं किंवा एखाद्या सिच्युएशनमध्ये वेगळी भूमिका घेतली म्हणून ते निजामधार्जिणे होते असे म्हणता येणार नाही. हे खरं आहे की आम्हाला स्वातंत्र्य नको, आम्हाला निजामशाही पाहिजे असे म्हणणारा एक वर्ग होता. पण त्यातल्या नावाची आता चर्चा करावी असं मला वाटत नाही. कारण मी हैदराबादला होतो तेव्हा मी हे जवळून पाहिलंय.

- स्वामीजींच्या स्टेट काँग्रेसला 'गोसावी काँग्रेस' तर दुसरा गट स्थापणारे देसाईंच्या काँग्रेसला 'देसाई काँग्रेस' म्हटले गेले. या गटबाजीला तुम्ही कसं पाहिलंत ?

- माझा सहभाग परळीच्या लादणीतल्या अँक्टीव्हिटीज पर्यंत मर्यादित होता. हा विचार आम्ही नाही केला.

- कम्युनिस्ट पक्षासारख्या जागृत पक्षाचे कार्यकर्ते असूनही हे राजकारण तुमच्या पर्यंत पोहचले नाही ?

नाही. याच्याशी आमचा संबंध आला नाही सांगितलेले काम आम्ही केले. खरं तर आम्ही तेव्हा लढत होतो. दुसरं असं की आम्ही डबल प्रेशरमध्ये होतो. म्हणजे एकीकडे आम्ही परळीचे वतनदार; तर दुसरीकडे स्वातंत्र्यलढ्यातल्या लोकांच्या संशयी नजरा. अहो, नारायणराव जोशींच्या बैठकीत आम्ही गेलो तर लोक म्हणायचे, "सोन्याचेकडे घालणारे तुम्ही इकडं कुठ फिरकताय?" लक्ष्मणराव देशमुखांच्या एका मिटींगला मी गेलो होतो, मला स्पष्ट आठवतय की तेव्हा इतरांना ते रुचलं नव्हतं. आम्ही गंगाधरराव देशपांडेच्या तालमीतले

असल्यामुळे जरी आम्ही वतनदार असलो तरी आमचा थिंकिंग पॅटर्न वतनदारसारखा नव्हता. पण अन्य वतनदारांप्रमाणेच ते आम्हाला समजायचे; तर ही गोष्ट आम्ही भोगलेली आहे.

- पोलिसअॅक्शन झाली त्या दिवशी परळीत काय घडलं ?

- तेव्हा मी कॉलेजच्या पहिल्या वर्षाला होतो. मिलिटारिने शहरात तहसीलवर गोळीबार केला. विरोध करणाऱ्या अधिकाऱ्यांना अटक केली. मिलिटारिजवळ काही लोकांची नावे होती. त्यांना अटक केली गेली. लोकांनी रस्त्यावर उतरून जल्लोष केला. तो १७ सप्टेंबर १९४८ चा दिवस होता.

- त्याकाळात तुमचे या लढ्यातले हिरो कोण होते ?

- आमच्या योगेश्वरीचा प्रत्येक शिक्षक मोठा होता. त्याग आणि समर्पण काय असतं, ते त्या काळाच्या योगेश्वरी शाळेतील शिक्षकाकडून शिकाव. आर.डी., बाबासाहेब परांजपे, स्वामी रामानंद तीर्थ हे तर हिरो होतेच, परळीला सातवीपर्यंत मी शिकलो पुढे सोय नसल्याने अंबाजोगाईला आठवीला आलो. शाळाच आमचे प्रेरणास्थान होती. त्यात ग. धो. देशपांडे, बाबुराव कानडे, शर्माजी, कुरुंदकर असे बरेचजण होते. पुढे बऱ्याच शिक्षकांना निजामाने निलंबित केले. त्यामुळे शिक्षकांना अंबाजोगाई सोडावी लागली.

- नंतरच्या काळात फारच पडझड झाली. संस्थान स्वतंत्र झाल्यावरची स्थिती फारच धक्कादायक होती?

नंतरच्या काळावर माझ्याशी चर्चा करू नका .

- आपली चर्चा चालली.

नाही. चर्चा नाहीच त्याच्यावर. लढणारे दुय्यम ठरले. बदमाशांनी पदे बळकावली.

- त्याचे कारण काय ?

या प्रश्नांची उत्तर तुम्ही घ्यायची नाहीत. ज्यांनी त्याग केला ते कोपऱ्यात पडले मला यावर काही बोलायचे नाही.

- तुमच्या सारखा कट्टर कम्युनिस्ट अशी अलिप्त आणि सीमेवरील भूमिका कशी घेऊ शकतो ?

- मी अॅनॅलॅटिकल माईंड कधी वापरलं नाही. त्यामुळं याची उत्तर मी देऊ शकत नाही.

- अनेक स्वातंत्र्यसैनिक वादाच्या भोवऱ्यात आले. त्यांनी जमवलेली संपत्ती

संशयास्पद ठरली हे खरे का ?

- हे पहा, मला वाटतं या गोष्टी लढ्याचा भाग नाहीत. त्या लढ्याचा भाग होऊ नये. परिस्थितीने माणूस बदलतो म्हणजे त्याचे आयुष्यभराचे सॅक्रीफाईजेस गुंडाळायचे हे योग्य नाही. त्यांना रिस्पेक्टच द्यावा लागेल. त्यांनी पैसे कोणत्या परिस्थितीत ठेवले हे सांगता येत नाही. ज्याची आपण पार्टी नाही त्यावर ओपिनियन देता येणार नाही.

- तुम्ही वतनदार. मग तुमच्या लढ्याच्या भूमिकेला घरून पाठिंबा होता का ?
होता. माझ्या वडिलांनी मला कधीच रोखले नाही.

-तुम्ही बीडला कसे आलात ?

हां. हा प्रश्न चांगला विचारला. माझ्या चुलत्याचे परळीत वकिलीचे ऑफिस होते. तेव्हा वडील म्हणाले की, ते इथ असतांना तुझ ऑफिस इथं कस असेल ? तेव्हा मग मी बीडला जातो. या एका शब्दावर मी बीडला आलो.

- बीडच्या चंपावती विद्यालयाचे तुम्ही संचालक, या शाळेच्या स्थापनेची पार्श्वभूमी काय ?

माझ्यापूर्वीच ही शाळा स्थापन झाली होती. महाशय गुरुजींनी ती स्थापन केली. बाकी मला त्या शाळेच्या इतिहासाविषयी फारशी माहिती नाही. बीडला माझे सिनिअर श्यामराव धारूरकर मला पंचवीस रुपये द्यायचे. फार हलाखीचे दिवस मी बीडला काढले. घरात भांडी नव्हती. कागदाच्या पुड्यात साहित्य ठेवायला लागायचे.

- एका वतनदारावर ही वेळ कशी येऊ शकते ?

कुळात गेली ना सगळी जमीन. पुढे वडील आजारी पडले. पुढे मी वकिली करून कुळातली जमीन काही प्रमाणात परत मिळवली. वकिलीपूर्वी मी शिक्षक होतो. पाडळकर नावाच्या शिक्षकाकडून मी वकिलीच्या सनदीसाठी अडीचशे रुपये उधार घेतले ते परत करायला मला सहा महिने लागले.

- मग बीडच्या वकील मंडळीशी तुमचा संबंध नाही आला ?

आला तर. दत्त मंदिरात पुरुषोत्तमराव चपळगावकर, काशीनाथराव जाधव, रामलिंग स्वामी यांचा जो सार्वजनिक सत्कार झाला त्याचा मी सेक्रेटरी होतो. अतहर बाबरच्या निवडणुकीचा मुख्य मीच होतो. एकोणीशे रुपयात ती निवडणूक आम्ही लढवली.

- जे स्वातंत्र्यसैनिक आहेत त्यांची दुसरी पिढी राष्ट्रीय विचाराने फारशी प्रेरित

दिसत नाही ?

याची चर्चा १९५६ साली मी नळदूर्गला शिक्षक असतांना झाली की टिळकानंतर दुसरी पिढी का निर्माण झाली नाही. तर अल्टरनेट पिढ्या हुशार असाव्यात असं वाटतं. प्रत्येकाचं स्वातंत्र्य असतं. अनेक कम्युनिस्टांची मुलं आर.एस.एसच्या शाखेवर गेली.

- आज देश स्वतंत्र आहे. तुम्ही कसे फील करता ?

देश स्वतंत्र झाला अस म्हणूनच चुकीच आहे. मी या विधानाशी सहमत नाही

- तुम्हाला हा संग्राम तुमच्या नंतरच्या पिढीला कळावा असं वाटतं ?

मी कधी तसं कम्युनिकेट केल नाही. आज मी तुम्हाला जेवढं बोललो ना, तेवढं हे सगळं घडल्यावर कदाचित पहिल्यांदाच एवढं बोललो. तुमच्या माध्यमातून हे लोकांपर्यंत जाईल एवढाच आनंद. तुम्ही जे अपार कष्ट करून आणि ज्या तळमळीने प्रामाणिकपणे हा इतिहास या ग्रंथातून मांडताय ते फार महत्त्वाचे आहे, पण खरं सांगू का मला शंका आहे. हे वाचणार किती जण? खरंच का लोकांना हे वाचायला वेळ आहे?

-मला वाटतं बहुतेक स्वातंत्र्यसैनिकांच्या अशा मनोभूमिकेमुळे हैदराबाद स्वातंत्र्यलढा सर्वसामान्य जनतेपर्यंत गेला नाही असा आरोप करण्याची मला इच्छा झाली आहे.

मला सांगा कोण म्हणत निजाम गेला, आजही निजामशाही आहे. तेव्हा एकच निजाम होता. आज गळोगल्ली राजकारणातून निजाम जन्मले आहेत. देशातील भ्रष्टाचार, जातीयता, धर्मांधता, गरिबी यात काय फरक पडलाय ? निजामशाहीला लाजवील असं राजकारण आणि सत्ता इथे चालू आहे. किती दुर्दशा करून टाकली आमची. याला स्वातंत्र्य म्हणतात ?

-अगदीच निराशेच वातावरण आहे असं कसं म्हणता येईल. इथे न्यायव्यवस्था आहे, शिक्षणाचा विलक्षण प्रचार झालाय, गरिबीची रेषा कमी होतेय, श्रीमंतीचा वेग वाढलाय, अद्ययावत तंत्रज्ञान आलयं.

मला जास्त बोलायला लावू नका. खरंच काय झालयं हो हे! स्वातंत्र्यासाठी लढल्याचा पश्चात्ताप होतोय आज. काय परिस्थिती आहे! न्याय मिळालाय आम्हाला? दीड दमडीचे लोक अब्जाधीश कसे झाले? गरिबांचे बेहाल का होतायेत? कशाला मिळवलयं हे स्वातंत्र्य? आम्ही विनाकारण झटलो. तो निजाम

बिचारा काही नाही सडके आंबे तर पाठवत होता. एखादी मोहोर घेत होता. धन त्याच एकट्याच वाढत होतं. इथं तर घरोघरी निजाम झाले.

- उत्पन्नाची साधन वाढल्यान श्रीमंतीचा वेग वाढला असा विचार आपण करू शकत नाही का ?

अहो, ज्यांना घालायला चड्डी नव्हती ते आज अब्जाधीश झाले. तुम्ही कोणत्या साधनांविषयी बोलताय. पुढारपण व राजकारण हेच ना ते साधन ?

- या सगळ्या व्यवस्थेविषयी तुमच्या मनात असंतोष खदखदतोय हे खरयं. मग स्वातंत्र्याची दुसरी लढाई लढायला आमच्या पिढीला तुम्ही का प्रेरित केलं नाही ? स्वतः तुम्ही समोर का आला नाहीत ?

नाही. आता नाही. आता लढाई संपली. आजची परिस्थिती पाहिली की स्वातंत्र्य मिळवून आम्ही चूक केली या निष्कर्षावर येऊन आम्ही थांबतो. बस्स ! आमच्या काळात ताट वेगळे होते, ग्लास वेगळे होते पण मनं मात्र एकत्र होती. आज दस्तरखाने एकत्र आहेत पण मनं वेगळी आहेत. माणसा माणसांत भेद पाडणाऱ्या या वातावरणाचा धक्कार करायला हवा. सगळी माणूस जात एकच आहे. माणूस एकच आहे. माणुसकी महत्त्वाची आहे. प्राण गेला तरी बेहत्तर माणूस आणि माणूसच जपायला हवा. मला जातीनं ओळखू नका असं म्हणणारा बहादूर नर आता दिसत नाही.

- लोक निरक्षर आहेत हा त्यांचा दोष नाही ?

त्यांचा दोष नाही. शिक्षणाची जबाबदारी स्वीकारलेल्यांची ती जबाबदारी आहे. आपल्या मतदारसंघात एखादा माणूस जर निरक्षर सापडला तर मी राजीनामा देईन असा म्हणणारा आमदार, खासदार का सापडत नाही ? कॉ. विठ्ठल कदम हा माझ्या दृष्टीने सच्चा समाजसेवक. अनवाणी पायाने गोरगरीब कामगारासाठी राबून चारआणे घेऊन गावाकडे उपाशीपोटी जायचा. अशी माणसे आता होणे शक्य नाही.

- धन्यवाद. काका, तुम्ही मला खूप वेळ दिलात त्याबद्दल व्यक्तिशः मी तसेच बीड जिल्हा इतिहास परिषद आपली आभारी आहे.

अहो, तुम्ही हे मोलाचे काम करतायं. तुम्हांला सांगतो डॉ. साळुंके, हे तुमचं काम भविष्यात शेकडो वर्षे टिकणारं आहे... अहो, विसरलोच..तुम्ही सरबत घेतला का ?

राजेश्वर शिवाजी देशमुख

परळीला एक शाळा आहे. वैद्यनाथ विद्यालय. तिची स्थापना १९४० ची. १९३५ साली अंबाजोगाईला स्थापन झालेल्या योगेश्वरी विद्यालयाच्या परंपरेतील ही एक शाळा. श्रीनिवास शाळीग्राम ऊर्फ भाऊसाहेब तोतला, नागनाथप्पा हालगे, शिवाजीराव श्यामराव ऊर्फ देसाई देशमुख, देवीदासराव माधवराव ऊर्फ नाना देशमुख, सदाशिवराव देशमुख व जंगम गुरुजी हे वैद्यनाथ विद्यालयाचे संस्थापक. ही शाळा गावातील गणेशपार भागातल्या देशमुखाच्या वाड्यात भरत असे. शिवाजीराव श्यामराव देसाई देशमुख हे त्या वाड्याचे मालक. या एका वाड्यात तीन वाडे होते तर चार चौक होते. असा हा गढीचा मोठा वाडा होता. उंचच उंच भिंती व भक्कम तटबंदी असलेला असा हा वाडा. बाहेरच्या दुसऱ्या चौकात पश्चिमेकडे व मधल्या चौथ्या चौकात दक्षिणेकडे आड होते. अंबारीसह हत्ती व सवारीसह उंट प्रवेश करू शकेल असे वाड्याचे उंच व रुंद मुख्य प्रवेशद्वार पश्चिमेला होते. त्याच्या एका बाजूला एक दिंडी दरवाजा होता. एकाच माणसाला जाताना लवून व येताना वाकून येता येईल असा. अशा वाड्यात वैद्यनाथ विद्यालय भरत असे. दिवसा शाळेचे किर्तन व रात्री भूमिगत क्रांतिकारकांच्या खलबतांचा तमाशा तिथे होत.

रात्र झाली की जवळचे व दूरचे भूमिगत क्रांतिकारक वाड्यात न चुकता

एकत्र येत रात्रभर खलबते चालत. जबाबदारीचे व जोखमीचे वाटप होई. पक्का निर्धार व दृढ निश्चय करून सूर्योदयापूर्वी सर्वच पसार होत. या वाड्याकडे कुणी फिरकू नये म्हणून वाड्याची करता येईल त्यापेक्षा जास्त बदनामी केली जाई. देशमुखाच्या वाड्याला 'भुताचा वाडा' संबोधले जाई. वाड्याच्या चोपेवर कधी कधी सडलेले प्रेत फेकले जाई. रक्ताचा सडा तर नेहमीच. पेटत्या पलित्यांची व जकत्या मशालींची भयानक दृष्ये मुद्दाम दाखविली जात. जणू भुताचा नंगानाच चालू आहे. असा आभास निर्माण केला जाई. हेतू एकच कुणी फिरकू नये व स्वातंत्र्यसैनिकांच्या योजनांत अडथळा येऊ नये.

शाळेचे पहिले मुख्याध्यापक गंगाधरराव शंकरराव देशपांडे हे होते. ते त्या काळात बी.एस्सी.सी. एल.एल.बी. होते. ते जर वकिलीचे दुकान थाटून बसले असते तर त्यांनी खोऱ्याने पैसा ओढला असता. पण त्यांना देशभक्तीची अवदसा आठवली. त्यांच्या नाकात स्वातंत्र्याचे वारे शिरले व डोक्यात क्रांतीचा वणवा पेटला. ते ज्ञानाचे मकान मांडून बसले. शिवाजीला जसे मावळे भेटले तसे त्यांना निष्ठावंत सहकारी भेटले. दत्तात्रय नारायण दहिवाळ, गणपतराव अरंके, बाबुराव गुरुजी कण्व हे सर्वच निजामाला पाणी पाजायला आतुर झालेले. लोकांच्या डोळ्यात धूळ फेकून प्रदर्शन करण्यात प्रवीण. त्याकाळात हैदराबाद काँग्रेसवर बंदी होती. महाराष्ट्र परिषद या नावाखाली हैदराबाद मुक्ती आंदोलनाचे कार्य गुप्तपणे चाले. महाराष्ट्र परिषदेचे कार्यालय वाड्याबाहेर तोतला यांच्या दुकानातच चाले. डॉ. जीवनराव देशपांडे, हरीभाऊ तांदळे, खंडेराव धोंड हे मुखंड. रामभाऊ इटके, गणपतअप्पा इटके व सुभेदार यांनी हनुमान व्यायाम शाळेची स्थापना पूर्वीच केली होती. हे ही एक गुप्त चळवळीचे प्रमुख केंद्रच होते. झुरळे गोपीनाथ मंदिर हे गुप्तसभा घेण्याचे मुख्य ठिकाण. वैद्यनाथ मंदिराच्या मार्गावरील रावकमल हे आणखी एक महत्त्वाचे केंद्र. बाहेर गावाहून येणारे भूमिगत क्रांतिकारकांचे हे निवासस्थान.

त्या काळात परळीला शिमग्यानिमित्त बघत राहवीत अशी सोंगे निघत. सोंगे सर्व धार्मिक व पौराणिकच असत. परळी व पंचक्रोशीतल्या लोकांना या सोंगांचे भारीच आकर्षण व अप्रुप. एकवर्षी बैलगाड्यातून या सोंगांची मिरवणूक निघाली होती. भोवती सगळ्या गॅसबत्त्यांचा झगमगाट होता. सोबत भाले, तलवारी घेतलेले रक्षक होते. सोंगे असलेल्या बैलगाड्या देशमुखपारावर आल्या.

त्यावेळी वादू रोहिला नावाचा एक समाज कंटक गुंड फारच मातला होता. त्याने दगड मारून बत्ती फोडली व पळू लागला. मिरवणुकीतील बहादूर तरुण रक्षक भाऊ कापसे, मारुती वाघे, नागनाथ रावळ, महादू व बळीराम लोहार यांनी पळणाऱ्या वादूला पकडून भाल्यानी भोसकले व त्याला भाल्यावर घेऊन हैदोस घातला. त्याला ठार केले व समोरच्या मोठ्या नाल्यात त्याचे प्रेत कोंबले. कित्येक वर्षे हा खटला चालला. गुन्हेगार गवसले नाहीत. तत्कालीन पोलिसांनाच या गुन्हेगारांचे भय होते. शिमग्यातील सोंगाच्या या घडलेल्या घटनेमुळे रझाकारांना व गुंडांना फार धाक व वचक वाटे. या दबदब्यामुळे गुंडांच्या गुंडगिरीला व अत्याचाराला चांगलाच पायबंद बसला होता. इतरत्र जसे भयंकर अत्याचार झाले तसे परळीत झाले नाहीत. रझाकारांच्या व पस्ताकोमच्या निघणाऱ्या सशस्त्र मिरवणुका आम्ही शाळकरी मुले निर्भयपणे बघत उभे राहत असू. त्यांच्या चाललेल्या कवायती आम्ही जवळून पाहत असू.

१९४५ साली अखिल भारतीय हिंदू महासभेचे अधिवेशन परळीला झाले. धर्मवीर बा.सी.मुंजे, धर्मवीर वि.रा. पाटील, वाय.डी.जोशी, एम.डी.देशमुख, जुक्कलकर, राजा बन्सीलाल हे आले होते. त्यांचा सर्वांचा मुक्काम शिवाजीराव देसाईकडे म्हणजे आमच्या घरी होता. माझे वडील त्या अधिवेशनाचे स्वागताध्यक्ष होते. त्याबद्दल माझ्या वडिलांवर निजामाने खटला दाखला केला होता पण याही खटल्यातून माझे वडील मुत्सद्दीपणे युक्तिवाद करून सहीसलामत सुटले ग.त्र्यं.मांडवखोलकर पण आले होते. परळीच्या या अधिवेशनासाठी निघालेल्या स्वातंत्र्यवीर सावरकरांना वाटेतच अटक झाली. त्यामुळे ते परळीला येऊ शकले नाहीत. खाकी हाप पॅट, पांढरा शर्ट व भगवी टोपी असा हिंदू महासभेच्या स्वयंसेवकांचा गणवेश होता. गुरुवर्य करुणा प्रसादजी दीक्षित हे स्वयंसेवकांचे गुरू व प्रमुख होते.

“ऐ हिंदू वीरगण आवो
तानाजीने सिंहगडी में
धूम मचायी एक घडी में
ऐसी धुडम मचाओ.....
ऐ हिंदू वीरगण आवो...”

हे प्रभावी गीत ते असे म्हणायचे व म्हणायला लावायचे की रक्त कसे

सळसळायचे !

या काळात टिळकांचे 'केसरी' व नथुराम गोडसेंचे 'हिंदू राष्ट्र' हे दैनिक रोज न चुकता येत असे. ते कोठून व कसे येत याचा मात्र कोणालाही पत्ता नव्हता. एक वृद्ध गृहस्थ ही वृत्तपत्रे आणत. एका रात्रीची गोष्ट. अकरा वाजत आलेले. रावळमठावर पोलिसांची धाड पडल्याचे कानावर आले. आईने मनावर घेतले. झोपी गेलेल्या बहिणींना व मला उठवले. डोळे चोळीत आम्ही उठलो. भारवंडीवरची 'हिंदू राष्ट्र' दैनिकांची उतरंड उतरली. गठ्ठयावर गठ्ठे खाली नेले. रात्रभर आम्ही यज्ञात 'हिंदू राष्ट्र'च्या आहुत्या देत बसलो होतो.

माझे प्राथमिक शिक्षण चौथीपर्यंत वैद्यनाथ विद्यालयातच झाले. देशभक्तीचे बाळकडू व राष्ट्रनिष्ठेचे बालामृत मला वैद्यनाथ विद्यालयानेच पाजले. त्या संस्कारातच माझा पिंड पोसला. देशभक्ती ही गुळाची पोळी नसून सुळावरची पोळी आहे हे मला बालपणीच कळले व वळलेपण. प्रार्थनेने शाळेची सुरुवात होत असे. वर्गाप्रमाणे मुलांच्या एका मागे एक अशा रांगा असत. रांगांसमोर लवलवणारी छडी हातात घेऊन मुख्याध्यापक उभे असत. सरकारी शाळेपेक्षा आमच्या प्रार्थना वेगळ्या. प्रेरक व स्फूर्तिदायक असत. "रक्ष रक्ष भारता प्राचीन जनपदा । भोगियली बहु जये एकदा वैभव सुखसंपदा" किंवा "हे प्रभो ! आनंददाता ज्ञान हमो दिजिए । लिजिए हमको शरण मे हम तुम्हारे हो गए" तसेच "ऐ मातृभूमी तेरे चरणो पे शीर नमाउ" अशा प्रार्थना असत. प्रांगणात प्रार्थना चालू असताना बाहेरून आमच्यावर दगडफेक होई. हलता कामा नये ही सक्त ताकीद. उशीरा सुरू होणाऱ्या सरकारी शाळेची पोरं आमच्यावर दगडफेक करीत. त्या बद्दल त्यांना शाबासकी मिळे. सरकारी शाळेतल्या पोरांना अलाहजरतच्या सालगिरी निमित्त अलाहजरतची प्रतिमा असलेला एक फारच आकर्षक बिल्ला भेट म्हणून दिला. प्रभाकर शास्त्री नावाचा मित्र तो बिल्ला घेऊन माझ्याकडे आला. आम्ही त्या बिल्ल्याचे यथासांग दफन केले. त्याने चुगली केली. कदीर, नजीर, मंजूर, दस्तगीर, युसूफ, शेरखाँ, नुरखाँ हे आम्हाला मारण्यासाठी आले. वैजनाथ काळे, नारायण देशमुख व मी त्यांची पळता भुई थोडी करून सोडली.

पाचव्या वर्गाला परवानगी न मिळाल्यामुळे वैद्यनाथ विद्यालयाचे तत्कालीन मुख्याध्यापक र.भ. देशपांडे यांनी आम्हाला सरकारी शाळेत दाखल केले. उर्दूच्या

क्रमिक पुस्तकाच्या मुखपृष्ठावर निजामाचा फोटो असे. पहिल्याच दिवशी आम्ही त्या फोटोचे डोळे कंपासमधील कोनमापकाने फोडून फोटो विद्रूप केला. त्याच पोरांनी सदर मुदरीसकडे चुगली केली. फैज महंमद नावाचे मुख्याध्यापक फारच क्षमाशील होते. त्यांनी आम्हांला पोटात मुंडी घालून, वाकून माफी मागायला लावून माफ केले. शाळेची 'ताबदकालिके आलममेरी ए सद्र के' ही प्रार्थना आम्हाला शेवटपर्यंत म्हणताही आली नाही व अर्थ समजल्यामुळे म्हणावीही वाटली नाही. मार खाल्ला पण म्हणून जीभ विटाळली नाही. आज वाटत नसला तरी त्याकाळी विद्रोहच होता. विद्रोहाचासुद्धा विचार कालसापेक्षच असतो.

परळीच्या स्वातंत्र्य आंदोलनात गणपतराव राजाराम देशमुख, वैजनाथराव बळवंतराव चव्हाण, दत्तात्रय नारायणराव दहिवाळ, कॉ. भास्करराव भगवानराव देशपांडे, कॉ. प्रभूअप्पा वीरभद्रप्पा मिसाळ, कॉ. वैजनाथ गोविंद भोसले, कॉ. भगवानदास भुतडा व कॉ. नरहरी रंगनाथ फुलारी यांचा सहभाग उल्लेखनीय होता. यांनी निजामाच्या पोलिसांना सळो की पळो करून सोडले. कॉ. नरहरी रंगनाथ फुलारींनी भर रझाकारी काळात गणेशपार भागातील पोलिस चौकीवर तिरंगा फडकवून ते जे भूमिगत झाले ते स्वातंत्र्यानंतरच प्रकटले. हे खरे स्वातंत्र्य सैनिक ! स्वातंत्र्योत्तर काळात स्वातंत्र्यसैनिकांचे पेव फुटले व मानधनाचे मानकरी ठरले.

आमच्या वाड्याच्या दक्षिणेला सगळ्या रोहिल्यांची वस्ती होती. सतारकाका व त्यांचा मुलगा या भागातील रझाकाराचे प्रमुख होते. तेव्हा नुरखां नावाच्या गुंडाचा जनतेला फारच उपद्रव होत असे. आमच्या बैठकीच्या सगळ्याच खुंट्यांना शस्त्रास्त्रे लटकवलेली असत. आठ खुंट्यांना दारू व छर्रे यांनी ठासून भरलेल्या बंदुका व दोन्ही कोपऱ्यात मोठ्या व धारदार पात्यांचे उंच भाले, वर माळवदावर चारीकडे लांब पल्ल्याचा मारा करणाऱ्या गोफणी व गुंडे. दमट व आर्द्र हवामानामुळे बंदुकीतली दारू सर्दायची. ती रोज काढून उन्हात वाळवायची ही जबाबदारी माझी. नागनाथप्पा हालगे व माझे वडील देसाई देशमुख यांच्या जिवाला रोहिल्यांकडून धोका होता. नागनाथप्पांचे नंग्या तलवारधारी दोन शीख अंगरक्षक होते. तर कापसे, सुरवसे, बंदे व लोहार हे माझ्या वडिलांचे अंगरक्षक होते. पळ काढण्याच्या विचाराने चुकूनही स्पर्श केला नाही. अधीर न होता धीराने भीषण व भयंकर परिस्थितीला तोंड देत दिवस काढले. १७ सप्टेंबर १९४८ चा दिवस उगवला व आम्ही मुक्त झालो.

सय्यद एकबाल स.इस्माईल

पोलिस ॲक्शन झाले तेव्हा मी पाटोद्यात उर्दू चौथीच्या वर्गात शिकत होतो. म्हणजे माझे वय १० वर्षे असेल. शाळेला दुपारची सुटी झाली आणि पाटोद्यापासून ३ कि.मी. अंतरावरून रणगाड्यातून फायरिंगचा आवाज येऊ लागला. पाटोद्यालाही फायरिंग झाली. या फायरिंगमध्ये पाटोदा शाळेच्या छतावर उभा असलेला चपराशी गोळी लागून मेला. निजामाजवळ तैनात अशी फौज व भरपूर असा दारूगोळा नव्हता, तरीदेखील काही रझाकार व बाहेरून आलेले रोहिले यांनी मोर्चेबांधणी केली होती. दुपारी तीनच्या सुमारास बीडवरून जिल्हाधिकाऱ्यांचा निरोप आला आणि पाटोदा तहसीलदाराने सर्वांना गाव सोडण्याचा आदेश दिला. मुस्लिम वस्तीत धावपळ सुरू झाली. पैसाअडका, भाकरी व थोडे कपडे घेऊन सायंकाळी चारच्या सुमारास सर्व समाज घरदार सोडून मधल्यामार्गे बीडकडे पायी निघाले. मध्यरात्री मुक्काम केला. पावसाळा असल्याने पावसाने ही झोडपले. दुपारी दोनच्या सुमारास हे लोक मांजरसुंबा घाटात पोहचले. बीडवरून काही ट्रक आले त्यातून हे लोक बीडला मेहबूबसरा या ठिकाणी उतरले. मी आणि माझा मित्र सय्यद पाशा त्यात बसलो. मला या सर्व प्रकाराबद्दल काही एक घेणं देणं नव्हतं. आम्हाला बीड शहर पाहायला मिळणार होते म्हणून आम्ही आनंदी होतो.

इकडे पाटोद्यात मुस्लिम मोहल्ल्यात कोणीही राहिले नाही. चार वयस्कर

म्हातारे व एक म्हातारी राहिली होती. मिलिटरीने त्यांना ताब्यात घेऊन इसापूर जेलमध्ये पाठवले. दोन महिन्यांनंतर ते सुटून गावी आले. मुस्लिम मोहल्ल्यात सर्व लुटालूट झाली होती. घरात गाडगी मडक्यशिवाय काहीच राहिले नव्हते. घर लुटीचे प्रकार जवळपास दोन आठवडे चालूच होते. ज्यांच्याकडे जमिनी होत्या त्यांच्या शेतीची औजारे व बैल बारदाना लोकांनी लुटला. काहींनी त्यांच्या जमिनीवर अनधिकृत कब्जेही केले, परंतु पुढे ते सरकारने मोडीत काढले. मात्र घरातले जे साहित्य लुटले गेले ते परत मिळाले नाही अशी भिकान्याची अवस्था समाजाला आली. इतर काहीही अनिष्ट घटना घडली नाही. शाळेचा शिपाई मात्र मेला.

पोलिस ॲक्शननंतर हळूहळू दोन महिन्यांत लोक आपआपल्या घराकडे परतले. रात्री अंधार पडल्यावर लोक घरी येत व सकाळी पहाटेच शेतात जात. बहुतेकांना शेती होती. या ॲक्शनमुळे या समाजाचा प्रपंच उद्धवस्त झाला. त्याची भरपायी सरकारने दिली नाही व कोणी मागितलीही नाही. भीतिपोटी सर्व चूप झाले.

स्टेट काँग्रेस आणि राजकारणातला संघर्ष चांगलाच पेटला होता. १९४७ ला भारत स्वतंत्र झाला आणि १९४८ ला हैदराबाद स्वतंत्र झाले. या एक वर्षाच्या कालावधीत शेवटचे चार पाच महिने संघर्षाचे गेले. देशात स्वातंत्र्यापूर्वी निजाम राजवटीत जनतेला त्रास होता असे कुठे ऐकीवात नाही. आजही जुने लोक म्हणतात, तेच राज्य चांगले होते. त्या काळात कायद्याचे राज्य होते. न्याय निवाडा नियमाप्रमाणे होत होता. त्याबद्दल पक्षपात होत असल्याचे कोणी बोलले नाही, पण रझाकारांनी नंतर घोळ घातला.

पाटोद्यात एका मुस्लिम माथेफिरूने लिंबागणेशच्या एका शेटजीचा सुपारी घेऊन खून केला. लिंबागणेश येथील या शेटजीकडे एका धनगराने जमीन परतीच्या बोलीवर गहाण ठेवली होती आणि शेटजीने नंतर ती परत देण्याचे नाकारले. या वादातून धनगराने खुनाची सुपारी दिली व शेटजीचा खून केला. त्यावेळचे फौजदार गौरी याने ताबडतोब पोलिस पाठवून धनगरास अटक करून त्यावर खटला भरला त्यात त्याला जन्मठेपेची शिक्षा झाली. पोलिसॲक्शन झाले तेव्हा तो जेल भोगत होता.

आज लोकशाही नावाला आहे. या लोकशाहीत एक टक्कासुद्धा लोक

नाहीत. पाटोदा गावातील लोहार समाजात एक क्रांतिकारी जन्मला, त्याचे नाव धोंडिबा नागथई. याने निजाम राजवटीविरुद्ध स्वातंत्र्यासाठी स्टेट काँग्रेस पक्षाच्या माध्यमातून उठाव केला. पाटोद्यापासून ३० कि.मी.वर खर्डा येथील कॅम्पचा तो सैनिक होता. या कॅम्पमध्ये पन्नास ते साठ क्रांतिकारी होते. ते रात्रीच्या वेळी निजामाचे नाके जाळीत व निजामी पोलिस चौक्या व करोडगिरी नाक्यांवर हल्ले करीत. या कॅम्पमध्ये बेनसूरचा देवराव आडसूळ, वाघेराचा कुंभार, बाह्याळचे केशवराव बांगर, किसनराव बांगर, शंकरराव बांगर ही मंडळी होती.

पाटोदा-अनपटवाडी शिवारात निजाम सरकारचे जवान निजाम स्टेटमधून बाहेर जाणाऱ्या वस्तू व बाहेरून येणाऱ्या वस्तूंवर 'चुकती' नावाचा कर बळजबरी आकारत असत. अनपटवाडी हे सरहद्दीवरचे गाव. पुढे जामखेड तालुक्याची हद्द होती. हद्दीच्या पलीकडे काँग्रेस पक्षाचे कार्यकर्ते सरहद्दीवरचे नाके जाळीत. अनपटवाडीच्या शिवारात धोंडिबा नागथईने 'चुकती' करासाठी बळजबरी करणाऱ्या अमीनोद्दीन कोतवालाच्या पायामध्ये पत्र्याची नाल खिळे मारून ठोकली. शेवटी अनपटवाडीच्याच लोकांनी अमीनोद्दीन कोतवालास गाडीत घालून पाटोदा येथे आणले व त्या पत्र्याच्या नाली दवाखान्यात काढल्या. अमीनोद्दीन पुढे बरेच दिवस जगला. हैदराबाद मुक्तिआंदोलनात धोंडिबा नागथई-देसाई, बाह्याळचे केशवराव किसनबाबा, शंकरराव बांगर यांचे मोठे योगदान होते.

निजाम सरकारने लेव्हीच्या रूपाने जमवलेले धान्य बेनसूरच्या चावडीत ठेवले होते. देवराव व त्यांच्या साथीदाराने हे धान्य लुटले. त्यामुळे सरकारचा देवरावांवर राग होता. त्यांच्या विरोधात पकड वॉरंट होते. पोलिस त्यांच्या मागावर होते. बेनसूर, रोहतवाडी, डोमरी पिंपळवंडी हे गाव इंग्रजी सत्तेत होते. पिंपळवंडी कुसळंबवरून कोल्हेवाडी हद्दीत प्रवेश करीत असताना पायात काटा टोचल्यामुळे देवरावांना पळता आले नाही म्हणून ते पकडले गेले. त्यांची हत्या सौताडा डाकबंगल्यात करण्यात आली असे लोक बोलतात. फितुरीमुळे देवराव पकडले गेले; नसता पोलिसांच्या हाती ते लागणे शक्यच नव्हते. ते देशासाठी हुतात्मा झाले होते.

पाटोदा गावातील स्वातंत्र्यसैनिक सुब्बालाल नारायणदास कांकरीया यांचे निजाम सरकारच्या अधिकाऱ्यांशी कुठल्यातरी प्रश्नावर बिनसले. त्यांच्या विरोधातही

पकड वॉरंट निघाले. सुब्बालाल कांकरीया आणि त्यांचे सर्व कुटुंब घरदार सोडून नगर जिल्ह्यात गेले. त्यांचा वाडा पुढे रझाकाराने ताब्यात घेतला. तेथे निजामाचे सैनिक राहत होते.

भारतीय सैन्याने आक्रमण केल्यावर पाटोद्यात दुपारपर्यंत मिलिटरीचे रणगाडे आले. त्यांनी फायरिंग केले आणि परत सौताडा गावी गेले. इकडे गावात निजाम सरकारचे अधिकारी पळून गेले. मुस्लिम समाजही घरदार सोडून गेला. दुसऱ्या दिवशी सकाळी गावातील मंडळी किसनराव, माधवराव जाधव व अॅड. रामकृष्ण डिघुळ हे सौताडा गावी जाऊन मिलिटरिला भेटले आणि पुन्हा पाटोदा गावी मिलिटरी आली.

पाटोद्यातील निवासी पंचाऐंशी वर्षीय रामराव एकबोटे यांनी सांगितले की, १९४७ पूर्वी निजाम राजवटीत सर्वत्र कायद्याचे राज्य होते. कुठलाही भेदभाव नव्हता. कोणावरही अत्याचार झाला नाही. एवढेच काय सर्वांना न्याय मिळे रामराव म्हणाले, निजाम म्हणत, “एक आंख मेरी हिंदूकी और दुसरी मुस्लिम की है.”

१९४७ नंतर भारत स्वतंत्र झाला. सरहद्दीवर हैदराबाद मुक्तीची चळवळ सुरू झाली. भारत सरकारने निजामाला लोकशाही राज्यात विलीन होण्याचे पत्र दिले. पंडित नेहरू व वल्लभभाई पटेल यांची बोलणी चालू होती. त्याच काळात कासीम रझवीने रझाकारांची फौज उभी केली. त्याला निजामास पदच्युत करून राज्य मिळवायचे होते. त्याने निजामाचे अधिकारी स्वतःकडे वळवण्याचा प्रयत्न केला ते त्याला फारसे जमले नाही. इकडे मात्र रझाकारांनी गावोगावी दहशतीचे वातावरण निर्माण केले. स्टेट काँग्रेसला मानणाऱ्या हैदराबाद मुक्तिलढ्याशी संबंधित लोकांवर जुलूम होऊ लागला. रामराव एकबोटे म्हणतात, ‘हा जुलूम १९४७ नंतर जवळपास ८ महिने चालला. पुढे १७ सप्टेंबर १९४८ ला हैदराबाद संस्थान मुक्त झाले.’

हैदराबाद स्वातंत्र्यलढ्यात निजामाची फौज कुठेही सामना करण्यास उतरली नाही. त्यामुळे फारसा रक्तपात झाला नाही. निजाम नेहरूंना सरेंडर झाला. त्याला भारत सरकारने हैदराबादच्या राजप्रमुखाचा दर्जा दिला.

रेणुकामाय ठोंबरे.

दगडू (बप्पा) ठोंबरे.

रेणुकामाय या मूळच्या बीड तालुक्यातील डोईफडवाडीच्या. दहिफळ वडमाऊलीच्या माधवराव ठोंबरे यांच्याशी त्यांचा विवाह झाला. माधवराव व्यवसायाने शेतकरी होते. दहिफळ वडमाऊली येथील प्रसिद्ध देवी रेणुकाआई वरून माधवरावांनी आपल्या बायकोचे नाव 'रेणुका' ठेवले. सर्वजण रेणुकाला 'रेणुकामाय' म्हणत.

रेणुकामाय अशिक्षित होत्या. त्यांना एकूण अकरा अपत्ये झाली. त्यातून फक्त एकच मुलगा वाचला. मुले वाचत नव्हती म्हणून रेणुकामायने त्याचे नाव दगडू ठेवले. दगडूला सर्वजण बप्पा म्हणत. दगडू अडीच वर्षांचा असतांना वडील वारले. रेणुकामाय दुसऱ्याच्या शेतात मजुरीने जाऊ लागल्या. रेणुकामायने दगडूला गावातील शाळेत घातले. पण दगडूला अभ्यासाचा कंटाळा होता. वर्गात त्याच्या समोर हरी सोनार नावाचा विद्यार्थी असे. त्याचे पाहून दगडू गणित लिहित. हरी सोनार यांनी आयुष्यभर रेणुकामाय व दगडूला साथ दिली.

आर्थिक परिस्थितीमुळे दगडूची शाळा सुटली. चारआणे महिन्याने काही दिवस त्याने गुरे राखली. गावातील शेतीचे भांडण चालू होते. दगडूला घेऊन रेणुकामाय बीड-अंबाजोगाईच्या मधल्या वाटेने पायी तारखा करत असे. रेणुकामाय स्वभावाने कडक होत्या. शेतीच्या भांडणामुळे दगडूला कोणी मारू नये म्हणून त्यांनी गाव सोडले. त्या केज तालुक्यातील तांबवा येथे राहायला गेल्या. तांबवा

येथे रेणुकामायच्या बहिणीचे घर होते. दगडू मावस भावाबरोबर शेतीत व गुन्हाळावर काम करीत असे.

दगडू थोडे मोठे झाले. लोक त्यांना बप्पा म्हणून बोलवित. तांबवा येथे भगवान बाबांचे किर्तन झाले. त्यात बप्पांनी मृदंग वाजवला. पुढे त्यांना मृदंग वाजवण्याचा नादच लागला. अनेक दिवस ते भगवान बाबा बरोबर मृदंग वाजवत फिरले. अशातच एकदा त्यांनी तमाशात ढोलकी वाजवली.

वयाच्या अठराव्यावर्षी केज तालुक्यातील घुल्याची टाकळी येथील निवृत्ती घुले यांची मुलगी गयाबाई हिच्याशी बप्पांचे लग्न झाले. रेणुकामायने गयाला तीनशे रुपये हुंडा दिला. त्यावेळी पंचवीस बैलगाड्या लग्नाला गेल्या होत्या. गयाबाई चार भावात एकटी असल्याने ती सर्वांची लाडकी होती. तुळशीराम, दादाराव, रामकिसन, गया व ज्ञानोबा असा निवृत्तीचा परिवार होता. गयाची आई मंजुळाबाई या सुरेख व देखण्या होत्या. गयाला सगळे 'तबडी' म्हणत.

बप्पांचे लग्न होण्याचा आणि हैदराबाद मुक्तिसंग्राम सुरू होण्याचा काळ एकच होता. काळेगाव येथे कॉ. काशीनाथराव मुकादम राहत असत. ते विचाराने मार्क्सवादी होते. ते अत्यंत कडक शिस्तीतचे होते. मुक्तिसंग्रामात तरुणांनी सहभाग घ्यावा म्हणून कॉ. काशिनाथराव व श्रीनिवास खोत गावोगावी बैठका घेत. अशाच बैठकीत श्रीनिवासराम खोत व कॉ. काशिनाथराव मुकादमांची नजर अठरा वर्षांच्या तरुण देखण्या बप्पांवर पडली. खोत व कॉ.काशिनाथराव मुकादम यांच्या भाषणाने बप्पा प्रभावित झाले व त्यांनी मुक्तिसंग्रामात उडी घेतली. श्रीनिवासराम आगळगाव कॅम्पचे प्रमुख होते तर कॉ. काशिनाथराव एक धाडशी स्वातंत्र्यसैनिक होते. बप्पा आगळगाव कॅम्पला श्रीनिवास खोत यांच्या नेतृत्वाखाली काम करू लागले. त्यांची धाडसी वृत्ती पाहून खोतांनी त्यांची सशस्त्र तुकडीत निवड केली. बप्पा बंदुकीची नेमबाजी शिकले. बेलगावच्या बाहेरील वडाच्या झाडाला निजामाचे कापडी पुतळे लटकवून त्यावर बप्पांनी पहिली गोळी झाडली!

रेणुकामायला बप्पा एकुलता एक मुलगा होता. बप्पा स्वातंत्र्यसंग्रामात लढायला गेल्याने रेणुकामाय त्यांना शोधत आगळगाव कॅम्पवर पोहचल्या. स्वातंत्र्यासाठी लढणाऱ्या भूमिपुत्रांचे शौर्य पाहून रेणुकामाय प्रभावित झाल्या आणि घरी न परतता या लढ्यात त्यांनी स्वतःला झोकून देण्याचा निर्धार केला.

स्वातंत्र्यसंग्रामाचे वारे इतके वेगात होते की, निरक्षर रेणुकामाय सारखे असंख्य जण हसत हसत सर्वस्व त्याग करायला तयार झाले होते. रेणुकामाय संग्रामात योगदान देण्याविषयी नेहमी विचार करीत. एके दिवशी त्याने ठरवले की, कॅम्पवरील सर्व सैनिकांसाठी स्वयंपाक करून लढ्यात भागीदारी करायची. त्यांनी ही भावना कॉ. मुकादमांना बोलून दाखवली. लगेच कॉ. मुकादमांनी रेणुकामायवर स्वातंत्र्यसैनिकांसाठी स्वयंपाक करण्याची कामगिरी सोपवली. हैदराबाद स्वातंत्र्यसंग्राम यशस्वी होई पर्यंत रेणुकामायने आपले योगदान दिले.

एके दिवशी मोहिमेवरून परतताना स्वातंत्र्यसैनिकांनी रेणुकामायची परीक्षा घेण्याचा निर्णय घेतला. बप्पांना मागे ठेवून त्यांचे सहकारी मायकडे गेले. बप्पा दिसत नव्हते. सकाळीच बप्पा व त्यांची टीम नाका उडवायला गेली होती. आलेल्यांमध्ये बप्पा दिसेनात, पण मायने शब्दही उच्चारला नाही. जेवण वाढण्याची तयारी करू लागल्या. सहकारी म्हणाले, “बप्पा नाही आला!” माय म्हणाल्या, “बप्पा नाही आला म्हणून काय झाले, तुमच्या सगळ्यात मी बप्पाला बघते.”

सशस्त्र तुकडी खडकीचा वाडा फोडायला गेली. त्यात बप्पा होते. वाड्यातील कोणीतरी जागे झाले समजून तुकडीने तातडीने पळ काढला. येथील लुटीचा माल सोलापूरच्या कुणा गांधीकडे दारुगोळा आणण्यासाठी सोपवला. पण मालही गेला अन् दारुगोळाही.

पुढे रेणुकामाय यांचे १९८४ साली निधन झाले. मुक्तिसंग्रामानंतर बप्पा पोलिस मध्ये भरती झाले. जमादार म्हणून रिटायर झाले. शेवटपर्यंत त्यांनी कम्युनिस्ट म्हणून स्वतःला ठेवले. २ मे २००५ रोजी बप्पांचा मृत्यू झाला. कॉ.भागवत मास्तर (आवरगाव), भीमराव ठोंबरे(दहिफळ) सुखदेव घुले (बेलगाव), तांबडे (डोणगाव), खरबड (युसूफवडगाव), श्यामराव जाधव (नांदुरघाट), गालफाडे (साळेगाव) व भगवान घुले(बेलगाव) आदीजण बप्पांचे आगळगाव कॅम्पमधील सहकारी होते. याच टीमने बर्दापूरचे पोलिस स्टेशन उडवले होते. कडकनाथवाडी येथे या सशस्त्र टीमची रझाकारांसोबत चकमक झाली होती.

बीड जिल्ह्यातील प्रसिद्ध कार्यकर्त्या व विधान परिषदेच्या माजी आमदार अॅड. उषा दराडे या बप्पांच्या कन्या तर रेणुकामायच्या नात होती.

संदर्भ - बीड जिल्ह्यातील स्वातंत्र्यलढा, लेखक- श्रीनिवास खोत/ दिगंबर विधे, पृष्ठे ५६, ५७ व ८३
अॅड. उषा दराडे यांची मुलाखत

साहेबराव पंढरीनाथ थोरवे

साहेबराव थोरवे हे जिल्ह्यातील ज्येष्ठ स्वातंत्र्यसैनिक असून त्यांचा जन्म सन १८९५ मध्ये झाला. त्यांच्याशी केलेली बातचीत:

-लहानपणी निजाम राजवटीत कोणते अनुभव आले ?

मला अजूनही चांगले आठवते की, तो काळ निजाम राजवटीचा विशेषतः रझाकारांच्या निष्ठुर वाईट कृत्यांचा काळ होता. लोक सतत भीतीच्या सावटाखाली आला दिवस पुढे ढकलायचे. या काळात एक प्रकारचे धार्मिक वितुष्ट वाढल्यासारखे वाटायचे.

-निजामकालीन स्थिती कशी होती ?

मराठवाड्याच्या सर्व भागांचा समावेश तत्कालीन निजामाच्या हैदराबाद संस्थानात होता. या संपूर्ण भागावर निजामाचीच हुकुमत चालत होती. सरहद्दीपलीकडे इंग्रज राजवटीचा अंमल होता. त्यामुळे सरहद्दीपलीकडे लोक नवीन आधुनिक विचाराने पुढारलेले होते. बदलाचे नवीन वारे वाहत होते. आमच्या भागाला त्या काळापासून तर आजतागायत 'मोगलाई' असेच म्हटले जात आहे. त्याकाळात समाज त्यावेळच्या राज्यकर्त्यांच्या धोरणामुळे दोन धार्मिक गटात म्हणजे हिंदू-मुस्लिम अशा गटात विभागला गेला होता. त्यामुळे सतत समाजात दहशतीचे

वातावरण पसरलेले असायचे. समाजात एक प्रकारची दुही किंवा अविश्वास निर्माण झाला होता.

-तुम्ही स्वातंत्र्यसंग्रामात कोणामुळे व कसे आलात ?

स्वातंत्र्यसंग्रामाच्या रणधुमाळीच्या काळात मी माझ्या गावातून व परिसरातील गावांमधून बैलगाड्या भरून अहमदनगरला जात असे. त्यावेळी अहमदनगर येथे बापूसाहेब भापकर, कडू पाटील आणि बाळासाहेब पवार या नगरकडील मंडळीच्या बरोबर मिटींगा होत असत. त्यांच्या पुढारलेल्या विचारापासून व तिकडच्या सुधारीत सामाजिक जीवनापासून प्रेरणा घेऊन आपणसुद्धा आपल्या भागातील स्वातंत्र्यसंग्रामात भाग घेतला पाहिजे असे तीव्रतेने वाटू लागल्याने आणि गोविंदभाई श्रॉफ आणि स्वामी रामानंद तीर्थ यांच्या विचारांची प्रेरणा घेऊन स्वातंत्र्यचळवळीत मी खेचलो गेलो.

-स्वातंत्र्यसंग्रामातील तुमच्या कांही आठवणी सांगा ना.....

वयोमानानुसार स्मरणशक्ती कमी होत असल्याने फारसे आठवत नाही. परंतु कांही गोष्टी पुसटश्या आठवतात. त्या म्हणजे आमचे गाव मुळात सरहद्दीवरचे. त्यामुळे आमचा संपर्क नगरकडे अधिक. त्यावेळी आम्ही कार्यकर्त्यांनी एकत्र येऊन सरहद्दीवर ठाणे स्थापन केले. त्यामध्ये आगळगाव, मिरजगाव, हातोळण, चिचोडी पाटील, पाथर्डी अशा ठिकाणी केंद्रे स्थापन केली व त्याद्वारे स्वातंत्र्य चळवळीचे कार्य सुरू केले. आरणगावच्या केंद्रावर केंद्रप्रमुख म्हणून विश्वनाथ आजबे, तर उपकेंद्रप्रमुख आश्राजी जगताप होते. पाथर्डी केंद्रावर केंद्रप्रमुख म्हणून काशीनाथ जाधव, सोलापूर केंद्रावर रामराव आवरगावकर आणि हातोळण केंद्रावर केंद्रप्रमुख म्हणून जंजिरे व उपप्रमुख म्हणून मी स्वतः काम पाहत होतो. माझे काम म्हणजे दारूगोळा उपलब्ध करून कार्यकर्त्यांमध्ये वाटणे, त्यांना योग्य त्या सूचना देणे, त्यांचे संघटन करणे आणि निजामविरोधी कारवाया करणे हे होते. काशीनाथ जाधव कोलकत्यावरून दारूगोळा आणत असताना नगरच्या स्टेशनवर अचानक पकडले गेले. त्यांना अटक होऊन दोन महिने तुरुंगवास झाला.

-आपल्या गावात किंवा बीड जिल्ह्यामध्ये १७ सप्टेंबर १९४८ रोजी मिलिटरी आली तो दिवस आठवतोय का ? तेव्हा काय घडले होते ?

तो दिवस पुसटसा आठवतोय मला. मिलिटरिने येथे शिरकाव केल्यावर रझाकारांनी

शरणागती पत्करली आणि आम्हा सर्व कार्यकर्त्यांमध्ये एक आनंदाची लाट उसळली, नवा उत्साह, नवीन पर्वाची पहाट झाल्याप्रमाणे वाटले. आपला संघर्ष शेवटी फळाला आल्याचे समाधान वाटले.

-तुमच्या काळातील बीड जिल्ह्यातील प्रसिद्ध स्वातंत्र्य सैनिक कोण कोण होते ?

काशीनाथ जाधव, रामराव आवरगावकर, आश्राजी जगताप, भाऊसाहेब जंजीरे, विश्वनाथ आजबे, बीडचीसुध्दा काही मंडळी होती. स्मरणशक्ती कमी झाल्यामुळे आठवत नाही.

तुम्हाला स्वातंत्र्यसैनिकांच्या कारवाया किंवा काही घडामोडी आठवतात का ?

मी स्वतः या स्वातंत्र्यसंग्रामात प्रत्यक्ष हिरिरीने भाग घेतला. ऊन, वारा, पाऊस यांचा विचार न करता रात्रंदिवस सतत या भागातून त्या भागात आम्ही फिरत होतो. रझाकारांच्या चौक्या पहाटे नष्ट करणे, दारूगोळा पळवणे, रझाकारांच्या पलटणीवर हल्ला करणे, गावाचे संरक्षण करणे, अशा प्रकारची कामे आम्ही स्वतः केलेली आहेत.

-मुलाखतीबद्दल धन्यवाद.

परिशिष्टे

१. आगळगाव कॅम्पवरील सैनिक.
२. निजाम हद्दीत राहून कॅम्पसाठी कार्य करणारे स्वातंत्र्यसैनिक
३. आगळगाव कॅम्पचे तीन उपकॅम्प होते. या कॅम्पसाठी निजाम हद्दीत राहून काम करणारे सैनिक.
४. हैदराबाद स्टेट काँग्रेसचे मराठवाड्यातील जंगल सत्याग्रह, झेंडा सत्याग्रह व रझाकार केंद्रांवर हल्ले इत्यादी आंदोलने.
५. पाथर्डी कॅम्पवरील प्रमुख सैनिकांची नावे.
६. हैदराबादच्या निजामाच्या मृत्यूची वृत्तपत्राने दिलेली बातमी.
७. बीड जिल्ह्यातील विविध कॅम्पवरील प्रमुख मुक्तिसैनिक कार्यकर्ते.
८. 'वंदे मातरम्' संपातील बीड जिल्ह्यातील विद्यार्थी
९. महाराष्ट्र परिषद व हैदराबाद स्टेट काँग्रेसचे बीड जिल्ह्यातील पूर्णवेळ संघटक (१९४४ ते १९४८).
१०. हैदराबाद स्वातंत्र्यलढ्यातील बीड जिल्ह्यातील हुतात्मे.
११. मुक्तिसैनिकांनी बीड जिल्ह्यात केलेले विविध हल्ले.
१२. जनरल राजेंद्रसिंहजींची दोन प्रगटने.
१३. चनई, ता. अंबाजोगाई येथील स्वातंत्र्यसैनिकांविषयीचे हरिश्चंद्र संतराम जाधव, रा. सांगवी, जि. लातूर यांचे शपथपत्र.
१४. चनई, ता. अंबाजोगाई येथील स्वातंत्र्यसैनिकांवर जंगल सत्याग्रहाबद्दल निजाम सरकारने चालवलेल्या खटल्यातील साक्षी.
१५. परळी येथे स्वामी रामानंद तीर्थ यांचे निवडणूक प्रचारासाठी आयोजित भाषणाचे पत्रक.
१६. स्टेट काँग्रेसच्या धोरणांचा प्रचार करण्यासाठी परळी येथे आयोजित कार्यक्रमाचे पत्रक.
१७. स्टेट काँग्रेस तर्फे परळीत बाबासाहेब परांजपे यांचे जाहीर भाषण आयोजित करण्यात आल्याचे पत्रक.

१८. स्टेट काँग्रेस तर्फे नारायणराव जोशी यांनी पोलिस ॲक्शननंतर बीड जिल्ह्यातील जनतेला केलेले आवाहन.
१९. निजामाचे सर्फे खास, पायगा, संस्थाने आणि जहागिरी दर्शविणारा नकाशा.
२०. निजाम संस्थान व रजाकार यांनी संस्थानात व मराठवाड्यात केलेल्या रानटी हल्ल्यांची आकडेवारी.
२१. निजाम संस्थान व रजाकार यांनी बीड जिल्ह्यात केलेल्या रानटी हल्ल्यांची आकडेवारी.
२२. खटले दाखल झालेले व शिक्षा झालेले काही स्वातंत्र्यसैनिक.

परिशिष्ट- १

आगळगाव कॅम्पवरील सैनिक

१. श्रीनिवास व्यंकटराव खोत, अंबाजोगाई
२. काशीनाथ सीताराम मुकदम, काळेगावळी चिंचोली
५. किशनराव नारायणराव भावठाणकर, अंबाजोगाई
६. अण्णा सदाशिवअप्पा राजमाने, कळंब
७. दिगंबर हरिबा विर्धे, अंबाजोगाई
८. पांडुरंग वामन जोशी, नांदूरघाट
९. विश्वनाथ माधवराव लिंबगावकर, लिंबगाव
१०. मुरगप्पा काशिनाथाप्पा खुमसे, रेणापूर
११. सिद्रामाप्पा लोकरे, कळंब
१२. मनोहर खोसे, कळंब
१३. नामदेव खोसे, कळंब
१४. हरिश्चंद्र जाधव, सांगवी टाकळी
१५. अण्णा बाजीराव गीते
१६. भीमराव निवृत्ती ठोंबरे
१७. दगडू माधवराव ठोंबरे
१८. सुखदेव यशवंता घुले
१९. शिवदास भागुजी राऊत
२०. बाबू गेनबा तांबडे
२१. पांडुरंग बाबुराव खरबड, युसूफवडगाव
२२. राजा रेणुजी मांग, साळेगाव , केज
२३. देवीदास मासवी अप्पा पाटील, युसूफवडगाव
२४. भगवान कुंडलिक घुले
२५. भागवत रंगनाथ नखाते
२६. रेणुकाबाई माधवराव ठोंबरे, दहिफळ वडमाउली
२७. निवृत्ती सोनाजी जाधव
२८. विश्वनाथ दादा जाधव

२९. शामराव कोंडिबा जाधव
३०. ज्योती केशवराव तानात्रे
३१. दासराव रंगनाथराव गुंड
३२. अंबादास मांग, साळेंगाव
३३. गुंडप्पा संघप्पा जिरगे
३४. यादव सीताराम कऱ्हाड
३५. रामकृष्ण शंकरराव ठाकूर
३६. किसनदेव प्रल्हाददेव जोशी
३७. हरी राजाराम कुलकर्णी
३८. खंडेराव दिगंबर कुलकर्णी
३९. बसवलिंग देवसिंग स्वामी
४०. दौलत देशमुख, खरोळा

आगळगाव कॅम्पवरील काही आश्रित सत्याग्रही :

१. विश्वनाथ नागोराव जाधव
२. बलराम कदम
३. श्रीराम शिवचरण
४. राम निवृत्ती भोसले
५. बाबू तुकाराम
६. प्रल्हाद देवीदास
७. नामदेव महादू
८. यशवंत यंकोबा
९. नरहरी विठ्ठल
१०. वैजनाथ सुखदेव
११. रामराव कृष्ण
१२. देवराव तुळशीराम

संदर्भ : बीड जिल्ह्यातील स्वातंत्र्यलढा, लेखक-श्रीनिवास खोत व दिगंबर विधे, पृष्ठ ५६-५७

निजाम हद्दीत राहून कॅम्पसाठी कार्य करणारे स्वातंत्र्यसैनिक

१. भीमराव भवानराव खेडगीकर, अंबाजोगाई
२. चंद्रगुप्त बिहारीलाल गुप्ता, अंबाजोगाई
३. गणपत कृष्णाजी फुलारी, पानगाव
४. मल्लकार्जुन विश्वनाथअप्पा हलकुडे, रेणापूर
५. दत्ता नारायण दहिवाळ, परळी
६. शेंकरअप्पा सखारामअप्पा पोखरकर, अंबाजोगाई
७. वसंत शंकरराव ठाकूर, अंबाजोगाई
८. श्रीरंग अप्पा भिसे, भोकरअंबा
९. विनायक वैजनाथ रामपूरकर, अंबाजोगाई
१०. वामन रावणराव ठाकूर, सांगवी
११. तात्या सुखदेव कदम, परळी
१२. गणपत राजाराम कुलकर्णी, टाकळी
१३. गणपतराव सांगाप्पा इडके, परळी
१४. गंगुबाई तात्याराव सावंत, सांगवी
१५. नारायण कुलकर्णी, सिरसाळा
१६. रानबा बाळाजी गोरे, भोकरअंबा
१७. सुखदेव तुळशीराम सुतार, भोकरअंबा
१८. हरिदास एकनाथ भिसे, भोकरअंबा
१९. बाळकृष्ण माधवराव पटवर्धन, धारूर
२०. मल्लकार्जुन शंकरअप्पा नवगिरे, धारूर
२१. भगवान सुतार, वरपगाव
२२. धोंडीराम पाटील, पिंपरी शिराढोण
२३. जगन्नाथ रामचंद्र कुलकर्णी
२४. राजाराम आत्माराम कुलकर्णी

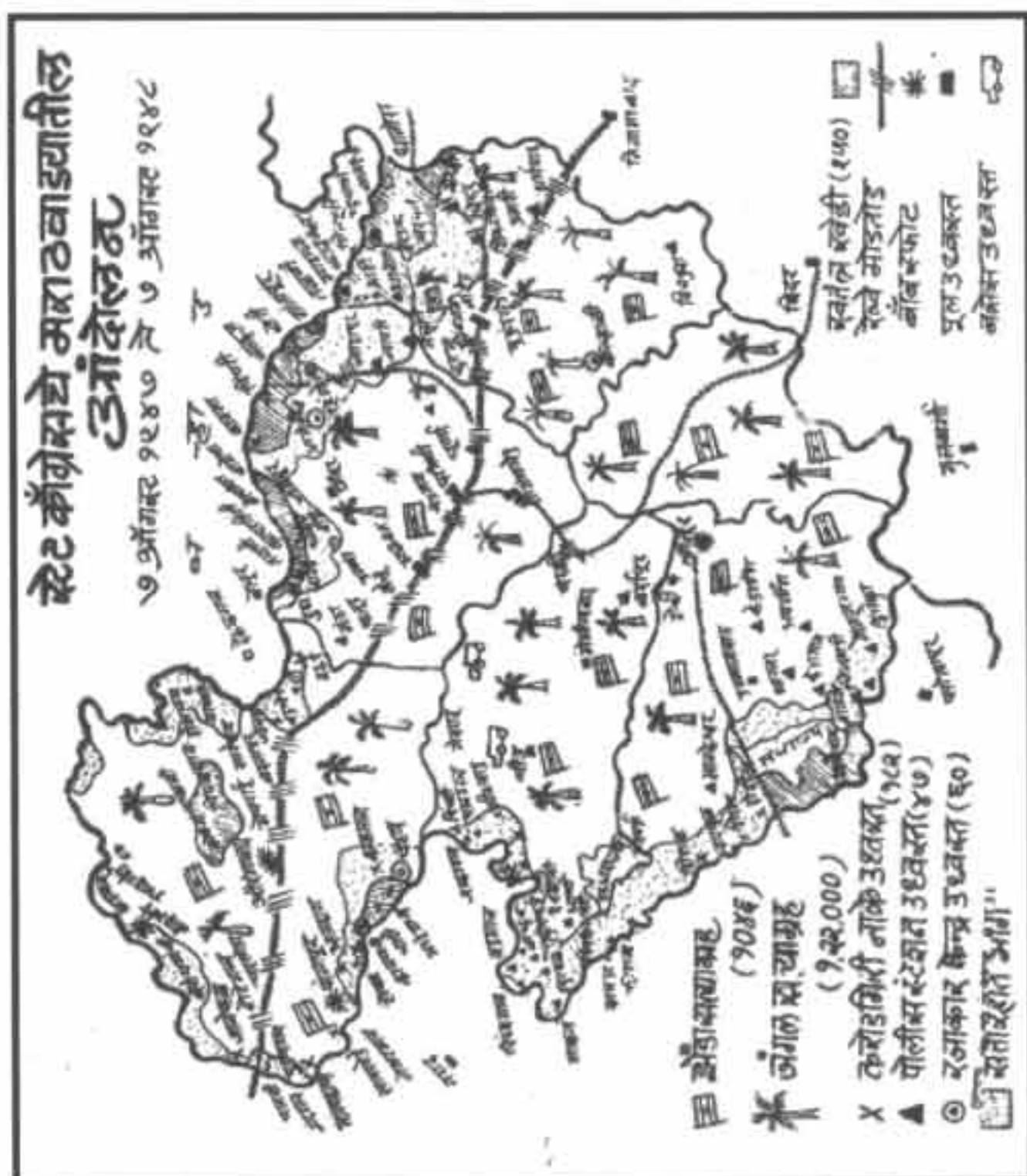
२५. दिगंबर तांदळे, परळी
२६. लक्ष्मणराव देशमुख, परळी
२७. हरिभाऊ तांदळे, परळी
२८. दत्त प्रसाद अवस्थी, परळी
२९. श्रीनिवास धरणीकर, परळी
३०. गुरुलिंगअप्पा मेनकुदळे, परळी
३१. प्रभाकर वैजनाथ रामपूरकर, अंबाजोगाई
३२. पांडुरंग पेन्टय्या पोटपल्लेवार, अंबाजोगाई
३३. ज्ञानोबा विठोबा भालेकर, अंबाजोगाई
३४. विश्वनाथ व्यंकोबा, चनई, ता.अंबाजोगाई
३५. सुदाम संभाजी कदम, चनई, ता.अंबाजोगाई

संदर्भ : बीड जिल्ह्यातील स्वातंत्र्यलढा, लेखक-श्रीनिवास खोत व दिगंबर विर्घे, पृष्ठ ५७-५८

आगळगाव कॅम्पचे तीन उपकॅम्प होते.
या कॅम्पसाठी निजाम हद्दीत राहून काम करणारे सैनिक

१. भीमराव भवानराव खेडगीकर,
अंबाजोगाई	१८. दत्ता नारायण दहिवाळ, परळी
२. चंद्रगुप्त बिहारीलाला गुप्ता,
अंबाजोगाई	१९. शंकरअप्पा सखाराम पोखरकर,
अंबाजोगाई
३. सुदाम संभाजी कदम, चनई	२०. बसंत शंकरराव ठाकूर
४. विश्वनाथ व्यंकोबा, चनई	२१. श्रीरंग अप्पा भिसे, भोकरंबा
५. ज्ञानोबा विठोबा भालेकर,
अंबाजोगाई	२२. विनायक वैजनाथ रामपूरकर,
अंबाजोगाई
६. पांडुरंग पेन्टया पोटपल्लेवार,
अंबाजोगाई	२३. धोंडीराम पाटील, शिराढोण
७. प्रभाकर वैजनाथ रामपूरकर,
अंबाजोगाई	२४. भगवान सुतार, वरपगाव
८. गुरुलिंगअप्पा मेनकुदळे, परळी	२५. मल्लीकार्जुन शंकरअप्पा नवगिरे,
धारूर
९. श्रीनिवास धारणीकर, परळी	२६. बाळकृष्ण माधवराव पटवर्धन, धारूर
१०. दत्तप्रसाद अवस्थी, परळी	२७. हरिदास एकनाथ भिसे, भोकरंबा
११. हरी तांदळे, परळी	२८. सुखदेव तुळशीराम सुतार, भोकरंबा
१२. लक्ष्मणराव देशमुख, परळी	२९. रानबा बाळाजी गोरे, भोकरंबा
१३. दिगंबर देशमुख, परळी	३०. नारायण कुलकर्णी, सिरसाळा
१४. दिगंबर तांदळे, परळी	३१. वामन रामराव ठाकूर, सांगवी
१५. राजाराम आत्माराम कुलकर्णी,	३२. तात्या सुखदेव कदम, परळी
१६. गणपत कृष्णाजी फुलारी,
पानगाव	३३. गणपत राजाराम कुलकर्णी, टाकळी
१७. मल्लकार्जुन विश्वनाथअप्पा
हळकुंडे, रेणापूर	३४. गणपत सांगाप्पा इडके, परळी
	३५. गंगुबाई तात्याराव सावंत, सांगवी

हैदराबाद स्टेट काँग्रेसचे मराठवाड्यातील जंगल सत्याग्रह, झेंडा सत्याग्रह व रझाकार केंद्रांवर हल्ले इत्यादी आंदोलने

परिशिष्ट- ५

पाथडी कॅम्पवरील प्रमुख सैनिकांची नावे

१. काशीनाथराव जाधव (कॅम्पप्रमुख)
२. विठ्ठल काटकर
३. सोनाजी गायकवाड
४. उद्धव गिरी
५. आश्रुबा जाधव
६. नारायण पालवे
७. तुकाराम कोळपे
८. सुखदेव कोळपे
९. योगाजी राऊत
१०. चतुर्भूज दायमा
११. आबा कोळपे
१२. बाबूराव इंगळे
१३. बुधाजी कैवाडे
१४. हरिश्चंद्र पवार
१५. देवराव उगलमुगले
१६. लक्ष्मण जाधव
१७. महादेव अप्पा ढेपे
१८. उत्तम काटकर
१९. विठ्ठल बाब्रस
२०. नामदेव घुले
२१. श्रावण सिंग
२२. गणपत जामकर
२३. संतराम गव्हाणे
२४. दिगंबर शिंदे
२५. लक्ष्मण पटार्डे
२६. नारायण जुजगर

हैदराबादच्या निजामाच्या मृत्यूची
वृत्तपत्राने दिलेली बातमी

NIZAM OF HYDERABAD DEAD.

Premier Prince of Indian Empire Had
Annual Income of \$10,000,000.

HYDERABAD, British India, Aug. 23.—Asaf Jah Nizam-ul-Mulk, the Nizam of Hyderabad and the premier Prince of the Indian Empire, died to-day. He was born Aug. 18, 1803, and succeeded his father, the Nizam Asaf-ud-daula, on the latter's death, Feb. 23, 1859.

The late Nizam belonged to a family of the highest antiquity and importance among Mohammedan rulers, being lineally descended from the first Khalif, Abu Bakr, the successor of the Prophet. The area of the State of Hyderabad is 52,000 square miles and occupies the central part of that region of India which is called the Deccan. It has a population of 11,141,142, of which 9,570,530 are Hindus. About 1,000,000 are Mohammedans, and the ruling class is of the Muhammadan religion. The dominions include the City of Golconda, which now lies in ruins. The late ruler was the ninth in succession from the Mogul Chieftain Asaf Jah, Nizam-ul-Mulk, the founder of the dynasty. About three years ago the Nizam's heir, Sultan-ul-Mulk Bahadur, accompanied by a royal entourage, visited the United States.

The Nizam was said to have had at his disposal an income of about \$10,000,000 annually and he entertained lavishly. His collection of jewels, which contained many gems of almost priceless worth, was one of the most magnificent in India. Among these jewels was the historic crown of rubies brought to the Court of Golconda in 1503 as a gift from the Shah Abbas, King of Persia, and the enormous diamond known as the Nizam.

बीड जिल्ह्यातील विविध कॅम्पवरील
प्रमुख मुक्तिसैनिक कार्यकर्ते

१. खर्डा प्रमुख- वामनराव गोविंदराव वझे, नामदेव
बापूराव खाडे, केशवराव बांगर.
२. पाथर्डी प्रमुख- काशिनाथराव जाधव, नारायणराव
जुजगर, उद्धवराव गिरी, सोनाजीराव
गायकवाड, विठ्ठलराव काटकर, विठ्ठलराव
बाब्रस, आसराजी जाधव, नारायण पालवे,
गणपतराव बडे.
३. आगळगाव प्रमुख- श्रीनिवास खोत, किशनराव
नारायणराव भावठाणकर, दिगंबरराव हरिभाऊ
विर्धे, मुरगप्पा खुमसे, प्रभाकर खेडकर,
काशीनाथ मुकादम, सुखदेव घुले.
४. मिरजगाव प्रमुख- विश्वनाथ भाऊ आजबे,
आसराजी जगताप
५. डोंगरकिन्ही प्रमुख- उद्धवराव गिरी , सोनाजी गायकवाड
६. बालम टाकळी प्रमुख- डॉ. ना.तू. भोले, अॅड. रामचंद्र देशपांडे
७. कडा प्रमुख- लक्ष्मणराव बापूराव उर्फ तात्या
धनेश्वर, वसंत गोविंद देशपांडे

‘वंदे मातरम्’ संपातील बीड जिल्ह्यातील विद्यार्थी

१. दुर्गादास देशपांडे, परळी
२. विश्वनाथ नरसोबा औसेकर, बीड
३. जगन्नाथ रामचंद्रराव जोशी (बर्दापूरकर), मोमीनाबाद
४. व्यंकटेश श्रीनिवासराव देशपांडे, मोमीनाबाद
५. काशिनाथ त्र्यंबकराव नित्रुडकर, बीड
६. राजाराम रंगनात्रराव कोकीळ, मोमीनाबाद
७. वासुदेव व्यंकटेशराव कुर्डूकर, मोमीनाबाद
८. गोपाळराव लक्ष्मणराव भालचंद्र, मोमीनाबाद

संदर्भ - वरील विद्यार्थी १९३८ मध्ये औरंगाबादच्या इंटरमिडिएट कॉलेजमध्ये शिकत होते. त्यांनी ‘वंदे मातरम्’ संपात भाग घेतल्यामुळे त्यांना कॉलेजातून काढून टाकण्यात आले. या कॉलेजच्या अधिकृत रजिस्टरमधून वरील विद्यार्थ्यांची नावे घेण्यात आली आहेत.

महाराष्ट्र परिषद व हैदराबाद स्टेट काँग्रेसचे
बीड जिल्ह्यातील पूर्णवेळ संघटक (१९४४ ते १९४८)

१. काशिनाथराव जाधव, जिल्हा संघटक
२. रतनलाल कोटेचा, जिल्हा संघटक
३. नारायण जुजगर, माजलगाव तालुका संघटक
४. श्रीनिवास खोत, अंबाजोगाई तालुका संघटक
५. दिगंबर हरिभाऊ विधे, आष्टी-पाटोदा तालुका संघटक
६. भिकाभाऊ राखे, गेवराई तालुका संघटक
७. वसंतराव देशपांडे, आष्टी तालुका संघटक

स्टेट काँग्रेसच्या जिल्हा कचेऱ्या होत्या.

बीड जिल्ह्याची कचेरी अहमदनगर येथे होती, त्याचे प्रमुख-

१. रतनलाल कोटेचा
 २. वामनराव वझे
 ३. काशिनाथराव जाधव
-

हैदराबाद स्वातंत्र्यलढ्यातील बीड जिल्ह्यातील हुतात्मे

१. देवराम पाटीलबुवा उगलमुगले रा. पिंगळनेर (जायभाये), ता.पाटोदा
२. देवराव आडसूळ, रा. बेंडसूर, ता.पाटोदा
३. आसराजी बाजीराव खाडे, रा. करंजवण, ता.पाटोदा
४. लक्ष्मण मारोती कुंभार, रा. वाघीरा, ता. पाटोदा
५. बाबुराव धोंडिबा राख, रा. थेरला, ता. पाटोदा
६. काशीनाथ नारायण गव्हाणे, रा. टाकळ गव्हाण
(टाकळगाव), ता.गेवराई
७. काशीनाथ किशनराव चिंचाळकर सोनार, रा. धारूर
८. नागुजी नाथुजी गाडेकर, रा.शिरूर.
९. रामभाऊ नारायण कळसकर, रा.खोकरमोहा, ता. पाटोदा
१०. बळीराम लक्ष्मण सरोदे, रा. वाली चिखली, ता.पाटोदा
११. खाशाबा भागुजी निमसे, रा.हातवळणे ता. गेवराई.
(काही काळ-मांडवा.ता.नगर)
१२. हरिभाऊ दगडू जगताप, आष्टी, मूळगाव-बनपिंपरी ता.श्रीगोंदा
१३. नामदेव ग्यानदेव सानप, रा. सावरगाव घाट, ता. पाटोदा
१४. विश्वनाथ गोपाळराव काजळे, रा. नांदूरघाट, ता. केज
१५. गुणाजी मनाजी वनवे, रा. रोहिलागड, ता. पाटोदा
१६. वामन राजाराम काशीद रा. रोहतवाडी, ता. पाटोदा
१७. यादव पाटीलबुवा सानप, रा. वडझरी, ता.पाटोदा
१८. लिंबाजी बप्पाजी सानप, रा.वडझरी, ता.पाटोदा
१९. दगडूराम नंदलाल संचेती, रा. लिंबागणेश/धनगरजवळका
२०. बाबूराव धोंडीराम आदेकचारी, रा. नायगाव, ता.पाटोदा
२१. उमाजी लिंबाजी, रा.मनूर, ता.माजलगाव
२२. वसंत सदाशिव राक्षसभुवनकर, रा.बीड

मुक्तिसैनिकांनी बीड जिल्ह्यात केलेले विविध हल्ले

करोडगिरी नाक्यांवरील हल्ले-

चुंबळी, धनगरजवळा, काऱ्हे गव्हाण, वडझरी, कुरणपिंपरी, बोरगाव, माळेगाव, जळगाव (गायकवाड), महार टाकळी, धुमेगाव, पिंपरी (देशपांडे), कुंडले पारगाव, मायंबा-लिमगाव, कडकनाथवाडी, वाघळूज व पाचंग्री.

पोलिस ठाण्यांवर हल्ले -

मरनूर, बर्दापूर, वाशी, वाघळूज, धामणगाव, वेलतुरी, शेरी केरूळ, धुमेगाव व शेकटा.

रझाकार केंद्रांवर हल्ले -

पाथरवाला, पाडळसिंगी, माळेवाडी, डिघोळ, सोनेगाव, सोने सावरगाव, पिंपळगाव, धुमेगाव, अपसिंगा, वाघळूज, ढाकलगाव, कुर्ला व चिंचाळा

ग्रामीण सभा केंद्रांवर हल्ले-

सावरगाव, सोलेगाव, दासखेड, पाचंग्री, मंझरी, वाघीरा, शिन्ही, हिरापूर, पाडळसिंगी व जळगाव.

जनरल राजेंद्रसिंहजींची दोन प्रगटने

प्रगटन-१

SPECIAL ORDER OF THE DAY

By

Lieut. General **MAHARAJ SHRI RAJENDRASINHAJI DSO**
General Officer Commanding-in-Chief Southern Command
on 13th September, 1948

HYDERABAD State, ruled by His Exalted Highness the Nizam, is in disorder. His Government, as such, seems to have no authority and lawlessness of an unprecedented nature prevails.

The law-abiding population of all Communities in the State are living in a state of terror and helplessness.

The trouble is being caused by the fanatical followers of a non-HYDERABADI, one KASIM RAZVI, who cannot have the interests of HYDERABAD or its ruler at heart.

His followers, aided by the State police, NOT content with murder, arson, loot and rape in their own territory, have extended their sphere of action across the borders of the INDIAN Union.

Our democratic Government have tried, by every peaceful and persuasive means, over the last six months, to impress on His exalted Highness and his advisers that this wanton disregard of the principles of humanity promises and agreements, can no longer be tolerated. These peaceful approaches have fallen on deaf ears. Our straightfoward, generous and patient efforts have been construed as weakness and have resulted in further atrocities. Our Government has therefore, decided to restore normal conditions of security, law and order in HYDERABAD State. This task is to be undertaken by the forces under my command. As a preliminary measures to the restoration of law and order, and in pursuance of their duty, our Government has, therefore, decided to canton a force in the vicinity of HYDERABAD in the Indian owned barracks at SECUNDERABAD TRIMULGHERRY and BOLARUM.

You will therefore march into HYDERABAD territory to bring back peace and prosperity to the law-abiding population of that State. You will crush, with all the weapons at your disposal, any resistance met. You will, in compliance with the instructions of our Government, protect all law-abiding persons irrespective of their religion, caste or creed.

Finally, I have every faith that you will uphold the finest traditions and reputation of the Indian Army, by your courage and humanitarian behaviour, and thus enhance the prestige of our Government and our soldiers in the eyes of the world.

Go forward to your Mission confident in your just cause to put a speedy

प्रगटन-२

end to strife and suffering.

God just to you all, and God be with you.

RAJENDRASINHAI

Lt. General,

General Officer, Commanding-in-Chief

Southern Command

Proclamation by the Army Commander (Lt. Gen. Maharaj Shri Rajendrasinhaji) to the people of Hyderabad on 13th September 1948.

1. Four months past, the Razakars have been terrorising all law-abiding people within the Hyderabad State and in the neighbouring area of the contiguous provinces of the Indian Union. Repeated requests to the Hyderabad Government for the disbandment of the Razakars have failed to evoke a satisfactory response. The tempo of the murder, rape, arson and loot has been steadily mounting with the result that the honour, life and property of all citizens of the State, who do not obey the orders of the Razakars have become unsafe, and this peril also threatens the nationals of India in the adjoining provinces. The Government of India can no longer tolerate a situation which threatens to convert a State, situated in the heart of the Union, into a home and focus of anarchy.
2. The troops under my command have entered Hyderabad State to put an end to this situation : to restore peace and tranquility inside the State and a sense of security in the adjoining Indian territory. Those who obey the law can be sure of our protection; those who co-operate with us in the restoration and maintenance of peace can rely upon our active goodwill. No law-abiding citizen of Hyderabad need fear us. We seek the co-operation of all, from the highest to the humblest, Hindu and Muslim, in the fulfilment of our mission which is not one of hostility but of friendship. But those who disobey the law will feel the full rigour of the law. All communal strife will be sternly dealt with.
3. As soon as our task has been completed, the people of Hyderabad will be given an opportunity to decide their future, both as regards their internal government and their relationship with India. We shall be here no longer than may be absolutely necessary for the effective restoration of normal conditions of life, in which every citizen may go about his business without fear, and for the establishment of a Government which will maintain the rule of law and conform to the will of the people. Till then the administration will be carried on by my operational commander in collaboration with the Civil Administrator whom the Government of India have appointed to work with me.
4. The Government and people of India send you a message of abiding goodwill. It is their wish, as it will be my endeavour to ensure that every peaceful citizen among you can pursue his normal avocation without fear or molestation. In your prosperity and contentment lie their own, by the fact of geography and history, your interests are their interests. Freedom from fear and freedom for progress will soon be yours.

JAI HIND

परिशिष्ट - १३

चनई, ता. अंबाजोगाई येथील स्वातंत्र्यसैनिकांविषयीचे हरिश्चंद्र संतराम जाधव रा. सांगवी,
जि. लातूर यांचे शपथपत्र

71-54-57

[illegible]

महा दि. १-५-१९७०जीडी कळी लेव्हा माझ्याबाबत दि. १-५-१९७०ला
 मरित दहा रंग रिंदी संकलित वाचाह्यावरत कळ्या क्षेत्र जंवाचीवाई
 (नौनिनाबाद)केळी हीते व त्यांज्यावर मरित मात दि. १-५-१९७०जीडी
 ज्ञाच्याज्याची त्याना वीरु देण्यात आले, नी देवत दि. १-५-१९७०जीडी
 शिरो हात्यावर मरित दहाज्यांज्या घुडेवत(नौनिनाबाद)जंवाचीवाई
 केळी केळी त्यांज्याबाबत हीतो, त्यांतत महा दि. १-५-१९७०जीडी

—4—

झारखण्डाबाद वैन्दुस केन्द्रकी सेवागत आते हुनेछे,

बरील दहाव्या वी कुर्बानातून घून आणताना विधान सभेत विधान सभेत लढा करणा-या भागी लढाव्यातून आपल्याने केलेल्या भावनामयीत फोडीत केलेल्याने होते व या काळात ते ही भावना भावना जवळ जवळ एक वर्ग नुसित होते, बरील दहाव्या विधान सभेत दि. १२-१-१९५५ची पुढा ठावल्यात आणताना बरील दहा लोकांनी विधान सभेत लढा उभारले होते व हायकोर्टातून त्या विधान सभेत फक्त बरील लोकांच्यात आले होते, या बरील दहा लोक सभात आले व सभेत वेळ एक वर्ग नुसित राहिले, सभा हे प्रतिपादन वी लढून गेले ते ही आहे, म.

दिनांक:-११-१०-१९७८

STRENGTH

हरिजन सुभाष चन्द्र बोस ए.
गोपाली ना. व. वि. छात्र

प्रतिवेक छत्त निवेदन करती की, बदरी शांमपानाईल ली

अबूत माधवा माहिलो व समुदायाणी जत अजून बाबाची लक्षणे येतात.
आ.क.

दिनांक:-२१-११-१९८२

2010

प्रतिष्ठा और नीतिगत कदम जल्द ही
लगाए जायेंगे।

इतिभूतं संज्ञाय ज्ञायत एव,
संज्ञाय तां विज्ञायत

अभ्यास-३

स्टेट काँग्रेसच्या धोरणांचा प्रसार करून ते जनतेला समजावून सांगण्याच
राज्यव्यापी कार्यक्रम तत्कालीन काँग्रेसने घेतला होता. परळीतील अशाच ए
कार्यक्रमाचे हे पत्रक

--: जाहीर सभा :-

हैद्राबाद स्टेट काँग्रेसचे नवे धोरण समजावून सांगून
साठी हैद्राबाद संग्राम समितीचे सूत्रधार व स्टेट काँग्रेस
प्रमुख कार्यकर्ते श्री. दिगंबरराव बिंदु पु. बाबासाहेब
परांजपे, बीड जिल्हा काँग्रेसचे पुढारी श्री. रतनलाल
कोटेचा, श्री. पुरुषोत्तमराव चपळगांवकर, काच
नाथराव जाधव यांची जाहीर भाषणे दि. ९-१-४९ र
स्वीवारी सायंकाळी ६ वाजता होतील. सर्वांनी उपस्थित
रहावे कळावे

ठिकाण मोंढा परळी :-

स्टेट काँग्रेस कार्यालय परत

—*— ना.रु.व.सि.का.ची व्यवस्था केली जाई.

मेळावा प्रस. पत्र

स्टेट काँग्रेस तर्फे परळीत बाबासाहेब परांजपे यांचे ११ ऑगस्ट १९४९ रोजी जाहीर भाषण आयोजित करण्यात आले होते. पुढे १९५२ च्या सार्वत्रिक निवडणुकीत बाबासाहेब बीड लोकसभेचे उमेदवार झाले. ही निवडणूक त्यांनी स्टेट काँग्रेसच्या विरोधात लढवली व जिंकली.

—: जाहीर सभा —

ता० ११-८-४९ रोजी गुरुवार रात्री ७॥ वाजवी
स्टेट काँग्रेसचे पुढारी पूज्य:—

बाबासाहेब परांजपे

यांचे जाहीर भाषण होणार आहे
वरील जनतेनी जास्तीत अस्त संख्येत भाव घ्यावा.

ठि० जगमित्रांचे मन्दार

हैद्राबाद स्टेट काँग्रेस वरळी वैजनाथ

चिटणीस:-

आपला तम

हरीभाऊ तांदळे

कर्मण देशमुख

‘पोलिस अॅक्शनमध्ये लुटालूट करू नये, लुटलेला माल सरकार दरबारी भरावा, मुसलमानांचे संरक्षण करावे, जवळील शस्त्रे शासनास परत करावित, ज्यांनी शस्त्रे लपवून ठेवली असतील त्यांची नावे शासनाला कळवावीत’ अशा आशयाचे पत्रक स्टेट काँग्रेस तर्फे नारायणराव जोशी यांनी पोलिस अॅक्शननंतर १४ ऑगस्ट १९४८ रोजी अंबाजोगाई येथून प्रकाशित केले होते.

हेद्रामारजेर कोटीम
ला. १५/८/४८

ला. १५/८/४८ समीची अंबाजोगाई

पोलिसांचे लष्कर व पोलीस हेद्रामार संस्थानांत शांतता व कुशल
कायदा दुरुबिण्यासाठी आले आहे. आपण ज्या गोष्टीकडे इतके
आतुरतेने वाट पाहत होतो तीही जोड झाली आहे. तरी लाजुकी-
ने जेतेमें शांतता व सुव्यवस्थितपणा ठेवण्याकरीता लष्कर, पोलीस
आदी अधिकाऱ्यांना सर्व प्रकारे मदत वेली पाहिजे म्हणून स्तारीत
तानातोन लक्ष घा-

कोणत्याही प्रकारे व कोणाचेही मज हिंदू आले मुसलमानांमधे लूट करून
आपल्या राज्यांत लूट करणे हा आगळ्यात करून आहे. लूट करणाऱ्यांमधे
कायदा अन्वयेने शिक्षा होईल (१) जे तानांत लुटकीच्या माल सत्कार व
पोलीस अधिकाऱ्यांच्या तानांत धा. रवाना करी कोकन जाऊ नका (२) धा.
पोलीस अधिकाऱ्यांच्या पदवाऱ्यांची दखरे घांती कोणत्याही प्रकारे लुटका
न करू नका. (३) राजकारांचे पुढारी, पितुरी व मागील अश्वत्थीतील
समी अशि कारी घांता पकडून पोलीसांच्या तानांत घा. न आंघलेल्यांमधे
व ताका व कलबा. (५) हतार मध्य इत्यादि हरीजन लोक जे अज्ञान गुने र
कार आले असतील त्यांनी मादहाण करू नका. (५) रता जमी नैर व
नका. (७) कायदा आगळ्या तानांत घा. न नका. न्याय कथे जा मार्ग,
जि. (८) जातीजातीत द्वेष वाढू नका. (९) निस्पराधी व गरीब
लुटकांमधे कोणत्याही प्रकारे भास देऊ नका.
(१०) हिंदू मुसलमान सर्वांनी समाख्या जवळ असलेली हत्यारे
व दाख गेळा पोलीस अधिकाऱ्यांच्या तानांत करावी
आकारांनी लपवून ठेवलेली हत्यारे शोधून काढा व नका.
अमठिंदर.
आ. न.
नारायण अद्वैत जोशी
अंबाजोगाई.

परिशिष्ट - २०
निजाम संस्थान व रझाकार यांनी संस्थानात
केलेल्या रानटी हल्ल्यांची आकडेवारी

विभाग	एकूण खेडी	एकूण लूट (रुपये)	जाळपोळ	खून/हत्या	बलात्कार
महाराष्ट्र	४८५	४०२२०३३९	४१ खेडी	३८७	१४४
आंध्र प्रदेश	५८९	७३७०७०१७	८६८१ घरे व ५० खेडी	३४३	४०९
कर्नाटक	२७५	३७९८१०३१	४२ खेडी, २० घरे १०२५८१५० रु. नुकसान	१८४	१२२
एकूण	१३३९	१५१९०८३८७	१३३ खेडी, ८७०१ घरे १०२५८१५० रु. नुकसान	९१४	६७५

निजाम संस्थान व रझाकार यांनी संस्थानातील मराठवाडा
प्रांतात केलेल्या रानटी हल्ल्यांची आकडेवारी

जिल्हा	प्रभावित खेडी	लूट	जाळपोळ	खून/हत्या	बलात्कार
१. औरंगाबाद	१३०	७५०६६९	३४	३३
२. बीड	१८	२८३०४४	०३	२५	०५
३. परभणी	१५८	२६५२७१५	८०	५५	२०
४. नांदेड	११०	३५५६७८५	०४ १ खेडी	६९	१३
५. उस्मानाबाद	६९	३२९७७१२६ ४० खेडी	२०४	६७
एकूण	४८५	४०२२०३३९	८७ ४१ खेडी	३८७	१३८

निजाम संस्थान व रझाकार यांनी बीड जिल्ह्यात
केलेल्या रानटी हल्ल्यांची आकडेवारी

गावाचे नाव	लूट	जाळपोळ	खून/हत्या	बलात्कार
१. आष्टी	--	--	०३	--
२. वडवणी	५०००	--	०२	--
३. बोरगाव दार्जी (मोमीनाबाद)	२०००	--	--	--
४. चिंचोली (माजलगाव)	५०,०००	--	--	--
५. रामेवाडी (माजलगाव)	--	--	०१	--
६. बर्दापूर (मोमीनाबाद)	संपूर्ण गावाची लूट	--	--	--
७. मेकगाव (मोमीनाबाद)	१५,०००	--	--	--
८. पैखला (बु)(गेवराई)	संपूर्ण गावाची लूट	--	--	--
९. सारकंड (मोमीनाबाद)	संपूर्ण गावाची लूट	--	--	--
१०. पाथरवाला (गेवराई)	१,५००००	--	०२	--
११. वाघळूज (बीड)	संपूर्ण गावाची लूट	--	--	--
१२. मानूर (बीड)	--	--	०१	--
१३. वारणी (पाटोदा)	--	--	०४	--
१४. पिंपळनेर (बीड)	२०००	--	--	--
१५. पाचंग्री (बीड)	५५,५४४	--	--	--
१६. महिदा (पाथडी)	२५००	--	--	--
१७. नांदूर (बीड)	--	--	--	०५
१८. लऊळ (माजलगाव)	--	--	०३	--

खटले दाखल झालेले व शिक्षा झालेले काही स्वातंत्र्यसैनिक

सन १८९९ मध्ये ब्रिटिश आणि निजामाविरुद्ध अज्ञात क्रांतिकारक जगदंब बलवंतने पुकारलेला लढा पुढे कायम चालू राहिला. यात जिल्ह्यातील अनेक स्वातंत्र्यसैनिकांनी आपल्या गावी राहून परिसरात जनजागृती केली. या स्वातंत्र्यसैनिकांपैकी अनेकांचा जन्म हा १८८५ ते १९१० च्या दरम्यानचा आहे. हा काळ एकदाच इंग्रजांशी आणि निजामाशी लढण्याचा होता. भारतीय स्वातंत्र्याच्या लढ्याने वेग घेतला होता. त्याचा परिणाम अन्य ठिकाणांप्रमाणेच बीड जिल्ह्यावरही झालेला होता. या काळात हैदराबाद संस्थानाचा म्हणून असा स्वतंत्र स्वातंत्र्यलढा अस्तित्वात नव्हता. ब्रिटिशांच्या विरोधातला लढा हा निजाम विरोधातलाही होता. ब्रिटिशांची हकालपट्टी केली म्हणजे आपोआपच निजामाची हकालपट्टी होईल हा मोठा गैरसमज होता. या काळात बीड जिल्ह्यातील अनेक स्वातंत्र्यसैनिकांना अटक करून त्यांना शिक्षा ठोठावल्या गेल्या. पुढे जेव्हा हैदराबाद संस्थानाचा स्वतंत्रपणे स्वातंत्र्यसंग्राम उभारला गेला. त्यात बीड जिल्ह्यातील असंख्य स्वातंत्र्यसैनिकांना अटक करण्यात आली. त्यांचा अनन्वित छळ करण्यात आला. त्यांच्यावर दंड बसवण्यात आले. दंडाच्या रकमेच्या पोटी त्यांची मालमत्ता जप्त करण्यात आली. जनावरे आणि घरातील मौल्यवान वस्तूंची हर्षाशी केली गेली.

हैदराबादच्या स्वातंत्र्यसंग्रामात बीड जिल्ह्यातील अनेक स्वातंत्र्यसैनिकांना शिक्षा झाल्या. त्यांचा नामोल्लेख येथे करित आहे. इथे नमूद केलेल्या नावांशिवाय अन्य बऱ्याच स्वातंत्र्यसैनिकांनाही शिक्षा झाल्या. हैदराबादच्या स्वातंत्र्यसंग्रामात सक्रिय असलेल्या बीड जिल्ह्यातील ज्या स्वातंत्र्यसैनिकांना शिक्षा ठोठावण्यात आल्या; त्यांच्या शिक्षेच्या स्वरूपासह शिक्षेच्या कारणांवर जर दृष्टी टाकली तर स्वातंत्र्यसंग्रामात बीड जिल्ह्यातील सर्वसामान्य माणसांचा किती मोठ्या प्रमाणात सहभाग होता यावर प्रकाश पडतो.

अडसूळ, माधवराव एकनाथ -

जन्मगाव बेनसूर (तालुका पाटोदा, जिल्हा बीड). शिक्षण प्राथमिक , आष्टी झेंडा सत्याग्रहात यांना ३ महिने सक्तमजुरीची शिक्षा झाली. ती बीड व औरंगाबाद तुरुंगात भोगली. खर्डा शिबिरात ते राहत होते. यांचे घर लुटून नेले.

अश्रुबा जयाजी (जन्म १९२१)

जन्मगाव टाकळगाव (तालुका गेवराई जिल्हा बीड) ; शिक्षण प्राथमिक; हैदराबाद मुक्तिसंग्रामात सहभाग

अहेर बाबा मायानी

मूळगाव खळेगाव (तालुका गेवराई, जिल्हा बीड); यांनी शिंदीची झाडे तोडण्याचा सत्याग्रह केल्याबद्दल बालम टाकळी येथे त्यांना अटक झाली; १ वर्ष सक्तमजुरी व १०० रुपये दंड अशी शिक्षा त्यांना देण्यात आली ; ती यांनी औरंगाबाद जेलमध्ये भोगली ; १९४७ मध्ये साष्टी चकलांबा गावी राष्ट्रीय ध्वज पोलिस स्टेशनसमोर लावल्याने यांना पकडून खटला भरण्यात आला.

अहेर भुजंग दिनानाथ (जन्म १९२२)

जन्मगाव -खळेगाव (तालुका गेवराई, जिल्हा बीड) ; शिक्षण प्राथमिक ; चकलांबा पोलिस स्टेशनसमोर झेंडा सत्याग्रह केल्यामुळे तारीख १० ऑक्टोबर १९४७ रोजी यांना अटक झाली ; १ वर्षसक्त मजुरी व १०० रुपये दंड अगर १ वर्ष सक्तमजुरी अशी शिक्षा झाली.

अहेर नामदेव बळवंत

जन्मगाव खळेगाव (तालुका गेवराई, जिल्हा बीड); १९४७ मध्ये बीड कोर्टासमोर झेंडावंदन केल्याने यांना १ वर्ष सक्तमजुरी व १०० रुपये दंड अगर १ वर्ष शिक्षा झाली. सक्तीने दंड वसूल केला गेला.

अहेर बाजीराव अण्णासाहेब

जन्मगाव खळेगाव (तालुका गेवराई, जिल्हा बीड); शिक्षण प्राथमिक ; यांनी बीड कोर्टावर झेंडा फडकवला ; खळेगावी झेंडावंदन व प्रभातफेरी काढत असत ;

१९४७ मध्ये यांना २ वर्षांची सक्तमजुरीची शिक्षा झाली ; १,००० रुपये दंडही करण्यात आला ; यांनी ती शिक्षा बीड, औरंगाबाद व गुलबर्गा जेलमध्ये भोगली.

अहेर महादेव कुंडलिक

जन्मगाव खळेगाव (तालुका गेवराई, जिल्हा बीड) ; चकलांबा पोलिस स्टेशनसमोर काँग्रेसचा तिरंगा ध्वज फडकवून सत्याग्रह केल्याने यांना १० ऑक्टोबर १९४७ रोजी २ वर्षे सक्त मजुरीची शिक्षा झाली ;

असबे भगवान सुखदेव (जन्म १९२२)

मूळगाव चिंचाळा (तालुका माजलगाव, जिल्हा बीड) ; शिक्षण मराठी तिसरीपर्यंत ; १९४७ साली चिंचाळा येथून झेंडा सत्याग्रह केला त्याबद्दल त्यांना सहा महिने सक्तमजुरीची शिक्षा झाली.

अहेर बाबा मायानी

मूळगाव खळेगाव (तालुका गेवराई, जिल्हा बीड) ; यांनी सिंधीची झाडे तोडण्याचा सत्याग्रह केल्याबद्दल बालम टाकळी येथे त्यांना अटक झाली ; १ वर्ष सक्तमजुरी व १०० रुपये दंड अशी शिक्षा त्यांना देण्यात आली ; ती यांनी औरंगाबाद जेलमध्ये भोगली.

अहेर भुजंग दिनानाथ (जन्म: १९२२)

जन्मगाव खळेगाव (तालुका गेवराई, जिल्हा बीड) ; शिक्षण प्राथमिक ; चकलांबा पोलिस स्टेशनसमोर झेंडा सत्याग्रह केल्याने तारीख १० ऑक्टोबर १९४७ रोजी यांना अटक झाली ; १ वर्ष सक्तमजुरी व १०० रुपये दंड अगर १ वर्ष सक्तमजुरी अशी शिक्षा झाली.

आडसुळे, दौलतराव बाप्पाजी

मुळगाव बेनसूर (तालुका पाटोदा, जिल्हा बीड) ; १९४७ साली आष्टीहून झेंडा सत्याग्रह केला त्याबद्दल त्यांना ६ महिने सक्तमजुरीची शिक्षा झाली.

आडसुले श्रीपत एकनाथ (जन्म: १९२५)

मूळगाव बेनसूर (तालुका पाटोदा, जिल्हा बीड) १९४७ साली आष्टी येथून जंगल सत्याग्रह केल्याबद्दल त्यांना ६ महिने सक्तमजुरीची शिक्षा झाली.

आडसूल देवराव बाबुराव (मृत्यू १९४७)

मूळगाव बेनसूर (तालुका पाटोदा, जिल्हा बीड) ; शिक्षण मराठी चौथ्या इयत्तेपर्यंत ; १९४७ साली ते पोलिसांच्या तावडीतून निसटले ते सावडयास पकडले गेले, पोलिसाने हालहाल करून त्यांना ठार मारले.

आण्णाजी गजाबा

मूळगाव वडझरी (तालुका पाटोदा, जिल्हा बीड) १९४७ साली आष्टीहून जंगल सत्याग्रह केला, त्याबद्दल त्यांना ६ महिने सक्तमजुरीची शिक्षा झाली.

आनंदराव गोपाळराव (जन्म १९१३)

मूळगाव दाती (तालुका कळमनुरी, जिल्हा परभणी) ; शिक्षण मराठी तिसरीपर्यंत ; तारीख ७ नोव्हेंबर १९४७ रोजी झालेल्या सामुदायिक सत्याग्रहात भाग घेतल्याबद्दल त्यांना दीड वर्ष सक्तमजुरीची शिक्षा झाली पण पोलिस कारवाईनंतर ते सुटले.

आनंदा गोविंदा (जन्म १९०७)

मूळगाव करंजवन (तालुका पाटोदा, जिल्हा बीड) ; शिक्षण मराठी चौथ्या इयत्तेपर्यंत ; १९४७ साली सत्याग्रह केला, त्याबद्दल डिफेन्स ॲक्टखाली त्यांना सहा महिने सक्तमजुरीची शिक्षा झाली.

आनंदा भाऊ (जन्म: १९२०)

मूळगाव मायाळ ; सत्तेविरुद्ध जंगल सत्याग्रहात भाग घेतला ; झेंडा सत्याग्रहातही सहभागी झाले ; करोडगिरी नाके, पोलिस नाकी व पूल उद्धवस्त करणे, जाळणे अशा मोहिमात सामील झाले.

आबाजी रामभाऊ (जन्म: १९२२)

मूळगाव चिखली (तालुका पाटोदा, जिल्हा बीड) ; १९४७ साली सत्याग्रह केल्याबद्दल डिफेन्स ॲक्टखाली त्यांना सहा महिने सक्तमजुरीची शिक्षा झाली.

आडसूळ रावसाहेब एकनाथ (जन्म १९२३)

जन्मगाव बेनसूर (तालुका पाटोदा, जिल्हा बीड) ; शिक्षण मराठी तिसरी पर्यंत; हे भूमिगत राहून काम करीत असत.

आसरुबा नाथू (जन्म १९२३)

मूळगाव चिखली (तालुका पाटोदा, जिल्हा बीड) ; १९४७ साली सत्याग्रह केला त्याबद्दल डिफेन्स ॲक्टखाली त्यांना सहा महिने सक्तमजुरीची शिक्षा झाली.

आसरुबा बापुराव

मूळगाव वडझरी (तालुका पाटोदा, जिल्हा बीड) ; आष्टीमध्ये १९३७ साली जंगल सत्याग्रह केला त्याबद्दल त्यांना ६ महिने सक्तमजुरीची शिक्षा झाली.

आजबे विश्वनाथ दगडू

जन्मगाव शिराळ (तालुका आष्टी, जिल्हा बीड) ; निजाम सरकारविरुद्ध आंदोलनात मिरजगाव, हातोळण, गांगर्डे, लिंबगाव या शिबिरात कार्य केले ; यांच्यावर वॉरंट होते.

आडसूळ आनंदा बाबुराव (जन्म: १९२५)

जन्मगाव बेनसूर (तालुका पाटोदा, जिल्हा बीड) ; यांना झेंडा सत्याग्रहात तीन महिन्यांची सक्तमजुरीची शिक्षा झाली ; ती त्यांनी आष्टी जेलमध्ये भोगली.

आडसूळ दादाराव मारुतीराव (जन्म १९३०)

जन्मगाव बेनसूर (तालुका पाटोदा, जिल्हा बीड) ; आपल्या राहत्या गावी झेंडा सत्याग्रह केला ; यावेळी यांना तीन महिने सक्तमजुरीची शिक्षा झाली; ती यांनी आष्टी कारागृहात भोगली; सुटून आल्यावर यांनी खर्डा व जामखेड शिबिरात

आश्रय घेतला.

आडसूळ नामदेव बाळाजी (जन्म: १९१६)

जन्मगाव बेनसूर (तालुका पाटोदा, जिल्हा बीड) ; यांना तीन महिने झेंडा सत्याग्रहात शिक्षा झाली ; ती त्यांनी आष्टी जेलमध्ये भोगली ; ते शेवटी खर्डा छावणीत होते.

आडसूळ विठ्ठल सोनाजी (जन्म: १९३०)

जन्मगाव बेनसूर (तालुका पाटोदा, जिल्हा बीड) ; शिक्षण मराठी दहावी; झेंडा सत्याग्रहात यांना तीन महिने शिक्षा झाली, ती यांनी औरंगाबाद जेलमध्ये भोगली.

आडसूळ शाहूराव तात्याबा

जन्मगाव बेनसूर (तालुका पाटोदा, जिल्हा बीड) ; यांना झेंडा सत्याग्रहात तीन महिने सक्तमजुरीची शिक्षा झाली; ती यांनी आष्टी कारागृहात सोसली.

आपरे दत्तात्रय दाजी (जन्म १९१८)

मूळगाव अमळनेर (तालुका पाटोदा, जिल्हा बीड) ; शिक्षण प्राथमिक; १९४१ साली यांनी ब्रिटिश सरकारला पैसा किंवा अन्य मदत न करण्याच्या घोषणा दिल्यामुळे व सत्याग्रह केल्यामुळे नगर कोर्टाने चार महिन्यांची सक्तमजुरीची शिक्षा फर्मावली;

आर्य शंकर संतोबा

जन्मगाव घाटनांदूर (तालुका अंबाजोगाई, जिल्हा बीड) ; शिक्षण प्राथमिक; हैदराबाद मुक्तिआंदोलनात यांना पकडून २ महिने गुलबर्गा सेंट्रल जेलमध्ये स्थानबद्ध करून ठेवलेले होते.

आडसूळ ज्ञानदेव यशवंतराव (जन्म: १९२१)

जन्मगाव बेनसूर (तालुका पाटोदा, जिल्हा बीड) ; शिक्षण प्राथमिक ; मुक्तिसंग्रामात यांना ३ महिने शिक्षा झाली; ती त्यांनी आष्टी कारागृहात भोगली; नंतर रझाकारांच्या त्रासाने खर्डा छावणीत गेले.

आल्हाड आसनबा रामराव (जन्म: १९२७)

जन्मगाव माटेगाव (तालुका गेवराई, जिल्हा बीड) ; शिक्षण मराठी चौथ्या इयत्तेपर्यंत; स्वातंत्र्यलढ्यात भूमिगत राहून काम करित असत; खेडोपाडी सभा घेत.

आल्हाड त्रिंबक नामदेवराव (जन्म १९१८)

जन्मगाव माटेगाव (तालुका गेवराई, जिल्हा बीड) ; शिक्षण प्राथमिक; हे भूमिगत असताना हैदराबाद सरकारने यांची इस्टेट जप्त केली; सरकारी नाके जाळणाऱ्या मोहिमेत यांनी भाग घेतला; भूमिगत कार्यकर्ते होते.

औटी पंडित सीताराम (जन्म १९२१)

मूळगाव खामसवाडी (तालुका कळंब, जिल्हा उस्मानाबाद) ; शिक्षण प्राथमिक; १९४८ मध्ये बंदूक जवळ बाळगण्याबद्दल यांचेवर खटला झाला; रझाकार आणि पोलिस यांनी त्यांना बेदम मारले; दोन खटल्यात प्रत्येकी ५ रुपये दंड झाला तो त्यांनी भरला.

आल्हाड अंबादास शंकर (जन्म १९१२)

मूळगाव मेंदा (तालुका आष्टी, जिल्हा बीड) ; १९४७ मध्ये हे स्वातंत्र्य लढ्यात सामील झाले ; सरडी, भोलवाडा, टेंभूर्णी इत्यादी नाके सहकार्यांसह जाळली.

आहेर दिगंबर शंकरराव

जन्मगाव खळेगाव (तालुका गेवराई, जिल्हा बीड) ; शिक्षण प्राथमिक ; खळेगाव येथील १२ सत्याग्रहींसह ते झेंडावंदन व प्रभातफेरी हे कार्यक्रम करित; बीड कोर्टासमोर १९४७ रोजी यांनी झेंडावंदन केले तेव्हा यांच्यावर खटला होऊन १ वर्ष सक्तमजुरी व १०० रुपये दंड, दंड न दिल्यास १ वर्ष सक्तमजुरी अशी शिक्षा यांना देण्यात आली.

आष्टेकर किसन गणपतराव (जन्म १९२५)

जन्मगाव आष्टी (तालुका आष्टी, जिल्हा बीड) ; शिक्षण प्राथमिक ; यांच्यावर

आंदोलन काळात वॉरंट निघाल्याचे समजताच हे भूमिगत झाले; पाथर्डी शिबिरात आश्रय घेतला, तिथून यांनी रझाकारांना प्रतिकार केला.

आहेर दिगंबर शंकर

जन्मगाव खळेगाव (तालुका गेवराई, जिल्हा बीड) ; शिक्षण मराठी चौथ्या इयत्तेपर्यंत; स्वातंत्र्यसंग्रामात यांनी भाग घेतल्यामुळे यांना एक वर्ष कारावासाची शिक्षा व १,००० रुपये दंड अशी शिक्षा झाली; दंड न भरल्यामुळे यांना त्याबदली आणखी एक वर्ष म्हणजे एकूण दोन वर्षांची शिक्षा भोगावी लागली.

आहेर भुजंग दिनानाथ

जन्मगाव खळेगाव (तालुका गेवराई, जिल्हा बीड) ; शिक्षण मराठी चौथ्या इयत्तेपर्यंत; १९४७ मध्ये स्वातंत्र्यसंग्रामात भाग घेतल्यामुळे यांना सहा महिन्यांची शिक्षा गेवराई कोर्टाने दिली ती यांनी औरंगाबाद जेलमध्ये भोगली.

आहेर विठ्ठल श्रीपती

जन्मगाव खळेगाव (तालुका गेवराई, जिल्हा बीड) ; शिक्षण पहिल्या इयत्तेपर्यंत; १९४७ मध्ये स्वातंत्र्यचळवळीत भाग घेतल्यामुळे यांना गेवराई कोर्टाने सहा महिने कारावासाची शिक्षा दिली, ती त्यांनी औरंगाबाद सेंट्रल जेलमध्ये भोगली. टाकळी येथे ३२ लोकांसह झेंडा सत्याग्रह केला; कोर्टासमोर घोषणा दिल्याबद्दल यांच्या हातात बेड्या घालण्यात आल्या, यांना एक वर्ष सक्तमजुरी व १०० रुपये दंड अशी शिक्षा झाली. ती त्यांनी सहा महिन्यांपर्यंत औरंगाबाद जेलमध्ये भोगली.

आहेर सेतराम यादव

जन्मगाव तळेगाव (तालुका गेवराई, जिल्हा बीड) ; शिक्षण मराठी तिसरी इयत्तेपर्यंत ; १९४७ मध्ये स्वातंत्र्यलढ्यात यांनी भाग घेतल्यामुळे यांना बीड कोर्टाने सहा महिने कारावासाची शिक्षा फर्मावली व १,००० रुपये दंडही केला ती शिक्षा यांनी औरंगाबाद सेंट्रल जेलमध्ये भोगली. दंड सक्तीने वसूल केला गेला.

इळे देवराव बाळाजी (जन्म १९१६)

जन्मगाव पिंपळनेर (तालुका पाटोदा, जिल्हा बीड) ; निजाम सरकारविरुद्ध आंदोलनात यांनी भाग घेतला होता.

इंगळे नरहर हनुमंत (जन्म १९२७)

मूळगाव आनेगाव (तालुका केज, जिल्हा बीड) ; शिक्षण मराठी ५वी पर्यंत; यांनी भूमिगत राहून हैदराबाद मुक्तिसंग्रामात काम केले व भूमिगत झाले.

उगलमुगले पंढरीभाऊ (जन्म १९२७)

मूळगाव करंजवन (तालुका पाटोदा, जिल्हा बीड) ; शिक्षण मराठी चौथ्या इयत्तेपर्यंत; यांनी १९४७ साली सत्याग्रह केल्याबद्दल डिफेन्स ॲक्टखाली त्यांना सहा महिने सक्तमजुरीची शिक्षा झाली.

उमाजी लिंबाजी (जन्म: १९१८, मृत्यू: १९४८)

मूळगाव मनूर (तालुका माजलगाव, जिल्हा बीड) ; ऑगस्ट १९४८ ला रझाकार रोहिल्यांशी झालेल्या झटापटीत पेवात ढकलून मारले गेले.

उगलमुगले देवराव पाटीलबुवा (जन्म: १९१४ मृत्यू: १९४८)

जन्मगाव पिंपळनेर (तालुका पाटोदा, जिल्हा बीड) ; निजामशाही विरुद्ध आंदोलनात यांनी १९४६ पासून भाग घेतला; झेंडावंदन प्रभात फेरी, सेवादल, सभा इत्यादी कार्यक्रमात यांनी भाग घेतला; करोडगिरी नाके जाळणे, रझाकारांना प्रतिकार करणे, ही कामे यांनी भूमिगत राहून केली; यांच्यावर वॉरंट निघाले होते; १९४८ मध्ये बेलासुरी, ता.आष्टी येथे निजामी पोलिस व स्वातंत्र्यसैनिक यांच्यात झालेल्या चकमकीत बंदुकीची गोळी लागून ते शहिद झाले.

उगलमुगले नाथा पाटीलबुवा (जन्म १९१३)

जन्मगाव कोतणे (तालुका पाटोदा, जिल्हा बीड) ; पाथर्डी व वडगाव शिबिरात आश्रय घेऊन यांनी हैदराबाद मुक्तिलढ्यात भाग घेतला; यांना सन्मानपत्र मिळाले आहे.

उगले विश्वनाथ हरीभाऊ

जन्मगाव पाटोदा (तालुका पाटोदा, जिल्हा बीड) ; शिक्षण प्राथमिक ; यांनी हैदराबाद मुक्तिसंग्रामात १९४८ साली भाषणबंदी हुकूम मोडला; यांच्यावर खटला होऊन १ वर्ष सक्तमजुरीची शिक्षा झाली; ती त्यांनी औरंगाबाद येथील कारागृहात भोगली.

एकनाथ विठोबा

मूळगाव वडझरी (तालुका पाटोदा, जिल्हा बीड) ; १९४७ साली आष्टी येथून जंगल सत्याग्रह केला त्याबद्दल त्यांना सहा महिने सक्तमजुरीची शिक्षा झाली.

एकुरके नारायण बाबाजी (जन्म १९१८)

जन्मगाव रेणापूर (तालुका अंबाजोगाई, जिल्हा बीड) ; शिक्षण प्राथमिक मराठी; देश स्वतंत्र करण्यासाठी उभारलेल्या स्वातंत्र्यआंदोलनात यांनी भाग घेतला होता; त्यावेळी झालेली शिक्षा यांनी गुलबर्गा कारागृहात भोगली.

ओके विश्वनाथराव बाळाजी (जन्म १९२४, मृत्यू १९७२)

मूळगाव माजलगाव (तालुका माजलगाव, जिल्हा बीड) ; शिक्षण मॅट्रिक; १९४५-४७ या दरम्यान हैदराबाद मुक्तिआंदोलनात भूमिगत राहून काम केले, सशस्त्र झटापटीत भाग घेतला; १९५४-५५ मध्ये गोवा येथील पणजी येथे सत्याग्रह केला; तेव्हा एक महिना शिक्षा भोगावी लागली.

ओपळकर रामा अप्पा (जन्म १९२३)

मूळगाव विडे (तालुका केज, जिल्हा बीड) ; शिक्षण मराठी चौथीपर्यंत; १९४७ साली बीडहून सत्याग्रह केला ; त्याबद्दल त्यांना दोन महिने सक्त मजुरीची शिक्षा झाली.

कऱ्हाड बापुराव पाटलोबा (जन्म १९१८)

मुळगाव वाडगुदरी (तालुका मोमिनाबाद, जिल्हा बीड) ; तारीख १५ ऑगस्ट १९४७ रोजी काँग्रेसतर्फे झालेल्या सत्याग्रहात भाग घेतला त्याबद्दल त्यांना तेरा

महिने सक्तमजुरी व १०० रुपये दंड अशी शिक्षा झाली.

कस्तूरचंद भीकचंद (जन्म १९२८)

जन्मगाव विडे (तालुका केज, जिल्हा बीड) ; शिक्षण मराठी चौथ्या इयत्तेपर्यंत ; १९४७ साली बीड येथे सत्याग्रह केल्याबद्दल त्यांना दोन महिने सक्तमजुरीची शिक्षा झाली.

कदम नरहर विठ्ठलराव (जन्म शके १८४२)

जन्मगाव चनई (तालुका अंबाजोगाई, जिल्हा बीड) ; १९४७ साली निजाम सरकारविरुद्ध आंदोलनात यांनी चनई येथे जंगल सत्याग्रह केला. त्यामुळे त्यांना पोलिसांनी अटक करून यांचेवर खटला भरला; अंबाजोगाई कोर्टाने यांना २४ दिवसांची सजा दिली; सुटकेनंतर भूमिगत राहून जनजागृती व रझाकार गुंडाशी सशस्त्र सामना दिला.

कदम नामदेव माधवराव

जन्मगाव चनई (तालुका अंबेजोगाई, जिल्हा बीड) ; १९४७ मध्ये यांनी निजाम सरकारविरुद्ध आंदोलनात चनई येथे जंगल सत्याग्रह केला; त्यावेळी त्यांना अटक होऊन अंबाजोगाई कोर्टाने २४ दिवसांची सजा दिली; शिक्षा भोगल्यानंतर १ वर्षभर रझाकार गुंडांशी भूमिगत राहून सशस्त्र संघर्षात भाग घेतला.

कदम प्रल्हाद देवीदास (जन्म: शके १८४५)

जन्मगाव चनई (तालुका अंबाजोगाई, जिल्हा बीड) ; शिक्षण प्राथमिक ; निजाम सरकारविरुद्ध लढ्यात सहभाग.

कदम देवराम तुळशीराम (जन्म: शके १८१९)

जन्मगाव चनई (तालुका अंबाजोगाई, जिल्हा बीड) ; शिक्षण प्राथमिक ; १९४७ साली निजामाविरुद्ध लढ्यात चनई येथे जंगल सत्याग्रह केला; यांना अटक करून अंबाजोगाई कोर्टाने २४ दिवसांची सजा दिली. शिक्षा भोगून झाल्यावर

त्यांनी रझाकारीगुंडांशी १ वर्षभर सशस्त्र भूमिगत राहून सामना केला. त्यांच्यावर दाखल झालेल्या हायकोर्टातील खटल्यात ते निर्दोष सुटले.

कदम रामराव शंकरराव (जन्म: १९२७)

जन्मगाव आंतरवली (तालुका गेवराई, जिल्हा बीड) ; शिक्षण प्राथमिक; यांना पुरी (तालुका अंबड) येथून पकडून आणून स्थानबद्ध करण्यात आले ते १० महिने स्थानबद्धतेत औरंगाबादला होते.

कदम श्रीराम शिवचरण (जन्म: शके १८४९)

जन्मगाव चनई (तालुका अंबाजोगाई, जिल्हा बीड) ; शिक्षण प्राथमिक ; १९४७ साली निजाम सरकारविरुद्ध चनई येथे जंगल सत्याग्रह केल्याबद्दल यांना अटक होऊन अंबाजोगाई कोर्टाने २४ दिवसांची कैद फर्मावली; शिक्षा भोगून सुटल्यावर भूमिगत राहून रझाकारीगुंडांशी सशस्त्र सामना दिला.

कदम सुदाम संभाजी

जन्मगाव चनई (तालुका अंबाजोगाई, जिल्हा बीड) ; स्वातंत्र्यलढ्यात १९४७ मध्ये यांनी चनई येथे जंगल सत्याग्रह केला म्हणून पोलिसांनी अटक करून यांच्यावर खटला भरण्यात आला; अंबाजोगाई कोर्टाने दिलेल्या २४ दिवसांच्या कैदेनंतर यांची सुटका झाली. पुढे भूमिगत राहून रझाकारांशी १ वर्ष प्रतिकार केला; यांच्यावर पोलिस ऑक्शनची केस होऊन हायकोर्ट हैदराबादमध्ये ते प्रकरण निकामी निघाले.

कराड रामराव अप्पाराव (जन्म १९१६)

जन्मगाव वांगदरी (तालुका अंबाजोगाई, जिल्हा बीड) ; शिक्षण मराठी चौथी; स्वातंत्र्यचळवळीत भाग घेतल्यामुळे यांना ७ महिने २३ दिवसांची शिक्षा झाली; खेरीज १२००० रुपये दंड झाला.

कराळे गंगाराम नारायणराव (जन्म १९३०)

जन्मगाव गिरगाव (तालुका वसमत, जिल्हा परभणी) शिक्षण मराठी ५ वी; धानोरा कॅम्पमध्ये राहून यांनी भूमिगत कार्य केले.

कराळे भाऊ कारभारी (जन्म १९२५)

जन्मगाव सालेवडगांव (तालुका आष्टी, जिल्हा बीड) ; शिक्षण प्राथमिक;
निजाम सरकारविरोधी आंदोलनात यांनी भाग घेतला; शिंदीची झाडे तोडली;
पोलिस चौक्यांवर छापे घातले.

कऱ्हाड यादव सीताराम

जन्मगाव वांगदरी (तालुका अंबाजोगाई, जिल्हा बीड) ; शिक्षण प्राथमिक;
स्वातंत्र्यचळवळीत यांना अटक होऊन ७ महिने २३ दिवसांची शिक्षा झाली;
तसेच १ हजार रुपये दंड झाला; वसुलीसाठी घर व इस्टेट जप्त झाली, नंतर
भूमिगत राहून काम केले.

कल्याणकर काशिनाथ मारुती (जन्म १९२३)

मूळगाव धारूर (तालुका केज, जिल्हा बीड) ; शिक्षण मराठी ७ वी व बेसिक
ट्रेन्ड शिक्षक.

कारभारी यशवंता (जन्म १९२५)

मूळगाव मायाळ (तालुका पाटोदा, जिल्हा बीड) ; यांनी १९४७ साली सत्याग्रह
केल्याबद्दल डिफेन्स ॲक्टखाली त्यांना सहा महिने सक्तमजुरीची शिक्षा झाली.

कबरे निवृत्ती शंकर (जन्म १९३०)

मूळगाव केरुळ (तालुका आष्टी, जिल्हा बीड) ; शिक्षण चौथी; १९४६ साली
हैदराबाद स्वातंत्र्यलढ्यात भाग घेतला व शिंदीची झाडे तोडणे, प्रचार करणे, वगैरे
कामे केली; तहसील कचेरीवर मोर्चा व निदर्शने केल्यामुळे १९४६ साली
विजयादशमीचे दिवशी यांना त्यांच्या इतर चार सत्याग्रहींसोबत केरुळ येथे अटक
केली; त्यांना १६ महिने अंडरट्रायल म्हणून बीड जेलमध्ये ठेवले. पोलिस ॲक्शननंतर
हे सुटले.

कापसे दिगंबर लिंगाजी (जन्म १९१५)

जन्मगाव धारूर (तालुका केज, जिल्हा बीड) ; १९४७ मध्ये हैदराबाद

मुक्तिआंदोलनात सत्याग्रह केल्याबद्दल यांना एक वर्ष सहा महिने सक्तमजुरीची शिक्षा झाली; ती यांनी गुलबर्गा व निजामाबाद येथील कारागृहात भोगली.

काचकुरे नामदेव सखाराम (जन्म १९१९)

मूळगाव अंधोरी (तालुका अहमदपूर, जिल्हा उस्मानाबाद) ; शिक्षण मराठी चौथी; १९३९ साली आर्य समाजाच्या वतीने झालेल्या सत्याग्रहात भाग घेतला, त्याबद्दल त्यांना सहा महिने सक्तमजुरीची शिक्षा झाली.

काटकर उत्तम सोनाजी (जन्म १९२७)

मूळगाव पिंपळनेर (तालुका व जिल्हा बीड) ; शिक्षण मराठी पाचवीपर्यंत; १९४७ साली पिंपळनेर येथे सत्याग्रह केल्याबद्दल त्यांना सहा महिने सक्तमजुरीची शिक्षा झाली.

काटकर विठ्ठल सोनाजी (जन्म १९२२)

मूळगाव पिंपळनेर (तालुका व जिल्हा बीड) ; शिक्षण मॅट्रिकपर्यंत.

कातळे दत्ताराम मुकुंद (जन्म १९२२)

मूळगाव रेणापूर (तालुका मोमिनाबाद, जिल्हा बीड) ; शिक्षण मराठी चौथ्या इयत्तेपर्यंत; १९३९ साली आर्य समाजातर्फे झालेल्या सत्याग्रहात भाग केल्याबद्दल त्यांना एक वर्ष सक्तमजुरीची शिक्षा झाली.

कातळे विश्वनाथ रामा (जन्म १९२३)

मूळगाव रेणापूर (तालुका मोमिनाबाद, जिल्हा बीड) ; शिक्षण मराठी चौथीपर्यंत; १९३९ साली आर्य समाजातर्फे झालेल्या सत्याग्रहात भाग घेतला, त्याबद्दल त्यांना एक वर्ष सक्तमजुरीची शिक्षा झाली.

काशीनाथ दगडू

मूळगाव वडझरी (तालुका पाटोदा, जिल्हा बीड) ; १९४७ साली आष्टी येथे जंगल सत्याग्रह केला, त्याबद्दल त्यांना सहा महिने सक्तमजुरीची शिक्षा झाली.

काळे लक्ष्मण गणपत (जन्म १९२२)

मूळगाव विडे (तालुका केज, जिल्हा बीड) ; शिक्षण मराठी चौथीपर्यंत; १९४७ साली बीडहून सत्याग्रह केला, त्याबद्दल त्यांना दोन महिने सक्तमजुरीची शिक्षा झाली.

काळे विठ्ठल धोंडी (जन्म १९२३)

मूळगाव चिलवडी (तालुका व जिल्हा उस्मानाबाद) ; ता. २० व २१ मार्च १९४८ रोजी रझाकारांनी चिलवडी गावावर हल्ला करून जवळजवळ सर्व गाव लुटले व घरे जाळली त्यात यांचे ४०० रुपयांचे नुकसान झाले.

काळेगावकर डॉ.लक्ष्मणराव श्यामराव (जन्म १९१८)

मुळगाव काळेगाव (तालुका केज, जिल्हा बीड) ; शिक्षण मॅट्रिक; एल.सी.पी.एस; १९४२ साली अंबाजोगाईस सत्याग्रह केला त्याबद्दल त्यांना सहा महिने सक्तमजुरीची शिक्षा झाली.

काकडे निवृत्ती सीताराम

जन्मगाव किन्ही (तालुका आष्टी, जिल्हा बीड) ; धामणगाव व देवळाली येथे इतर सहकाऱ्यांसह सत्याग्रह केला, तेव्हा अटक होऊन आष्टी कोर्टाने यांना ४ सप्टेंबर १९४७ रोजी दोन महिने तुरुंगवास व २०० रुपये दंड अशी शिक्षा दिली. ती त्यांनी बीड व औरंगाबाद जेलमध्ये भोगली; सुटल्यानंतर रझाकाराविरुद्ध मिरजगाव कडा या केंद्रातून कार्य केले.

काकडे बापू गोलाजी

जन्मगाव किन्ही (तालुका आष्टी, जिल्हा बीड)

काकडे पांडुरंग गणपती (जन्म कार्तिक शु.९ शके १८३७)

मूळगाव बनसारोळा (तालुका केज, जिल्हा बीड) ; शिक्षण मराठी चौथीपर्यंत; १९४७ मध्ये भारतीय तिरंगाध्वज घेऊन यांनी आपल्या गावी सत्याग्रह केला. पोलिसांनी अटक करून ४ दिवसांनी सोडून दिले.

काकडे तुकाराम भिवा

जन्मगाव किन्ही (तालुका आष्टी, जिल्हा बीड) ; १९४७ मध्ये धामणगाव व देवळाली येथे इतर सहकाऱ्यांसह सत्याग्रह केला. तेव्हा यांना अटक होऊन आष्टी कोर्टाने २ महिने सक्तमजुरी व २०० रुपये दंड अशी शिक्षा दिली; ती शिक्षा त्यांनी बीड व औरंगाबाद जेलमध्ये भोगली; सुटून आल्यावर मिरजगाव व कडा कॅम्पमध्ये राहून रझाकारांना लढा दिला.

काकडे बापू गोलाजी

जन्मगाव किन्ही (तालुका आष्टी, जिल्हा बीड) ; १९४७ मध्ये यांनी इतर सहकाऱ्यांबरोबर धामणगाव व देवळाली येथे सत्याग्रह केला. त्यामुळे यांना अटक होऊन आष्टी कोर्टाने २ महिने सक्त मजुरी व २०० रुपये दंड अशी शिक्षा दिली. ती त्यांनी बीड व औरंगाबाद जेलमध्ये भोगली. सुटून आल्यानंतर मिरजगाव व कडा कॅम्पमध्ये राहून काम केले.

काकडे मल्हारी बाळू (जन्म १९२४)

जन्मगाव किन्ही (तालुका आष्टी, जिल्हा बीड) ; १९४७ मध्ये धामणगाव व देवळाली येथे इतर सहकाऱ्यांबरोबर सत्याग्रह केला तेव्हा यांना अटक होऊन आष्टी कोर्टाने २ महिने सक्तमजुरी व २०० रुपये दंड अशी शिक्षा सुनावली. ती त्यांनी बीड व औरंगाबाद जेलमध्ये भोगली. सुटून आल्यावर मिरजगाव व कडा कॅम्पमध्ये राहून लढ्यात भाग घेतला.

काकडे माणिक जयाजी (जन्म १९१६)

जन्मगाव किन्ही (तालुका आष्टी, जिल्हा बीड) ; १९४७ मध्ये धामणगाव व देवळाली येथे इतर सहकाऱ्यांबरोबर सत्याग्रह केला तेव्हा यांना अटक होऊन आष्टी कोर्टाने २ महिने सक्तमजुरी व २०० रुपये दंड अशी शिक्षा सुनावली. ती त्यांनी बीड व औरंगाबाद जेलमध्ये भोगली. सुटून आल्यावर मिरजगाव व कडा कॅम्पमध्ये राहून लढ्यात भाग घेतला.

काकडे मारुती रामा (जन्म १९२४)

जन्मगाव किन्ही (तालुका आष्टी, जिल्हा बीड) ; १९४७ मध्ये धामणगाव व देवळाली येथे इतर सहकाऱ्यांबरोबर सत्याग्रह केला, तेव्हा यांना अटक होऊन आष्टी कोर्टाने २ महिने सक्तमजुरी व २०० रुपये दंड अशी शिक्षा सुनावली. ती त्यांनी बीड व औरंगाबाद जेलमध्ये भोगली. सुटून आल्यावर मिरजगाव व कडा कॅम्पमध्ये राहून लढ्यात भाग घेतला.

काकडे विश्वनाथ गोविंद (जन्म १९०९)

जन्मगाव किन्ही (तालुका आष्टी, जिल्हा बीड) ; १९४७ मध्ये धामणगाव व देवळाली येथे इतर सहकाऱ्यांबरोबर सत्याग्रह केला तेव्हा यांना अटक होऊन आष्टी कोर्टाने २ महिने सक्तमजुरी व २०० रुपये दंड अशी शिक्षा सुनावली. ती त्यांनी बीड व औरंगाबाद जेलमध्ये भोगली. सुटून आल्यावर मिरजगाव व कडा कॅम्पमध्ये राहून लढ्यात भाग घेतला.

काकडे विठोबा तुकाराम (जन्म १९१४)

जन्मगाव किन्ही (तालुका आष्टी, जिल्हा बीड) ; १९४७ मध्ये धामणगाव व देवळाली येथे इतर सहकाऱ्यांबरोबर सत्याग्रह केला, तेव्हा यांना अटक होऊन आष्टी कोर्टाने २ महिने सक्तमजुरी व २०० रुपये दंड अशी शिक्षा सुनावली. ती त्यांनी बीड व औरंगाबाद जेलमध्ये भोगली. सुटून आल्यावर मिरजगाव व कडा कॅम्पमध्ये राहून लढ्यात भाग घेतला.

काकडे सर्जेराव रावसाहेब (जन्म १९३०)

जन्मगाव किन्ही (तालुका आष्टी, जिल्हा बीड) ; शिक्षण प्राथमिक ; १९४७ मध्ये धामणगाव व देवळाली येथे इतर सहकाऱ्यांबरोबर सत्याग्रह केला, तेव्हा यांना अटक होऊन आष्टी कोर्टाने २ महिने सक्तमजुरी व २०० रुपये दंड अशी शिक्षा सुनावली. ती त्यांनी बीड व औरंगाबाद जेलमध्ये भोगली. सुटून आल्यावर मिरजगाव व कडा कॅम्पमध्ये राहून लढ्यात भाग घेतला.

अहेर बाबा मायानी

जन्मगाव खळेगाव (तालुका गेवराई, जिल्हा बीड) ; १९४७ मध्ये साष्टी चकलांबा

गावी निजामाचा झेंडा पोलिस स्टेशनसमोर जाळल्याने यांना पकडून खटला भरण्यात आला. १ वर्ष सक्तमजुरीची शिक्षा आणि १०० रुपये दंड करण्यात आला

अहेर नामदेव बळवंत

जन्मगाव खळेगाव (तालुका गेवराई, जिल्हा बीड) ; १९४७ मध्ये बीड कोर्टासमोर झेंडावंदन केल्याने यांना १ वर्ष सक्तमजुरी व १०० रुपये दंड अगर १ वर्ष शिक्षा झाली. सक्तीने दंड वसूल केला गेला.

अहेर बाजीराव अण्णासाहेब

जन्मगाव खळेगाव(तालुका गेवराई, जिल्हा बीड) ;शिक्षण प्राथमिक ; यांनी बीड कोर्टावर झेंडा फडकावला; खळेगावी झेंडावंदन व प्रभात फेरी काढीत असत; १९४७ मध्ये यांना २ वर्षांची सक्तमजुरीची शिक्षा झाली १,००० रुपये दंडही करण्यात आला. यांनी ती शिक्षा बीड औरंगाबाद व गुलबर्गा जेलमध्ये भोगली.

किंबहुने सदाशिव भगवंत (जन्म: १९१७)

जन्मगाव बीड ; शिक्षण माध्यमिक; १९३५ सालापासून यांनी एक विद्यार्थी संघटना उभारली; १९३८ मध्ये प्रचार कार्य करू लागले; यांना हैदराबाद संस्थानातून हद्दपार केल्यावर हे सोलापूरला गेले; तेथेही विद्यार्थ्यांमध्ये जागृती केली.

किसन होनाजी

मुळगाव वडझरी (तालुका पाटोदा, जिल्हा बीड) ; आष्टी येथे १९४७ साली जंगल सत्याग्रह केला त्याबद्दल त्यांना सहा महिन्यांची शिक्षा झाली.

किसन गणपतराव

मूळगाव वडझरी (तालुका पाटोदा, जिल्हा बीड) ; आष्टी येथे १९४७ साली जंगल सत्याग्रह केल्याबद्दल त्यांना सहा महिने सक्तमजुरीची शिक्षा झाली.

किसन बाबुराव

मूळगाव राजेवाडी (तालुका माजलगाव, जिल्हा बीड) ; १९४७ मध्ये निजाम सत्तेविरुद्ध झेंडा सत्याग्रह केला; त्यावेळी अटक होऊन यांना तीन महिन्यांची शिक्षा झाली.

किसन गर्जेद्र (जन्म: १९२२)

मूळगाव चिंचाळा (तालुका माजलगाव, जिल्हा बीड) ; शिक्षण मराठी चौथीपर्यंत; १९४७ साली झेंडा सत्याग्रह केल्याबद्दल त्यांना सहा महिने सक्तमजुरीची शिक्षा झाली; सुटकेनंतर पाथर्डी कॅंपवर सैनिक म्हणून काम केले.

किशन माधव (जन्म १९२२)

मुळगाव सिंदगाव (तालुका मोमिनाबाद, जिल्हा बीड) ; शिक्षण मराठी चौथीपर्यंत; १९४७ सालच्या स्वातंत्र्यसंग्रामात कायदेभंग केला त्याबद्दल त्यांना एक वर्ष सक्तमजुरी व १०० रुपये दंड अशी शिक्षा झाली.

काळेगावकर शंकर गोपाळ (जन्म १९३०)

मूळगाव काळेगाव (तालुका केज, जिल्हा बीड) ; शिक्षण इंटर; निजामी सत्तेविरुद्ध हैदराबाद राज्यात राहून चळवळीत भाग घेतला, त्यामुळे यांना एप्रिल १९४२ मध्ये उस्मानाबाद येथे अटक होऊन तीन आठवडे पोलिस कस्टडीत राहावे लागले.

काळे लक्ष्मण गणपत (जन्म १९२८)

मूळगाव विडा (तालुका केज, जिल्हा बीड) ; शिक्षण मराठी चौथीपर्यंत; १९४७ साली हैदराबाद मुक्तिसंग्रामात सत्याग्रह व कायदेभंग केल्यामुळे यांना २ महिने शिक्षा झाली.

कांकरिया मानकुंवर कन्हैयालाल (जन्म: १९२६)

मूळगाव बीड (तालुका व जिल्हा बीड) ; शिक्षण मॅट्रिक; १९४२ सालच्या चळवळीच्या वेळी त्या १४ महिने स्थानबद्ध होत्या.

काळे वीरभद्र लक्ष्मण (जन्म: १९१४)

जन्मगाव उजनीया (तालुका मोमिनाबाद, जिल्हा बीड) ; शिक्षण मॅट्रिक; १९४२ पासून ते काँग्रेस पक्षात आहेत; १९४७-४८ साली हैदराबाद मुक्तिसंग्रामात भाग घेतला, अटक होऊन सुटका झाली.

कांकरिया सुवालालजी नारायणदासजी

जन्मगाव पाटोदा (तालुका पाटोदा, जिल्हा बीड) ; शिक्षण मराठी सातवी; १९४६ व ४७ मध्ये यांना झेंडा सत्याग्रहात २१ दिवस स्थानबद्ध म्हणून ठेवल्यावर ३ महिने सक्तमजुरीची शिक्षा दिली गेली; ३०० रुपये दंडही केला गेला; त्यांच्या घराची जप्ती झाली होती; दुकान जप्त केले. आष्टी येथून जंगल सत्याग्रह केल्याबद्दल त्यांना सहा महिने सक्तमजुरीची शिक्षा झाली.

काळे राजाराम दगडे

जन्मगाव खळेगाव (तालुका गेवराई, जिल्हा बीड) ; शिक्षण मराठी दुसरीपर्यंत; १९४७ मध्ये स्वातंत्र्यचळवळीत भाग घेतल्यामुळे यांना १ वर्षाची शिक्षा व १००० रुपये दंड झाला; औरंगाबाद जेलमध्ये यांनी ती शिक्षा भोगली;

काळे रामराव किशनराव

जन्मगाव बीड (तालुका व जिल्हा बीड) ; हैदराबाद येथे महाविद्यालयीन शिक्षण घेतले; वंदेमातरम् हे राष्ट्रीय गीत म्हणण्यास बंदी केली म्हणून झालेल्या सत्याग्रहात हे सहभागी होते; पुढे नागपूरला शिक्षण घेण्यास गेले; १९४२ या चलेजावच्या असहकार चळवळीत निजामी राजवटीला कंटाळून ते लष्करात भरती झाले; पुढे तेथून काढण्यात आले मग एअर फोर्समध्ये भरती झाले; १९४३ मध्ये लाहोर जवळच्या बॅल्टन कॅम्पमध्ये होते; तेथेही राष्ट्रीय विचारांची चळवळ करीत राहिले; हैदराबाद मुक्तिसंग्रामात त्यांनी भाग घेतला; हे स्टेट काँग्रेसचे सभासद होते.

काळदाते डॉ.विठ्ठल रामराव (जन्म: १९२९)

शिक्षण डी.ए.एफ.एस.; स्वातंत्र्य चळवळीत भूमिगत कार्य; १९६७ मध्ये महाराष्ट्र विधानसभेवर निवड; ग्रंथ समिती कामकाज सल्लागार समितीचे सदस्य होते.

कावळे धोंडीबा पांडूरंग

मुळगाव बनसारोळा (तालुका केज, जिल्हा बीड) ; शिक्षण मराठी चौथीपर्यंत;
निजामी सरकार विरुद्ध चळवळ करून सत्याग्रह केला; त्यामुळे यांना अटक
होऊन १३ महिन्यांची शिक्षा झाली; मात्र प्रत्यक्षात ७ महिने सक्तमजुरीची शिक्षा
भोगली.

कातळे दत्तात्रय गोविंद (जन्म १९१९)

जन्मगाव रेणापूर (तालुका आंबेजोगाई , जिल्हा बीड) ; प्रौढ शिक्षण घेतले;
हैदराबाद मुक्तिसंग्रामात यांनी गुलबर्गा येथे सत्याग्रह केला. त्यावेळी त्यांना अटक
करण्यात येऊन दीड वर्ष कारावासाची शिक्षा झाली व रुपये ५०० दंडही करण्यात
आला.

काकडे माणिक जयाजी (जन्म: १९१६)

जन्मगाव किन्ही (तालुका आष्टी, जिल्हा बीड); शिक्षण प्राथमिक ; १९४७
साली धामणगाव व देवळाली येथे सत्याग्रह केला; तेव्हा यांना अटक होऊन
आष्टी कोर्टाने २ महिने सक्तमजुरी दिली.

काकडे सर्जेराव रावसाहेब (जन्म: १९३०)

जन्मगाव किन्ही (तालुका आष्टी, जिल्हा बीड); शिक्षण प्राथमिक; १९४७ मध्ये
धामणगाव व देवळाली येथे झेंडा सत्याग्रह केल्यामुळे यांना अटक होऊन आष्टी
कोर्टाने २०० रुपये दंड केला.

काकडे विठोबा तुकाराम (जन्म: १९१४)

मुळगाव बनसारोळा (तालुका केज, जिल्हा बीड) ; शिक्षण मराठी चौथीपर्यंत;
१५ ऑगस्ट १९४७ रोजी त्यांनी आपल्या गावी तिरंगी झेंडा घेऊन घोषणा दिल्या.
याबद्दल त्यांना अटक झाली व अंबाजोगाई येथे त्यांच्यावर खटला भरला; बारा
दिवसांनंतर यांना सोडून देण्यात आले; नंतर यांनी १९४७ मध्ये जंगल सत्याग्रह
मोठ्या जमावासह केला.

काकडे तुकाराम भिवा

जन्मगाव किन्ही (तालुका आष्टी, जिल्हा बीड) ; १९४७ मध्ये धामणगाव व देवळाली येथे सत्याग्रह केला, तेव्हा त्यांना अटक होऊन कोर्टाने २ महिने सक्तमजुरी व २०० रुपये दंड अशी शिक्षा दिली. ती त्यांनी बीड व औरंगाबाद जेलमध्ये भोगली; सुटून आल्यावर मिरजगाव व कडा कॅम्पमध्ये राहून रझाकारांशी लढा दिला.

काशीनाथ दगडू

मूळगाव वडझरी (तालुका पाटोदा, जिल्हा बीड) ; १९४७ साली आष्टी येथे जंगल सत्याग्रह केला त्याबद्दल त्यांना सहा महिने सक्तमजुरीची शिक्षा झाली.

कारभारी यशवंता (जन्म: १९२५)

मूळगाव मायाळ (तालुका पाटोदा, जिल्हा बीड); यांनी १९४७ साली सत्याग्रह केला त्यासाठी डिफेन्स ॲक्टखाली त्यांना सहा महिने सक्तमजुरीची शिक्षा झाली.

कुळकर्णी माधव विश्वनाथ (जन्म: १९२७)

मूळगाव विडे (तालुका केज, जिल्हा बीड); शिक्षण मराठी चौथीपर्यंत; १९४७ साली बीडहून सत्याग्रह केला त्याबद्दल त्यांना एक वर्ष सक्तमजुरी व १००० रुपये दंड अशी शिक्षा झाली. दंड वसुलीसाठी त्यांच्या गैरहजेरीत त्यांचे घर, जनावरे व इतर मालमत्तेचा लिलाव केला.

कुळकर्णी गोविंद काशीनाथ (जन्म: १९३२)

मूळगाव बीड (तालुका व जिल्हा बीड) ; शिक्षण इंटर ; १९४७ साली बीड येथे सत्याग्रह केला, त्याबद्दल त्यांना सहा महिने सक्तमजुरी व २०० रुपये दंड केला. सत्याग्रहापूर्वी लढ्याचे प्रचारकार्य केले.

कुळकर्णी ठकसेन शंकरराव (जन्म: १९२५)

मूळगाव तळे पिंपळगाव (तालुका पाटोदा, जिल्हा बीड) ; शिक्षण मराठी पाचव्या इयत्तेपर्यंत; १९४८ साली चकलांबा येथे सत्याग्रह केला. त्यासाठी त्यांना दोन वर्षे सक्तमजुरी व १०० रुपये दंड झाला.

कुळकर्णी दत्तात्रय किशन (जन्म: १९२२)

मूळगाव चिंचोली (तालुका केज, जिल्हा बीड); शिक्षण मॅट्रिक; १९४७ साली स्टेट काँग्रेसतर्फे झालेल्या सत्याग्रहात भाग घेतला, त्यासाठी त्यांना तीन महिने सक्तमजुरी व १०० रुपये दंड अशी शिक्षा झाली.

कुळकर्णी दत्तोपंत भानुदास (जन्म: १९१२)

मूळगाव पिंपळगाव वाढवणे (तालुका व जिल्हा बीड); शिक्षण मराठी सातव्या इयत्तेपर्यंत; १९३८ साली सत्याग्रह केला, त्याबद्दल त्यांना दोन वर्षे सक्तमजुरी व २०० रुपये दंड अशी शिक्षा झाली. पण सार्वत्रिक सुटकेबरोबर ते सुटले.

किंबहुने सदाशिव भगवंत (जन्म: १९१७)

जन्मगाव बीड ; शिक्षण माध्यमिक ; १९३५ सालापासून यांनी एक विद्यार्थी संघटना उभारली; १९३८ मध्ये प्रचारकार्य करू लागले; यांना हैदराबाद संस्थानातून हद्दपार केल्यावर हे सोलापूरला गेले; तेथेही विद्यार्थ्यांमध्ये जागृती केली.

किसन होनाजी

मूळगाव वडझरी (तालुका पाटोदा, जिल्हा बीड) ; आष्टी येथे १९४७ साली जंगल सत्याग्रह केला, त्यासाठी त्यांना सहा महिन्यांची शिक्षा झाली.

किसन गणपतराव

मूळगाव वडझरी (तालुका पाटोदा, जिल्हा बीड) ; आष्टी येथे १९४७ साली जंगल सत्याग्रह केला त्यात त्यांना सहा महिने सक्तमजुरी झाली.

किशनराव बाबुराव

मूळगाव राजेवाडी (तालुका माजलगाव, जिल्हा बीड) ; १९४७ मध्ये निजाम सत्तेविरुद्ध झेंडा सत्याग्रह केला; त्यावेळी अटक होऊन तीन महिन्यांची सक्त मजुरी झाली.

किशन गजेंद्र (जन्म: १९२२)

मूळगाव चिंचाळा (तालुका माजलगाव, जिल्हा बीड); शिक्षण मराठी चौथीपर्यंत; १९४७ साली झेंडा सत्याग्रह केल्याबद्दल त्यांना सहा महिने सक्तमजुरीची शिक्षा झाली. सुटकेनंतर पाथर्डी कॅंपवर सैनिक म्हणून काम केले.

किशन माधव (जन्म: १९२२)

मूळगाव रेणापूर (तालुका मोमिनाबाद, जिल्हा बीड) ; शिक्षण मराठी चौथी; १९४८ सालच्या स्वातंत्र्यलढ्यात कायदेभंग केला म्हणून एक वर्ष सक्तमजुरी व १०० रुपये दंड झाला.

किशन शिवा (जन्म: १९२२)

मूळगाव अंबाजोगाई (जिल्हा बीड); ऑगस्ट १९४७ मध्ये सत्याग्रह केला, त्यासाठी त्यांना सहा महिने सक्तमजुरीची शिक्षा झाली.

कुंभार दत्तू विठोबा (जन्म: १९२२)

मूळगाव सावरगाव (तालुका अहमदपूर, जिल्हा उस्मानाबाद) ; शिक्षण मराठी चौथी; तारीख २ सप्टेंबर १९४७ रोजी रोकडे सावरगाव येथे सत्याग्रह केला त्यासाठी त्यांना दोन वर्षे सक्तमजुरीची शिक्षा झाली.

कुळकर्णी शेषराव एकनाथराव

जन्मगाव वांगदरी (तालुका अंबाजोगाई, जिल्हा बीड); शिक्षण मराठी तिसरी; वांगदरी सत्याग्रहात अटक झाली; त्यांना त्यावेळी १ वर्षाची सक्तमजुरीची शिक्षा झाली; खेरीज १५०० रुपये दंडही ठोठावण्यात आला; दंड वसुलीसाठी यांच्या घरातील सामानसुमान विकण्यात आले.

काळेगावकर शंकर गोपाळ (जन्म: १९३०)

मूळगाव काळेगाव (तालुका केज, जिल्हा बीड); शिक्षण इंटर; निजामी सत्तेविरुद्ध हैदराबाद राज्यात राहून चळवळीत भाग घेतला. त्यामुळे यांना एप्रिल १९४२ मध्ये उस्मानाबाद येथे अटक होऊन तीन आठवडे पोलिस कस्टडीत राहावे लागले.

कुळकर्णी विश्वनाथ गोविंद

जन्मगाव पालसिंगण (तालुका व जिल्हा बीड); शिक्षण मराठी चौथी; १९४७-१९४८ मध्ये हैदराबादलढ्यात यांनी प्रचार केला; भूमिगत स्वातंत्र्यसैनिकांना मदत केली.

कुळकर्णी पुरुषोत्तम गोविंदराव (जन्म: १९२४)

मूळगाव टाके पिंपळगाव (तालुका पाटोदा, जिल्हा बीड); शिक्षण मॅट्रिकपर्यंत; १९४२ साली चलेजावच्या चळवळीत भाग घेतला. मिरवणुकीत घोषणा देतेवेळी यांना अटक झाली. पण वय लहान म्हणून यांना खूप मार देऊन सोडले; १९४७ मध्ये सत्याग्रह केल्यामुळे २ वर्षे सक्तमजुरी व १०० रुपये दंड अशी शिक्षा झाली. ती औरंगाबाद सेंट्रल जेलमध्ये त्यांनी भोगली.

कुलकर्णी प्रल्हादराव उर्फ बन्सी दामोदर (जन्म: १९२७)

जन्मगाव कामणगाव (तालुका आष्टी, जिल्हा बीड); शिक्षण इंग्रजी आठवी; स्वातंत्र्यलढ्यात यांनी १९३९ साली सत्याग्रहात भाग घेतला. त्यांना अटक झाली पण वय लहान म्हणून सोडून दिले. १९४२ मध्ये 'चले जाव' चळवळीत भाग घेतला. तेव्हा यांना ६ महिने शिक्षा झाली होती व ती त्यांनी औरंगाबाद जेलमध्ये भोगली; १९४७ मध्ये हैदराबाद मुक्तिआंदोलनात भूमिगत राहून भाग घेतला जंगल सत्याग्रह, नाकी जाळणे, पोलिसस्टेशन व रझाकारांवर हल्ले चढविणे अशी कामे यांनी केली.

कुलकर्णी लीलाबाई नरहर (जन्म: १९३०)

जन्मगाव तेलसंग (तालुका आष्टी, जिल्हा बीड); शिक्षण प्राथमिक; स्वातंत्र्यसैनिक जे भूमिगत होते त्यांच्या खाण्यापिण्याच्या व राहण्याच्या सोयी केल्या; महिला मंडळ स्थापून महिलात जागृती केली. सत्याग्रही व शिक्षा झालेल्या सैनिकांची खाण्यापिण्याची सोय व शुश्रूषा केली.

कुलकर्णी बन्सी बापूराव (जन्म: १९१५)

जन्मगाव सांगवी पाटण (तालुका आष्टी, जिल्हा बीड); शिक्षण प्राथमिक; १९४६ मध्ये खिळद येथील छावणीत आश्रय घेऊन यांनी हैदराबाद मुक्तिसंग्रामात भाग घेतला.

कुलकर्णी बाजीराव पंडितराव (जन्म: १९१७)

जन्मगाव मोडखेड (तालुका केज, जिल्हा बीड); शिक्षण शालान्त माध्यमिक परीक्षा उत्तीर्ण; १९४२ साली प्रत्यक्ष लढ्यात भाग घेऊन हैदराबाद कार्यालय व औरंगाबाद कार्यालयात चळवळीच्या प्रगतीचा रिपोर्ट पाठविण्याचे काम केले; स्वातंत्र्यलढ्यात यांनी लोकजागृती केली; प्रचारपत्रिका तयार केल्या.

कुलकर्णी बापूराव बाबाराव (जन्म: १९२७)

जन्म लोनगाव (तालुका माजलगाव, जिल्हा बीड); शिक्षण इंटरमिडिएट; १९४७ मध्ये सरकारी नोकरीचा त्याग करून हैदराबाद स्वातंत्र्यलढ्यात भाग घेतला; यांच्यावर पकड वॉरंट निघाले होते.

कुलकर्णी भगवान शेषेराव

मूळगाव नेकनूर (तालुका व जिल्हा बीड) ; शिक्षण फायनल; हैदराबाद मुक्तिसंग्रामात यांनी १९४० ते १९४८ पर्यंत भूमिगत राहून भाग घेतला; नंतर सत्याग्रह केला; त्यामुळे यांना अटक होऊन परतूर, सेलू, परभणी, औरंगाबाद येथे अंडर ट्रायलवर २९ दिवस राहावे लागले; यांना औरंगाबाद कोर्टाने ३ महिने व सेलू कोर्टाने १ वर्ष अशी शिक्षा दिली ती शिक्षा त्यांनी औरंगाबाद जेलमध्येच भोगली.

कुलकर्णी देवीदास हरिभाऊ (जन्म: १९२१)

जन्मगाव कामखेडा (तालुका अंबाजोगाई, जिल्हा बीड) ; शिक्षण मॅट्रिक; हर्सूल जेलमध्ये काही काळ यांना स्थानबद्ध करून ठेवण्यात आले होते. यांना सन्मानपत्र मिळाले आहे; हैदराबाद मुक्तिसंग्रामात यांनी तुरुंग टाळून भूमिगत राहावे लागले.

कुलकर्णी अनंत शंकर (जन्म: १९१६)

जन्मगाव पिंपळनेर (तालुका पाटोदा, जिल्हा बीड) ; शिक्षण मराठी सातवी; ते वडगाव पाथर्डी व डोमरी काँग्रेस कॅंपात राहून रझाकारांना विरोध व हैदराबाद राज्याचा कारभार विस्कळीत करण्याचे काम करीत;

कुलकर्णी अंबादास गंगाधर (जन्म: १९२२)

जन्मगाव राजुरी (नवगण) (तालुका व जिल्हा बीड); स्वातंत्र्यआंदोलनात भाग घेतल्यामुळे अंबाजोगाई कोर्टाने शिक्षा केली.

कुलकर्णी दत्तात्रय श्यामराव (जन्म: १९१८)

मूळगाव चिंचोली (तालुका केज, जिल्हा बीड); शिक्षण मराठी सहावी; स्वातंत्र्यलढ्यात भाग घेतल्यामुळे यांना ६ महिने सक्तमजुरी व १०० रुपये दंड अशी शिक्षा झाली; ती त्यांनी बीड जेलमध्ये भोगली;

कुलकर्णी उद्धव लक्ष्मण (जन्म: १९१८)

जन्मगाव पुडी (तालुका आष्टी, जिल्हा बीड); शिक्षण प्राथमिक; १९४७ मध्ये निजामशाहीविरुद्ध उभारलेल्या आंदोलनात प्रचार करीत असताना पोलिसांनी यांना अटक करण्याचा प्रयत्न केला; यांनी केलेल्या झटापटीमुळे यांच्यावर खटला भरला होता; दरम्यान नंतर झालेल्या विलीनीकरणामुळे तो मागे घेण्यात आला.

कुलकर्णी किसन बाबाजीपंत (जन्म: १९१९)

जन्मगाव ठाकर आडगाव (तालुका गेवराई, जिल्हा बीड); शिक्षण मराठी सातवी; औरंगाबाद येथे १९३८ साली झेंडा सत्याग्रहात यांनी भाग घेतला होता; लहान वयामुळे २ महिने साध्या कैदेची शिक्षा दिली गेली; नंतर त्यांनी भूमिगत राहून काम केले.

गणपती साधू (जन्म: १९२०)

जन्मगाव बावी (तालुका पाटोदा, जिल्हा बीड); यांनी १९४७ साली सत्याग्रह केला त्यासाठी डिफेन्स ॲक्टखाली त्यांना सहा महिने सक्तमजुरी शिक्षा झाली.

कुलकर्णी लक्ष्मीकांत सखाराम (जन्म: १९१५)

मूळगाव देवळाली (तालुका आष्टी, जिल्हा बीड); शिक्षण मराठी चौथी; यांना १९३८ साली संरक्षण कायद्याखाली सहा महिने सक्तमजुरी व ४०० रुपये दंड

अशी शिक्षा झाली.

खंडागळे रंभाजी सखाराम (जन्म: १९३०)

मूळगाव मातावळी (तालुका आष्टी, जिल्हा बीड); १५ ऑगस्ट १९४७ ला सत्याग्रह केला त्यासाठी त्यांना दोन महिने सक्तमजुरी व २२५ रुपये दंड झाला.

खोत श्रीनिवास

जन्मगाव अंबाजोगाई (तालुका आष्टी, जिल्हा बीड); शिक्षण आठवी; पोस्टाच्या पेट्या विहिरीत टाकण्याच्या कार्यक्रमात हे होते; शहा बुरुजावरील रेडिओ पळविण्यात हे होते; पिंपळागावाजवळ तारा तोडून तार बंद पाडली तेव्हा त्यांना अटक होऊन तीन वर्षे सक्तमजुरीची शिक्षा झाली.

खोरादे राम बाबुराव (जन्म: १९२२)

जन्मगाव सुलेमान देवळा (तालुका आष्टी जिल्हा बीड) ; स्वातंत्र्यचळवळीत यांनी शिंदीची झाडे तोडणे, दप्तर जाळणे, चौकीदार व कुलकर्णी यांच्या राजीनाम्याची मागणी करणे वगैरे कामे केले; पोलिस ठाणे व चौक्या उद्धवस्त केल्या; जनजागृती केली; यांच्यावर वॉरंट निघाले होते; घरातील मालमत्ता जप्त केली.

खिंडरे नागनाथ अंबादासराव (जन्म: १९१७)

मूळगाव धारूर (तालुका केज, जिल्हा बीड) ; शिक्षण सातव्या इयत्तेपर्यंत; यांनी १९३९ मध्ये गुलबर्गा येथे हाती भारतीय तिरंगाध्वज घेऊन मिरवणूक काढली असता त्यांना अटक करण्यात आली; गुलबर्गा कोर्टाने यांना दोन वर्षांची सक्तमजुरीची शिक्षा दिली. ती शिक्षा यांनी गुलबर्गा जेलमध्ये दहा महिने भोगल्यावर सरकारने यांना सोडून दिले.

खोगरे भगवान अण्णा (जन्म: १९१७)

मूळगाव वरपगाव (तालुका केज, जिल्हा बीड) ; शिक्षण तिसरीपर्यंत; यांनी बंदुका दुरुस्त करणे, गोळ्या बनविणे, ही कामे केली आणि अस्पृश्यता निवारणाच्या कार्यात भाग घेतला, त्याचप्रमाणे त्यांनी ब्रिटिश सत्तेविरुद्ध सभेत भाषणे केली व जनमत जागृत केले; तेव्हा यांचेवर वॉरंट निघाले म्हणून यांनी भूमिगत राहून कार्य

केले; शासनाकडून सन्मानपत्र मिळाले असून मुलांना शैक्षणिक सवलती मिळतात.
कैवाडे बुधाजी म्हसू (जन्म: १९२२)

मुळगाव पिंपळवाडी (तालुका व जिल्हा बीड); १९४२ च्या सत्याग्रहींना तार
धाडून निरोप दिला म्हणून सहा महिन्यांची शिक्षा व पन्नास रुपये दंड झाला.
पाथर्डी कॅम्पचे ते सैनिक होते.

खिलारे दादाराव दाजीबा (जन्म: १९२७)

जन्मगाव सांगवी (पाटण) (तालुका आष्टी, जिल्हा बीड); शिक्षण मराठी
सातवीपर्यंत; यांनी धामणगाव व देवळाली येथे निजामशाही विरुद्ध झेंडा सत्याग्रह
केला. त्यामुळे यांना आष्टी कोर्टाने २ महिने सक्तमजुरी व २०० रुपये दंड अशी
शिक्षा झाली. ही शिक्षा बीड व औरंगाबाद जेलमध्ये भोगली. त्यावेळी त्याचे
घरदार रझाकारांनी लुटले; सुटून आल्यावर खिळद येथे भूमिगत राहून करोडगिरी
नाके जाळणे, पोलिस चौक्यांवर हल्ले करणे, रझाकारांना प्रतिकार करणे इत्यादी
कामे यांनी केली.

खिलारे परमेश्वर गणपत (जन्म: १९२२)

जन्मगाव सांगवी (पाटण) (तालुका आष्टी, जिल्हा बीड) ; शिक्षण प्राथमिक ;
१९४२ पासून निजामसत्तेविरुद्ध यांनी जनजागृती , प्रचार लोकांना सत्तेविरुद्ध
उठाव करण्यास प्रवृत्त करणे, कायदेभंग या मार्गांनी आंदोलनात भाग घेतला;
१९४७ मध्ये देवळी व धामणगाव येथे यांनी झेंडा सत्याग्रहात भाग घेतला म्हणून
आष्टी कोर्टाने यांना २ महिने सक्तमजुरी शिक्षा दिली. २०० रुपये दंडही झाला;
ती शिक्षा बीड व औरंगाबाद तुरुंगात भोगली व दंडाची रक्कम यांचे घरदार जप्त
करून वसूल केली; शिक्षा भोगून बाहेर आल्यावर खिळद कॅम्पमध्ये जाऊन
संचालकाचे काम केले;

खिलारे पिलू पांडू

जन्मगाव सांगवी (पाटण) (तालुका आष्टी, जिल्हा बीड) ; शिक्षण प्राथमिक;
खिलारी शिबिरात राहून यांनी आंदोलनात भाग घेतला.

खिलारे बलभीम तात्याबा (जन्म: १९३१)

जन्मगाव सांगवी (पाटण) (तालुका आष्टी, जिल्हा बीड) ; हैदराबाद मुक्तिसंग्रामात करोडगिरी नाके जाळण्याच्या मोहिमेत भाग घेतला.

खिलारे बाबुराव तात्याबा (जन्म: १९१४)

जन्मगाव सांगवी (पाटण) (तालुका आष्टी, जिल्हा बीड) ; यांनी भूमिगत राहून करोडगिरी नाके उद्धवस्त केले. धामणगाव येथे रझाकारांसाठी चाललेला दारूगोळा यांनी पळविला व पोलिसांना दिला.

खिलारे बाबुराव पाटील (जन्म: १९२६)

जन्मगाव सांगवी (पाटण) (तालुका आष्टी, जिल्हा बीड) ; निजामी सत्तेविरुद्ध धामणगाव ते देवळाली येथे झेंडा सत्याग्रहात भाग घेतला म्हणून यांनी आष्टी कोर्टाने २ महिने सक्तमजुरी व २०० रुपये दंड अशी शिक्षा दिली, ती शिक्षा यांनी बीड व औरंगाबाद जेलमध्ये भोगली; जेलमध्ये असताना यांचे घरदार रझाकारांनी लुटले; यांनी सुटल्यानंतर भूमिगत राहून रझाकारांशी लढा दिला.

खिलारे माणिकराव मारुती

जन्मगाव सांगवी (पाटण) (तालुका आष्टी, जिल्हा बीड) ; शिक्षण प्राथमिक; शिंदीची झाडे तोडण्याच्या सत्याग्रहात हे होते; रझाकारांचा दारूगोळा पकडून जिल्हा नगर पोलिसांच्या ताब्यात देण्यात यांचा हात होता; रझाकार रमजान याचा खून झाला, त्या गुन्ह्यावरून यांना पकडून २ महिने अतिशय हाल करून पोलिसांनी छळले.

खिलारे विठ्ठल बापू

जन्मगाव सांगवी (पाटण)(तालुका आष्टी, जिल्हा बीड) ; १९४६ मध्ये हैदराबाद मुक्तिआंदोलनात यांनी खिळद येथील छावणीत आश्रय घेऊन लढ्यात भाग घेतला.

खिलारे साहेबराव तात्याबा (जन्म: १९२०)

जन्मगाव सांगवी(पाटण)(तालुका आष्टी, जिल्हा बीड); शिक्षण प्रौढ शिक्षण;

१९४७ मध्ये आष्टी येथे लोकजागृती, प्रचार वगैरे कार्य केल्यामुळे निजामी सरकारने यांना पकडले; यांच्या प्रकृतीच्या कारणाने सुटका झाली; पुढे भूमिगत राहून लढ्यात भाग घेतला.

गहिनीनाथ पाटीलबुवा (जन्म: १९१७)

जन्मगाव नायगाव (तालुका पाटोदा, जिल्हा बीड) ; शिक्षण मराठी चौथी; यांनी १९४७ साली सत्याग्रह केला त्याबद्दल डिफेन्स ॲक्टखाली त्यांना सहा महिने सक्तमजुरीची शिक्षा झाली.

गर्जे तान्हाजी नानाजी (जन्म: १९१८)

जन्मगाव खिळद (तालुका आष्टी, जिल्हा बीड); शिक्षण माध्यमिक ; १९४२ च्या स्वातंत्र्यलढ्यात भूमिगत चळवळीत भाग घेतला तेव्हा यांनी तारा तोडल्या; पुढे १९४६ पासून हैदराबाद मुक्तिआंदोलनात लोकांना स्वातंत्र्यउठावास उत्तेजित केले; खिळद येथे शिबीर स्थापून ते २ वर्षे चालविले, शिंदीची झाडे तोडणे, नाकी जाळणे, बुलेटिन्स वाटणे ही कामे केली.

गर्जे यशवंत माधव (जन्म १९२५)

मूळगाव खिळद (तालुका आष्टी, जिल्हा बीड) ; शिक्षण पाचव्या इयत्तेपर्यंत; हैदराबाद मुक्तिसंग्रामात भूमिगत राहून सक्रिय भाग घेतला; खिळद केंद्रावर काम केले; शिंदीची झाडे तोडणे, दारू दुकाने बंद करणे, नाकी जाळणे वगैरे कार्य केले.

गर्जे यादव गणपती (जन्म १९३४)

मूळगाव खिळद (तालुका आष्टी, जिल्हा बीड) ; शिक्षण चौथी; हैदराबाद मुक्तिसंग्रामात यांनी सक्रिय भाग घेतला व भूमिगत राहून खिळद केंद्रातून शिंदीची झाडे तोडणे, नाकी जाळणे वगैरे कामे केली.

गपाट श्रीपती दामू (जन्म १९२४)

मूळगाव नांदूर (घाट) (तालुका केज, जिल्हा बीड) ; शिक्षण प्राथमिक ; १९४७

साली निजाम सरकारविरुद्ध उभारलेल्या लढ्यात आपल्या सहकार्यांसह भाग घेतला; बीड येथे यांनी सत्याग्रह केल्यामुळे यांना दोन महिन्यांची सजा झाली.

गवारे तात्या मारुती

जन्मगाव सांगवी(पाटण)(तालुका आष्टी, जिल्हा बीड); शिक्षण प्राथमिक; १९४६ मध्ये हैदराबाद मुक्तिआंदोलन काळात यांनी खिळद शिबिरात राहून भाग घेतला.

गव्हाणे दत्तू रघूनाथ (जन्म १९२३)

जन्मगाव टाकळगाव (तालुका गेवराई, जिल्हा बीड) ; शिक्षण मराठी चौथी; लेव्ही मोहिमेत यांनी भाग घेतला होता; त्यांना लोकजागृतीचे कार्यही केले.

गवळी अंबादास भुजंग

जन्मगाव रेणापूर (तालुका अंबाजोगाई, जिल्हा बीड); हैदराबाद मुक्तिसंग्रामात भाग घेतल्यामुळे यांना शिक्षा झाली होती.

गवळी परशराम आकोबा (जन्म १९१६)

जन्मगाव रेणापूर (तालुका अंबाजोगाई, जिल्हा बीड) ; शिक्षण मराठी तिसरी; १९३८ साली स्वातंत्र्यचळवळीत भाग घेतल्यामुळे यांना कारावास भोगावा लागला.

गवळी रामू पंढरीनाथ

जन्मगाव वडझरी (तालुका पाटोदा, जिल्हा बीड) ; यांनी १९४७ मध्ये शिंदीची झाडे तोडली; आष्टी कोर्टावर तिरंगा ध्वज लावण्यास गेलेल्या लोकांना पकडले जाऊन माफी न मागितल्यामुळे आष्टी कोर्टाने ३ महिने सक्तमजुरी केली; ती त्यांनी बीड व औरंगाबाद तुरुंगात भोगली;

गवळी हरिबा धोंडिबा (जन्म १९०६, मृत्यू १९४८)

जन्मगाव रेणापूर (तालुका अंबाजोगाई, जिल्हा बीड) ; ब्रिटिश सरकार विरुद्ध भूमिगत राहून काम करित असताना यांना मरण आले.

गव्हाणे मोहन शिवराम (जन्म: १९२०)

जन्मगाव टाकळगाव (तालुका गेवराई, जिल्हा बीड) ; लेव्हीबंदीचा प्रचार करून यांनी लेव्हीबंदी मोहिमेत भाग घेतला; या संदर्भात अधिकारी व यांच्यातील वादावादीमुळे यांना काही काळ कोठडीत बंद करून ठेवण्यात आले.

गव्हाणे रातू सुकरुद्र (जन्म १९१७)

जन्मगाव टाकळगाव (तालुका गेवराई, जिल्हा बीड) ; आष्टी करोडगिरी नाके उद्ध्वस्त करण्याच्या मोहिमेत यांनी भाग घेतला;

गव्हाणे शेषेराव चांगुजी (जन्म: १९२८)

जन्मगाव टाकळगाव (तालुका गेवराई, जिल्हा बीड); शिक्षण मॅट्रिक; करोडगिरी नाकी जाळणे, काँग्रेसचे झेंडे पोलिसादेखत उभारून कायदेभंग करणे ही कामे पाथर्डी काँग्रेस कॅपात राहून करीत असत.

गव्हाणे संतराम एकनाथ (जन्म: १९२७)

जन्मगाव टाकळगाव (तालुका गेवराई, जिल्हा बीड) ; शिक्षण प्राथमिक; हैदराबाद स्वातंत्र्यलढ्यात वाघापूर व आष्टी येथील सरकारी नाकी जाळली; रोहिले लोकांशी सशस्त्र लढला दिला.शेवटी पाथर्डीजवळच्या काँग्रेस कॅपात राहून काम करू लागले.

गव्हाणे अच्युतराव शंकरराव (जन्म: १९२३)

जन्मगाव टाकळगाव (तालुका गेवराई, जिल्हा बीड); शिक्षण प्राथमिक; हैदराबाद मुक्तिसंग्रामात यांनी भूमिगत राहून भाग घेतला;

खाटगे वसंतराव एकनाथराव (जन्म: १९२८)

जन्मगाव टाकळी (तालुका गेवराई, जिल्हा बीड) ; शिक्षण मराठी तिसरी; गुप्तपणे सरकारी मालमत्तेचे नुकसान करणाऱ्या संघटनेत हे वावरत असत; झेंडावंदन, सत्याग्रह करीत असताना ६ महिने स्थानबद्ध करून ठेवून खटला भरला गेला होता; परंतु हैदराबाद स्टेट भारतात विलीन झाल्यामुळे औरंगाबाद जेलमधून

त्यांना सोडण्यात आले व खटला काढून घेतला गेला.

खाडे आधाजी बाजीराव (मृत्यू: १९४८)

जन्मगाव करंजवण (तालुका पाटोदा, जिल्हा बीड) ; हैदराबाद मुक्तिआंदोलनात भाग घेतल्यामुळे यांना पकडून पाटोदा येथील पोलिस कस्टडीत ठेवण्यात आले होते; मारहाण करण्यात आली तेथेच त्यांचा अंत झाला.

खाडे तुकाराम पाटीलबुवा (जन्म: १९१३)

मूळगाव करंजवन (तालुका पाटोदा, जिल्हा बीड) ; यांनी १९४७ साली सत्याग्रह केला त्यासाठी डिफेन्स ॲक्टखाली सहा महिने सक्त मजुरीची झाली.

खाडे नामदेव बापुराव (जन्म: १९१५)

जन्मगाव ब्राह्मणवाडी (तालुका पाटोदा, जिल्हा बीड) ; शिक्षण मराठी सातवीपर्यंत; १९४७ पासून यांनी स्टेट काँग्रेसच्या कार्यास सुरुवात केली; आष्टी येथे झेंडा सत्याग्रह केल्याबद्दल ३ महिने सक्तमजुरीची शिक्षा झाली; त्यानंतर त्यांनी भूमिगत कार्य केले.

खरात जनार्दन घनश्याम (वय ६०)

जन्मगाव मालेगाव (तालुका गेवराई, जिल्हा बीड); हे भूमिगत राहून काम करीत असत; पिंपरी व धुणेगावचे करोडगिरी नाके जाळले;

खळीकर व्यंकटराव यशवंतराव (जन्म: १९३०)

मूळगाव खळी (तालुका गंगाखेड, जिल्हा परभणी) ; शिक्षण झाले आहे; यांनी लेव्ही घालण्याचे नाकारले; हैदराबाद राज्यात तिरंगी झेंडा व 'वंदे मातरम्' या दोन्हीवर असलेली बंदी यांनी मोडली होती;

खंडेलवाल मुरलीधर सूरजमल (जन्म: १९२९)

मूळगाव वडगाव (तालुका केज, जिल्हा बीड) ; शिक्षण मराठी चौथीपर्यंत; निजामी सत्तेविरुद्ध आंदोलनात यांनी गावोगावी जाऊन काँग्रेस कमिट्या स्थापन केल्या; जाहीर सभा घेणे, सभासद संख्या वाढविणे वगैरे कामे केली; यांच्यावर

बाँब बनविण्याचा आरोप ठेवून यांना अटक केली व पोलिसांनी आठ दिवस कस्टडीत ठेवून सोडून दिले; नंतर यांनी भूमिगत राहून हैदराबाद मुक्तिसंग्रामात भाग घेतला;

खंडेलवाल रामचंद्र सुरजमल (जन्म १९२३)

मूळगाव युसूफ वडगाव (तालुका केज, जिल्हा बीड) ; शिक्षण मराठी चौथीपर्यंत; १३५६ फसलीमध्ये हातात तिरंगी झेंडा घेऊन ते मिरवणुकीत होते;

जहागीरदार गोविंदराव दिगंबरराव (जन्म १९१२, मृत्यू १९६१)

जन्मगाव उस्मानाबाद (तालुका व जिल्हा उस्मानाबाद) ; शिक्षण मराठी सातवी; यांनी बार्शी येथील काँग्रेस कॅम्पमध्ये राहून काम केले.

जाधव आसराजी आबाजी (जन्म १९१६)

मूळगाव आष्टी (तालुका आष्टी, जिल्हा बीड) ; शिक्षण साक्षर; निजामशाही विरुद्ध यांनी पाथर्डी, कडा केंद्रात राहून भूमिगत राहून आंदोलन केले; म्हणून यांचेवर वॉरंट होते; परंतु हे सापडले नाहीत; त्यांचे घरदार व गुरेढोरे लुटली.

जाधव बाबू मारुती (जन्म १९२८)

जन्मगाव पिंपळनेर (ता.जि.बीड); शिक्षण मराठी पाचवीपर्यंत; हैदराबाद संस्थान हिंदी संघ राज्यात सामील व्हावे म्हणून यांनी सत्याग्रह केला. बीड कोर्टाने यांना २ महिने सक्तमजुरीची शिक्षा दिली.

जाधव हरिश्चंद्र संताराम (जन्म १९२५)

मूळगाव सांगवी (तालुका मोमिनाबाद, जिल्हा बीड) ; शिक्षण मराठी चौथी; १५ ऑगस्ट १९४७ रोजी स्टेट काँग्रेसतर्फे झालेल्या सत्याग्रहात भाग घेतला त्यासाठी त्यांना १३ महिने सक्तमजुरी व १००० रुपये दंड अशी शिक्षा झाली.

जाधव विष्णू रानप्पा (जन्म: १९३४)

मूळगाव नांदूरघाट (तालुका केज, जिल्हा बीड) ; शिक्षण मराठी दुसरी; गोवा मुक्तिआंदोलनात झेंडा सत्याग्रह केला, तेव्हा यांना पोलिसांनी मारहाण करून खाडीपलीकडे आणून सोडले.

जाधव माणिक विठोबा (जन्म: १९३०)

मूळगाव विडा (तालुका केज, जिल्हा बीड) ; शिक्षण चौथीपर्यंत; निजामी सत्तेविरुद्ध आंदोलनात यांनी विडा येथे सभा घेतली; बीड येथे प्रभातफेरीत भाग घेतला; त्यामुळे बीड पोलिसांनी पकडून यांना बेदम मार दिला व खटला चालवून बीड कोर्टाने यांना १ वर्ष सक्तमजुरी व १०० रुपये दंड अशी शिक्षा दिली; ती त्यांनी बीड येथे भोगली;

जाधव मुकिंदा मारुती (जन्म: १९२२)

जन्मगाव विडा (तालुका केज, जिल्हा बीड) ; शिक्षण मराठी चौथी; हैदराबाद मुक्तिआंदोलनात कायदेभंग व सत्याग्रह केल्यामुळे यांना २ महिने सजा झाली; जाधव मुकुंद माधव (जन्म १९१८)

मूळगाव विडा (तालुका केज, जिल्हा बीड) ; निजामशाही विरुद्ध आंदोलनात यांनी सत्याग्रह आणि आंदोलन केले; त्यामुळे यांना २ महिने सक्तमजुरीची शिक्षा झाली;

जामकर गणपतराव महादेवराव (जन्म: १९१६)

जन्मगाव वडगाव (ता.जि.बीड) ; शिक्षण प्राथमिक; बीडच्या सत्याग्रहात हैदराबाद मुक्तिसंग्रामात यांना २ महिने सक्तमजुरीची शिक्षा झाली; ती त्यांनी बीड जेलमध्ये भोगली.

जाधव श्यामराव कोंडिबा (जन्म: १९३२)

मूळगाव नांदूरघाट (तालुका केज, जिल्हा बीड) ; शिक्षण मराठी चौथीपर्यंत; यांनी गोवा मुक्ती आंदोलनात गोव्यात कार्मल या गावी झेंडा सत्याग्रह केला, तेव्हा पोलिसांनी यांना मारहाण करून खाडीच्या पलीकडे आणून सोडले.

जाधव हरी नारायण (जन्म: १९२७)

जन्मगाव मोगरे (तालुका तुळजापूर, जिल्हा उस्मानाबाद) ; यांनी पोपळी शिबिरात राहून काम केले.

जामकर भानुदास राघू

राहणार वडगाव गुंधा (ता.जि.बीड) ; यांनी स्वातंत्र्यसंग्रामात भाग घेतला त्याबद्दल यांना २ महिन्यांची सक्तमजुरीची शिक्षा झाली होती.

चावरे बापू रखमाजी (जन्म १९१३)

मूळगाव खंडाळा (तालुका पाटोदा, जिल्हा बीड) ; शिक्षण मराठी चौथी; यांनी १९४७ साली सत्याग्रह केला, त्याबद्दल डिफेन्स ॲक्टखाली त्यांना सहा महिने सक्तमजुरीची शिक्षा झाली.

चिद्रवार विश्वंभर वामन (जन्म १९१८)

मूळगाव धारूर (तालुका केज, जिल्हा बीड) ; शिक्षण नॉन मॅट्रिक; यांनी १९३८ साली निजामशाहीविरुद्ध आंदोलनात सत्याग्रही म्हणून औरंगाबाद येथे काम केले; तेव्हा यांना अटक होऊन यांनी औरंगाबाद जेलमध्ये पाच महिने सक्तमजुरी व १०० रुपये दंड अशी शिक्षा भोगली.

हुतात्मा चिंचाळकर काशीनाथ किशनराव (जन्म: १९२३, मृत्यू: १९४८)

मूळगाव धारूर (तालुका केज, जिल्हा बीड) ; १९४८ साली पोळा प्रकरणी झालेल्या दंगलीत रझाकारांनी हालहाल करून यांना ठार मारले व ते शहीद झाले.

चोपडा भाकचंद नारायणदास

मूळगाव पोखरी (तालुका आष्टी, जिल्हा बीड); शिक्षण सातवी; यांना प्रभातफेरी, सभा मिरवणुका आणि पत्रके वाटल्याबद्दल अटक करून १ महिना सक्तमजुरीची शिक्षा देण्यात आली व १०० रुपये दंडही करण्यात आला, त्यांनी आपली शिक्षा बीड तुरुंगात भोगली.

जगताप आसराजी रावजी (जन्म १९२८)

जन्मगाव टाकळसिंग (तालुका आष्टी, जिल्हा बीड) ; शिक्षण मराठी सातवी; भूमिगत सत्याग्रहीचे ते प्रमुख केंद्राधिकारी होते; निजाम सत्तेविरुद्ध मिरवणुकी,

सभा यात भाग घेतल्यामुळे त्यांच्यावर वॉरंट होते; म्हणून केंद्र मिरजगाव येथे भूमिगत शिबिर आयोजित केले; त्या केंद्रात राहून यांनी निजाम हद्दीत रात्री जाऊन पटवारी, नाकेदार यांना राजीनामे देण्यास प्रवृत्त करणे, दारू, गांजाची दुकाने बंद पाडणे, रझाकारांची केंद्रे उधळणे वगैरे कामात भाग घेतला;

चौधरी किसन भिकू (जन्म: १९१६)

जन्मगाव टाकळी अमीया (तालुका आष्टी, जिल्हा बीड) ; निजाम सरकारविरुद्ध यांनी आंदोलनात भाग घेतल्यामुळे यांच्यावर वॉरंट निघाले; त्यावेळी हे भूमिगत झाले.

चौधरी गणपत अप्पा (जन्म; १९१८)

जन्मगाव टाकळी अमीया (तालुका आष्टी, जिल्हा बीड) ; यांनी मुक्तिसंग्रामात भाग घेतला; यांच्यावर वॉरंट निघाले तेव्हा ते भूमिगत झाले.

चौपवे दगडू गेना

मूळगाव युसूफवडगाव (तालुका केज, जिल्हा बीड) ; ४ आबान १३५६ फसलीमध्ये तिरंगा ध्वज घेऊन सत्याग्रह केला त्यामुळे त्यांना अंबाजोगाई कोर्टाने १ महिन्याची कारावासाची शिक्षा दिली ती अंबाजोगाई व बीड जेलमध्ये भोगली.

चौधरी भानुदास बापुराव (जन्म: १९२०)

जन्मगाव टाकळी (तालुका आष्टी, जिल्हा बीड) ; निजामशाहीविरुद्ध आंदोलनात यांनी भाग घेतल्यामुळे यांच्यावर वॉरंट निघाले होते.

चौधरी मंजाबापू म्हपाजी (जन्म: १९१९)

जन्मगाव टाकळी आमीया (तालुका आष्टी, जिल्हा बीड) ; निजामशाहीविरुद्ध यांनी आंदोलनात भाग घेतल्यामुळे यांच्यावर वॉरंट होते. ते भूमिगत झाले होते.

चौधरी दगडू यशवंत (जन्म: १९१८)

जन्मगाव टाकळी आमीया (तालुका आष्टी, जिल्हा बीड) ; शिक्षण प्राथमिक मुक्तिआंदोलनात भाग घेतला; यांच्यावर वॉरंट निघाल्यावर ते भूमिगत झाले.

चौधरी रघुनाथ मारुती (जन्म: १९१५)

जन्मगाव टाकळी आमीया (तालुका आष्टी, जिल्हा बीड); निजाम सरकारविरुद्ध यांनी आंदोलनात भाग घेतल्यामुळे यांच्यावर वॉरंट निघाले होते, हे भूमिगत

होते.

चौधरी विठ्ठल दगडू (जन्म: १९२६)

जन्मगाव टाकळी आमीया (तालुका आष्टी, जिल्हा बीड); निजाम सरकारविरुद्ध यांनी आंदोलनात भाग घेतल्यामुळे यांच्यावर वॉरंट निघाले होते.

जाधव विठ्ठल देवराव (जन्म: १९२३)

मूळगाव सांगवी (तालुका मोमीनाबाद, जिल्हा बीड) ; शिक्षण मराठी चौथी; १५ ऑगस्ट १९४७ रोजी स्टेट काँग्रेसतर्फे झालेल्या सत्याग्रहात भाग घेतला, त्याबद्दल त्यांना एक वर्ष एक महिना सक्तमजुरी व १००० रुपये दंड झाला.

जाधव माणिक विठोबा (१९३०)

मूळगाव विडे (तालुका केज, जिल्हा बीड); शिक्षण मराठी चौथीपर्यंत; १९४७ साली बीडहून सत्याग्रह केल्याबद्दल त्यांना एक वर्ष सक्तमजुरी व १००० रुपये दंड अशी शिक्षा झाली, दंड वसुलीसाठी त्यांच्या गैरहजेरीत त्यांचे घर, जनावरे व इतर मालमत्तेचा लिलाव केला.

जमदाडे रामा गणपती

मूळगाव केरुळ (तालुका आष्टी, जिल्हा बीड) ; प्राथमिक शिक्षण केरुळ येथे झाले; १९४६ पासून निजामशाहीविरुद्ध प्रचार कार्य केले; १३५६ फसलीत आंदोलनात भाग घेतल्यामुळे अटक झाली ; आष्टी जेलमध्ये ६ महिने स्थानबद्ध होते ; नंतर बीड येथे रिमांडमध्ये ७ महिने होते ; नंतर कडा कॅम्पमध्ये राहून कार्य केले;

गुंड दासराव रंगनाथ

मूळगाव केज (तालुका केज, जिल्हा बीड); शिक्षण मराठी सातवी; निजामशाही विरुद्ध हनुमंत पिंपरी ता.केज येथे यांनी सभा घेतल्या, त्यामुळे त्यांच्यावर वॉरंट होते; म्हणून यांनी भूमिगत राहून पाथर्डी कॅम्पमध्ये काशीनाथ जाधव यांच्याबरोबर बालम टाकळी, बेलतुरी, मानूर इत्यादी ठिकाणी रझाकारांशी सशस्त्र लढा दिला;

गोरे भगवान दगडू (जन्म: शके १८४०)

मूळगाव नागतळा भोराळा (तालुका आष्टी, जिल्हा बीड) ; शिक्षण साक्षर; निजामशाहीविरुद्ध चळवळीत यांनी भाग घेतला ; नाके जाळीत असताना यांच्या हाताला इजा झाली.

गोदू अप्पा (जन्म: १९२५)

मूळगाव राजुरी (तालुका पाटोदा, जिल्हा बीड) ; १९४७ साली सत्याग्रह केला, त्यासाठी डिफेन्स ॲक्टखाली त्यांना सहा महिने सक्तमजुरीची शिक्षा झाली.

गंभीरे श्रीहरी रामकिशन (जन्म: १९२८)

मूळगाव वाड गुदरी (तालुका अंबाजोगाई, जिल्हा बीड); तारीख १५ ऑगस्ट १९४७ रोजी स्टेट काँग्रेसतर्फे झालेल्या सत्याग्रहात भाग घेतला त्यासाठी त्यांना तेरा महिने सक्तमजुरी व १००० रुपये दंड अशी शिक्षा झाली.

गंभीरे सोपान सखाराम (जन्म: १९२७)

मूळगाव वाड गुदरी (तालुका अंबाजोगाई, जिल्हा बीड) ; दिनांक १५ ऑगस्ट १९४७ रोजी स्टेट काँग्रेसतर्फे झालेल्या सत्याग्रहात भाग घेतल्यामुळे त्यांना तेरा महिने सक्तमजुरी व १००० रुपये दंड झाला.

गोसावी उद्धव एकनाथ (जन्म: १९११, मृत्यू: १९५३)

मूळगाव पिंपळगाव वाढवणे (तालुका व जिल्हा बीड) ; शिक्षण मराठी चौथीपर्यंत ; १९३८ साली सत्याग्रह केला, त्यासाठी त्यांना दोन वर्षे सक्तमजुरी व २०० रुपये दंड अशी शिक्षा झाली; पण सार्वत्रिक सुटकेबरोबर ते सुटले.

गोरे यशवंत ग्यानबा

मूळगाव बनसारोळा (तालुका केज, जिल्हा बीड) ; शिक्षण नॉन-मॅट्रिक; निजाम सरकारविरुद्ध यांनी चळवळ करून सत्याग्रह केला; त्यामुळे यांना अटक होऊन १३ महिन्यांची शिक्षा झाली. पण प्रत्यक्षात ७ महिने शिक्षा भोगली.

गोसावी शंकरगीर गुलाबगीर

जन्मगाव सांगवी (तालुका आष्टी, जिल्हा बीड) ; शिक्षण प्राथमिक ; हैदराबाद मुक्तिसंग्रामात यांनी भूमिगत राहून भाग घेतला.

गोंधळी विठ्ठल बापुराव (जन्म: १९३१)

जन्मगाव पिंपळनेर (तालुका व जिल्हा बीड) ; शिक्षण मराठी चौथी; हैदराबाद मुक्तिलढ्यात भाग घेतल्यामुळे यांनी बीड येथे २ महिने सक्तमजुरीची शिक्षा झाली होती ; ती त्यांनी तिथेच भोगली ;

चवरे आप्पा बाबाजी (जन्म: १८९७)

मूळगाव तळे पिंपळगाव (तालुका पाटोदा, जिल्हा बीड) ; १९४८ साली चकलांबा येथे सत्याग्रह केला, त्यासाठी त्यांना दोन वर्षे सक्तमजुरी व १०० रुपये दंड अशी शिक्षा झाली.

चवरे नारायण आनंदराव (जन्म १९१२)

मूळगाव तळे पिंपळगाव (तालुका पाटोदा, जिल्हा बीड) ; शिक्षण मराठी तिसरी ; १९४७ साली चकलांबा येथे सत्याग्रह केला, त्यासाठी त्यांना दोन वर्षे सक्तमजुरी व १०० रुपये दंड अशी शिक्षा देण्यात आली.

चव्हाण वैजनाथ बळवंत (जन्म: १९१३)

जन्मगाव परळी वैजनाथ (तालुका अंबाजोगाई, जिल्हा बीड) ; शिक्षण प्राथमिक; औरंगाबाद येथे सत्याग्रह केला, त्यावेळी यांना २ महिने सक्तमजुरीची शिक्षा झाली ; ती त्यांनी औरंगाबाद जेलमध्ये भोगली.

घुले सुखदेव यशवंत

मूळगाव बेलगाव (तालुका केज, जिल्हा बीड) ; १९४४ ते ४५ यांनी आर्यसमाजाचे कार्य केले ; यांनी निजामशाहीविरुद्ध आंदोलनात भूमिगत राहून आगळगाव कॅम्पमध्ये कार्य केले ; तसेच गोवा मुक्तिआंदोलनात सत्याग्रह केला.

घोडके गोविंद नारायण (जन्म: १९२८)

जन्मगाव सुलेमान देवळी (तालुका आष्टी, जिल्हा बीड) ; शिक्षण प्राथमिक ; निजाम सत्तेविरुद्ध यांनी आंदोलनात भाग घेऊन शिंदीची झाडे तोडली. सभेत भाग घेतला; पोलिस चौकीवर छापे घातले.

घोडके रामराव कारभारी (जन्म: १९२५)

जन्मगाव सुलेमान देवळी (तालुका आष्टी, जिल्हा बीड) ; शिक्षण प्राथमिक; निजामशाहीविरोधी आंदोलनात यांनी शिंदीची झाडे तोडून भाग घेतला; मदतगाराने यांचे शेतातील पिक व गुरेढोरे जप्त केली.

घुले भगवान कुंडलिक (जन्म: १९०९)

मुळगाव बेलगाव (तालुका केज, जिल्हा बीड) ; निजामी सत्तेविरुद्ध भूमिगत राहून आगळगाव कॅंपवर कार्य केले; वाशी तालुका उस्मानाबाद येथे पोलिस ठाण्यावर हल्ला केला; इतर १७ सैनिकांसह बर्दापूर पोलिस स्टेशन उडविण्यासाठी रायफलधारी सैनिक तयार केले; यांचे घरदार रझाकार व पठाणांनी लुटले.

घुले वामन बापू (जन्म १९२९)

जन्मगाव कारखेल (तालुका आष्टी, जिल्हा बीड) ; शिक्षण प्राथमिक ; हैदराबाद मुक्तिआंदोलनात यांनी भाग घेतला होता, पकडले जाऊ नये यासाठी हे काही काळ फरारी झाले होते.

गोरी कैलासबुवा पुंजा (जन्म: १९२१)

जन्मगाव पिंपळगाव (तालुका पाटोदा, जिल्हा बीड) ; निजाम सरकारविरुद्ध आंदोलनात यांनी १९४६ पासून भाग घेतला; डोमरी व पाथर्डी या शिबिरांत राहून यांनी निजाम हद्दीतील पोलिस नाकी जाळण्याच्या कामात भाग घेतला.

गोविंदा किसन (जन्म: १९१५)

मूळगाव चिखली (तालुका पाटोदा, जिल्हा बीड) ; शिक्षण मराठी चौथी ; यांनी १९४७ साली सत्याग्रह केला, त्यासाठी डिफेन्स ॲक्टखाली त्यांना सहा महिने सक्तमजुरीची शिक्षा झाली.

गंभीर श्रीहरी रामकृष्ण

जन्मगाव वांगदरी (तालुका अंबाजोगाई, जिल्हा बीड) ; स्वातंत्र्यलढ्यात भाग घेतल्यामुळे यांना ७-८ महिने शिक्षा झाली; ती शिक्षा यांनी औरंगाबाद जेलमध्ये भोगली; याशिवाय झालेला १००० रुपये दंडही भरला.

गंभीरे सोपान सखाराम (जन्म: १९१७)

जन्मगाव वांगदरी (तालुका अंबाजोगाई, जिल्हा बीड) ; वांगदरी येथील १९४६ च्या सत्याग्रहात पकडले गेले; सात महिने सक्तमजुरी व १२०० रुपये दंड झाला.

गलांडे अंबादास आबाजी (जन्म: १९०७)

मूळगाव चिंचोली (तालुका केज, जिल्हा बीड) ; शिक्षण प्राथमिक ; स्वातंत्र्यलढ्यात भाग घेतल्यामुळे यांना १ महिना सक्तमजुरी व १०० रुपये दंड शिक्षा झाली. ती त्यांनी बीड जेलमध्ये भोगली.

गाढवे देवीदास नामदेव (जन्म: १९२३) ; शिक्षण मराठी चौथी ; १९३८ साली बीडहून सत्याग्रह केला, त्याबद्दल दोन वर्षे सक्तमजुरी व २०० रुपये दंड अशी शिक्षा झाली; पण सार्वत्रिक सुटकेबरोबर सुटले.

गिरी किसन गर्जेद्र

मूळगाव चिंचाळा (तालुका माजलगाव, जिल्हा बीड) ; शिक्षण प्राथमिक ; १५ ऑगस्टला यांनी झेंडा सत्याग्रह केला ; जंगल सत्याग्रहातही सामील झाले; त्यावेळी यांना तीन महिने शिक्षा झाली होती ; १०० रुपये दंड करण्यात आला.

गायकवाड नारायण हिरामण (जन्म: १९२३)

मूळगाव बीड (तालुका व जिल्हा बीड) ; शिक्षण मराठी सातवी पर्यंत; १९४२ साली निजाम, रझाकार व ब्रिटिश सरकारविरुद्ध 'चले जाव' ची घोषणा औरंगाबाद येथे दिल्यावर यांना अटक झाली व ३ महिन्यांची सक्तमजुरीची शिक्षा देण्यात आली. त्यांनी ती औरंगाबाद जेलमध्ये भोगली; १९४७ मध्ये बीड येथे पकडून यांना स्थानबद्ध करून १ महिना औरंगाबाद जेलमध्ये ठेवले, पोलिस अॅक्शननंतर हे सुटले.

गारुडी दगडू उर्फ सूर्यभान रामा उर्फ गोपाल

मूळगाव बीड (तालुका व जिल्हा बीड) ; मराठी तिसरी ; १९३९ साली मार्च महिन्यात गुलबर्गा येथे आर्य समाजातर्फे स्वातंत्र्य आणि धार्मिक बाबींसाठी १ दिवसाचा सत्याग्रह केला; त्यासाठी त्यांना अटक होऊन ६ महिने ७ दिवसाची सक्तमजुरीची शिक्षा झाली; ती त्यांनी गुलबर्गा, औरंगाबाद व निजामाबाद येथे जेलमध्ये भोगली;

गुट्टे माधव गणपती (जन्म: १९१६)

मूळगाव वाडगुदरी (तालुका अंबाजोगाई, जिल्हा बीड) ; १५ ऑगस्ट १९४७ रोजी स्टेट काँग्रेसतर्फे झालेल्या सत्याग्रहात भाग घेतला त्यासाठी त्यांना तेरा महिने सक्तमजुरी व १००० रुपये दंड झाला.

गुधाटे पांडुरंग त्र्यंबकराव (जन्म: १८९६)

मूळगाव बीड (ता.जि.बीड) ; शिक्षण मॅट्रिक ; १९३० साली मिठाच्या सत्याग्रहात भाग घेतला; तेथे ते पकडले गेले परंतु त्यांना सोडून देण्यात आले; पुढे यांनी स्वदेशीचा प्रचार केला व व्याख्याने दिली; करमाळा येथे यांना पकडण्यात आले ; १६ महिने सक्तमजुरीची शिक्षा बार्शी कोर्टाने सुनावली ; यांनी ती शिक्षा विसापूर व येरवडा तुरुंगात भोगली ; १९३१ साली महात्मा गांधींच्या आयर्विन कराराप्रमाणे यांची येरवड्यातून सुटका झाली ; बीड व नगर जिल्हा परिषदांनी यांचा सत्कार केला.

गायकवाड (सुतार) किसन ग्यानबा

मूळगाव विडा (तालुका केज, जिल्हा बीड) ; शिक्षण प्राथमिक ; निजामी सत्तेविरुद्ध आंदोलनात यांनी सभेत भाग घेऊन व प्रचार कार्य केल्यामुळे यांना सक्तमजुरीची शिक्षा भोगावी लागली.

गायकवाड खोलबा आबू (जन्म: १९३०)

मूळगाव टाकळी आमीया (तालुका आष्टी, जिल्हा बीड) ; यांनी मुक्तिआंदोलनात भाग घेतला होता त्यांच्यावर पकड वॉरंट होते.

गायकवाड चतुर्भुज खेमा (वय ५५)

जन्मगाव बेनसूर (तालुका पाटोदा, जिल्हा बीड) ; गुरेपारगावची गुरेढोरे रझाकारांनी पळवून नेलेली यांनी सोडवून आणली.

गिरी उद्धव बयाजी

जन्मगाव खांडवी (तालुका गेवराई, जिल्हा बीड); शिक्षण दहावी ; यांनी मुक्तिलढ्यात रझाकारांच्या अत्याचाराविरुद्ध लोकांना संघटित केले; सहकार्यांबरोबर सरकारी बसेस, पोलीस चौक्या व करोडगिरी नाकी जाळण्याचे प्रकार केले ;

गिरी किसन सदाशिव (जन्म: १९१६)

जन्मगाव टाकळी अमीया (तालुका आष्टी, जिल्हा बीड); निजाम सरकारविरोधी आंदोलनात यांनी भाग घेतल्यामुळे यांच्यावर वॉरंट निझाले होते; त्यावेळी हे भूमिगत झाले.

गिरी चंद्रहास विश्वनाथ (जन्म: १९२८)

मूळगाव राजेगाव (तालुका केज, जिल्हा बीड); शिक्षण इयत्ता चौथी; निजामी सत्तेविरुद्ध यांनी लोकमत स्वातंत्र्यासाठी जागृत करण्याचे काम केले.

गिरी बाबुगिरी महादुगिरी (जन्म: १९१६)

जन्मगाव अहिरेवाहेगाव (तालुका गेवराई, जिल्हा बीड) ; शिक्षण मराठी तिसरी ; यांनी हैदराबाद मुक्तिलढ्यात भूमिगत कार्य केले ; स्वातंत्र्यसैनिकांना बातम्या पुरविण्याचेही काम यांनी केले.

कोटेचा रतनलाल हंसराज (जन्म: १९१६)

मुळगाव बीड (ता.जि.बीड); शिक्षण बी.कॉम.; १९३२ साली विद्यार्थी असताना सत्याग्रहाच्या चळवळीत अहमदनगर येथे पिकेटिंग केले त्याबद्दल त्यांना पाच महिने सक्तमजुरीची शिक्षा झाली. १९४७ साली त्यांनी सत्याग्रह चळवळीचे भूमिगत संचालन व सरहद्दीवर कार्य केले.

कोटेचा हिरालाल सुखलाल (जन्म: १९१४, मृत्यू: १९४४)

मूळगाव बीड; शिक्षण बी.ए.; १९३८ साली शिक्षण सोडून यांनी काँग्रेसच्या चळवळीत भाग घेतला ; १९४० साली औरंगाबाद येथे वैयक्तिक सत्याग्रह केला त्यासाठी त्यांना दोन महिने स्थानबद्ध केले होते; तारीख ९ ऑगस्ट १९४२ रोजी त्यांना पुन्हा अटक झाली व १६ महिने स्थानबद्ध करण्यात आले.

कोदरीकर गंगाधर रामराव (जन्म: १९१९, मृत्यू: १९४५)

मूळगाव अंबाजोगाई (तालुका अंबाजोगाई, जिल्हा बीड) ; १९४२ साली सत्याग्रह केला त्यासाठी त्यांना सहा महिने सक्तमजुरीची शिक्षा झाली.

कोळणे आबासाहेब तात्याबा

मूळगाव चिंचाळा (तालुका माजलगाव, जिल्हा बीड) ; १९४७ मध्ये यांनी भूमिगत राहून हैदराबाद मुक्तिलढ्यात काम केले.

कोळणे सुखदेव रावण

मूळगाव चिंचाळा (तालुका माजलगाव, जिल्हा बीड) ; शिक्षण मराठी प्राथमिक ; हैदराबाद मुक्तिलढ्यात यांनी झेंडा सत्याग्रहात भाग घेतला; यांनी जंगल सत्याग्रहही केला;

कोळपे सुखदेव पंढरीनाथ (जन्म: १९२२)

मूळगाव चिंचाळा (तालुका माजलगाव, जिल्हा बीड) ; शिक्षण मराठी चौथी ; १९४७ साली चिंचाळा येथे सत्याग्रह केला त्यासाठी त्यांना सहा महिने सक्तमजुरीची शिक्षा झाली; सुटकेनंतर त्यांनी पाथर्डी कॅंपवर सैनिक म्हणून कार्य केले.

कोकाटे नाथा गणपती (जन्म: १९१६)

जन्मगाव पिंपळगाव (तालुका पाटोदा, जिल्हा बीड) ; १९४६ च्या लढ्यात वडगाव, पाथर्डी व डोमरी या छावण्यांत वास्तव्य करून यांनी हैदराबाद मुक्तिलढ्यात भाग घेतला.

कोकाटे श्रीरंग यादवजी

मूळगाव पालम (तालुका गंगाखेड, जिल्हा परभणी); शिक्षण दुसरी ; १९४७ मध्ये कायदेभंगामुळे यांना ४ महिने सक्तमजुरीची शिक्षा झाली; हे औरंगाबाद जेलमधून सुटले.

कोटुळे पांडुरंग निवृत्ती

जन्मगाव लऊळ (तालुका माजलगाव, जिल्हा बीड) ; शिक्षण प्राथमिक ; स्वातंत्र्यलढ्यात यांनी जंगल सत्याग्रह केला; प्रचाराद्वारे लोकजागृती केली.

कोल्हे नाना संतू (जन्म: १९१३)

जन्मगाव खळेगाव (तालुका गेवराई, जिल्हा बीड) ; १९४७ रोजी प्रभात फेरी काढून बीड येथील सिव्हिल कोर्टावर काँग्रेसचा तिरंगी ध्वज मोठ्या धैर्याने इतर सहकाऱ्यांबरोबर फडकवला या गुन्हाबद्दल त्यांना २ वर्षे; सक्तमजुरीची व १००० रुपये दंड झाला. दंड जप्तीने वसूल केला गेला.

खटके भागोजी जवाजी (जन्म: १९१५)

जन्मगाव पिंपळा (तालुका आष्टी, जिल्हा बीड) ; शिक्षण प्राथमिक ; मुक्तिलढ्यात हातोळण व पाथर्डी केंद्रात भूमिगत राहून काम केले.

खाडे निवार्ती गोपाळ (जन्म: १८९१)

जन्मगाव वडझरी (तालुका पाटोदा, जिल्हा बीड) ; शिक्षण मराठी चौथी ; यांनी १९४७ साली सत्याग्रह केला, त्यासाठी डिफेन्स ॲक्टखाली त्यांना सहा महिने सक्तमजुरीची शिक्षा झाली.

खाडे पंढरी आप्पा (जन्म: १९०९)

मूळगाव करंजवन (तालुका पाटोदा, जिल्हा बीड) ; शिक्षण मराठी चौथी ; यांनी १९४७ साली सत्याग्रह केला, त्यासाठी डिफेन्स ॲक्टखाली त्यांना सहा महिने सक्तमजुरीची शिक्षा झाली.

खाणी बद्रीनारायण सुखलाल (जन्म: १९२५)

मूळगाव बीड (तालुका व जिल्हा बीड) ; शिक्षण मराठी सातवी ; १९४२ साली बीड येथे सत्याग्रह केला, त्यासाठी त्यांना सहा महिने सक्तमजुरी व २०० रुपये दंड अशी शिक्षा झाली.

खटक यादव जबाजी (जन्म: १९१८)

जन्मगाव पिंपळा (तालुका आष्टी, जिल्हा बीड) ; शिक्षण प्राथमिक ; मुक्तिलढ्यात हातोळण केंद्रात राहून लढ्यात भाग घेतला; रझाकारांनी यांचे घरदार व शेतीचे नुकसान केले.

खताळ रंगनाथ हरी (जन्म: १९१८)

जन्मगाव रेणापूर (तालुका अंबाजोगाई, जिल्हा बीड) ; शिक्षण मराठी तिसरी; हैदराबाद मुक्तिलढ्यात तसेच ब्रिटिश सरकार विरुद्धच्या आंदोलनात १९३८ सालापासून भाग घेतला ; त्यात त्यांना हैदराबाद येथे अटक झाली; त्यावेळेस झालेली १ वर्षांची सक्तमजुरीची शिक्षा यांनी गुलबर्गा येथील तुरुंगात भोगली;

खताळ श्यामराव आबा (जन्म: १९१९)

जन्मगाव वडझरी (तालुका पाटोदा, जिल्हा बीड) ; आष्टी गावच्या शिंदी सत्याग्रहात यांनी भाग घेतला व आष्टी कोर्टावरचा निजामी झेंडा काढून भारताचा तिरंगी झेंडा लावला; माफी मागण्याचे नाकारल्याने कोर्टाने त्यांना ३ महिने सक्तमजुरीची शिक्षा दिली; ती त्यांनी बीड व औरंगाबाद तुरुंगांत भोगली.

खरवड पांडुरंग बाबुराव (जन्म: १९२४)

जन्मगाव युसूफवडगाव (तालुका केज, जिल्हा बीड) ; शिक्षण चौथी ; १९४७ साली हैदराबाद मुक्तिलढ्यात तिरंगी ध्वजासह प्रभात फेरीत भाग घेतला, त्यासाठी त्यांच्यावर वॉरंट होते; म्हणून भूमिगत राहून कार्य केले.

खराडे शंकर केशव (जन्म: १९३०)

जन्मगाव लऊळ (तालुका माजलगाव, जिल्हा बीड) ; शिक्षण प्राथमिक ; मुक्तिलढ्यात यांनी प्रभात फेरी व झेंडावंदन यात भाग घेतला; तिगाव येथे जंगल

सत्याग्रहाच्या वेळी अटकेचा प्रयत्न झाल्यामुळे हे भूमिगत झाले.

गिरी किसन गजेंद्र

मूळगाव चिंचाळा (तालुका माजलगाव, जिल्हा बीड) ; शिक्षण प्राथमिक ; १५ ऑगस्टला यांनी झेंडा सत्याग्रह केला, जंगल सत्याग्रहातही सामील झाले; त्यावेळी यांना तीन महिने शिक्षा झाली होती ; १०० रुपये दंड करण्यात आला.

जाधव आसराजी आबाजी (जन्म: १९१६)

जन्मगाव आष्टी (ता.आष्टी, जिल्हा बीड) ; शिक्षण साक्षर ; निजामशाही विरुद्ध यांनी पाथर्डी, कडा केंद्रात राहून भूमिगत राहून आंदोलन केले ; म्हणून त्यांच्यावर वॉरंट होते; परंतु हे सापडले नाहीत ; सरकारी अधिकाऱ्यांनी यांचे घरदार व गुरेढोरे लुटली;

जाधव एकनाथ बाजीराव (जन्म: १९२७)

जन्मगाव गेवराई (तालुका जालना, जिल्हा औरंगाबाद) ; १९४२ च्या 'चले जाव' च्या चळवळीत यांनी भूमिगत कार्य केले.

जाधव विठ्ठल सीताराम (जन्म: १९२७)

मूळगाव नांदुरघाट (तालुका केज, जिल्हा बीड) ; शिक्षण मराठी चौथी ; निजामाविरुद्ध आंदोलनात बीड येथे सत्याग्रह केला; तेव्हा यांना अटक होऊन २ महिने सक्तमजुरीची शिक्षा बीड कोर्टाने दिली; ती त्यांनी बीड येथे भोगली; शासनाकडून यांना सन्मानपत्र, देवगाव येथे ८ एकर जमीन मिळाली.

जाधव विश्वनाथ नागोराव (जन्म: १९२१)

जन्मगाव घाटनांदूर (तालुका अंबाजोगाई, जिल्हा बीड) ; शिक्षण माध्यमिक ; आंदोलन करीत असतानाच सरकारच्या लक्षात येणार नाही अशा रीतीने गुप्त कामगिरी करत असत; यांनी प्रचारपत्रके तयार करून लढ्यात भाग घेणाऱ्या लोकांची मदत केली.

जायभाय विठोबा नाना (जन्म: १९२१)

जन्मगाव पिंपळनेर (तालुका पाटोदा, जिल्हा बीड) ; निजाम सरकारविरुद्ध आंदोलनात यांनी १९४६ मध्ये भाग घेतला; प्रभात फेरी, झेंडा वंदन, नाके जाळणे, रझाकारांना विरोध करणे इत्यादी कार्य यांनी १४ महिने भूमिगत राहून केले; या काळात ते वडगाव व पाथर्डी व डोमरी येथे राहत होते.

जायभाये गोविंद सत्यामा

मूळगाव पिंपळनेर (तालुका पाटोदा, जिल्हा बीड) ; शिक्षण प्राथमिक ; १९४७ साली सरकार 'चले जाव' अशी घोषणा दिल्याबद्दल अटक.

जायभाये नामदेव गणपती (जन्म: १९११)

जन्मगाव पिंपळनेर (ता. पाटोदा, जि.बीड) ; १९४६ मध्ये वडगाव, पाथर्डी व डोमरी या शिबिरांत राहून यांनी आंदोलनात भाग घेतला ; यांच्यावर वॉरंट निघाले होते.

जायभाये नामदेव जानराव (जन्म: १९१७)

जन्मगाव पिंपळनेर (तालुका पाटोदा, जिल्हा बीड) ; १९४६ मध्ये वडगाव, पाथर्डी व डोमरी या शिबिरांत राहून यांनी आंदोलनात भाग घेतला; १४ महिने भूमिगत होते.

ठाकूर रामकृष्ण शंकरराव (जन्म: १९२२)

जन्मगाव अंबाजोगाई (ता.अंबाजोगाई, जि.बीड) ; शिक्षण माध्यमिक ; अंबाजोगाई येथे झेंडावंदन व जंगल सत्याग्रहात यांनी भाग घेतला होता ; यावेळी यांना पकडून १ वर्ष सक्तमजुरी व १००० रुपये दंडाची शिक्षा देण्यात आली; दंड सक्तीने वसूल करण्यात आला; यांनी ही शिक्षा गुलबर्गा जेलमध्ये भोगली.

जायभाये सोनराव नामदेव (जन्म: १९२७)

जन्मगाव पिंपळनेर (ता. पाटोदा, जि.बीड) ; झेंडा वंदन, प्रभात फेरी, सभा, सेवादल, जनजागृती व संघटना करणे, अशा विविध मार्गांनी यांनी निजाम सरकारविरुद्ध उभारलेल्या आंदोलनात १ मे १९४६ पासून भाग घेतला ; गेवराई

कचेरीवर झेंडा लावण्याच्या प्रकरणी यांनी प्रत्यक्षात १४ महिने औरंगाबाद येथील तुरुंगात यांनी शिक्षा भोगली.

जायभाय गणपती विठोबा (जन्म: १९१०)

मूळगाव खंडाळा (तालुका पाटोदा, जिल्हा बीड) ; शिक्षण मराठी चौथीपर्यंत; यांनी १९४६ साली सत्याग्रह केला त्यासाठी डिफेन्स ॲक्टखाली त्यांना सहा महिने सक्तमजुरीची शिक्षा झाली.

जायभाये बाबू आबाजी (जन्म: १९१५)

मूळगाव खंडाळा (ता.पाटोदा, जि. बीड) ; शिक्षण मराठी चौथी ; यांनी १९४६ साली सत्याग्रह केला त्यासाठी डिफेन्स ॲक्टखाली त्यांना सहा महिने सक्तमजुरीची शिक्षा झाली.

जुजगर नारायणराव मल्लिकार्जुन अप्पा (जन्म: १९१७)

मूळगाव माजलगाव (ता.माजलगाव, जि.बीड); शिक्षण तीन वर्षे महाविद्यालयीन शेतकी; हैदराबाद मुक्तिआंदोलनात भूमिगत राहून तसेच सोलापूर, बारशी व जामखेड येथील शिबिरांत राहून भाग घेतला; करोडगिरी नाके, पोलिस स्थानके उद्धवस्त करण्यातही सामील झाले ;

ठाकूर वामनराव रावणराव (जन्म: १९२७)

मूळगाव सांगवी (तालुका अंबाजोगाई, जिल्हा बीड) ; शिक्षण मॅट्रिकपर्यंत ; अंबाजोगाई तालुक्यात रेणापूर येथे राष्ट्र सेवा दलाची फार मोठी कामगिरी केली; बारशीच्या शिबिरात तरुणांना पाठवून देण्याची मोठी कामगिरीही यांनी केली होती.

जायभाये बाबूराव दौलतराव (जन्म: १९१६)

जन्मगाव पिंपळनेर (ता.पाटोदा, जि.बीड) ; १९४६ मध्ये हैदराबाद मुक्तिआंदोलनात वडगाव, हुमरी व पाथर्डी छावण्यात हे राहत होते; तेथून रझाकारांवर होणारे सशस्त्र हल्ल्यात यांनी भाग घेतला.

जायभाये कोंडिबा (जन्म: १९१७)

जन्मगाव पिंपळनेर (ता.पाटोदा, जि.बीड) ; निजाम सत्तेविरुद्ध आंदोलनात यांनी १ मे १९४६ रोजी भाग घेतला, झेंडावंदन, प्रभात फेरी, नाके जाळणे, रझाकारांशी प्रतिकार वगैरे कार्य यांनी १४ महिने भूमिगत राहून केले; या काळात यांचे वास्तव्य वडगाव व पाथर्डी या शिबिरांत होते.

जायभाये रंभाजी टेमाजी (जन्म: १९१६)

जन्मगाव पिंपळनेर (तालुका पाटोदा, जि.बीड) ; निजाम सरकारविरोधी आंदोलनात यांनी १९४६ मध्ये भाग घेतला; झेंडावंदन, प्रभात फेरी, सभा, प्रचार वगैरे कार्यात यांनी भूमिगत राहून भाग घेतला ; वडगाव व पाथर्डी केंद्रात राहून ते काम करत होते.

जायभाये राजाराम किसन (जन्म: १९१८)

जन्मगाव पिंपळनेर (ता.पाटोदा, जि.बीड) ; आंदोलन काळात यांच्यावर वॉरंट निघाले होते ; यामुळे यांनी भूमिगत राहून लढ्यात भाग घेतला; या काळात यांनी शिबिरांचा आश्रय घेतला होता ; निजाम सत्तेविरुद्ध आंदोलनात यांनी १ मे १९४६ रोजी भाग घेतला.

जैन निवृत्ती दादाराव (जन्म: १९२०)

मूळगाव परळी (तालुका व जिल्हा बीड) ; १९४७ साली पूर्णा जिल्हा परभणी येथे सत्याग्रह केल्यामुळे यांना सहा महिने सक्तमजुरीची शिक्षा झाली.

जैन सनतकुमार लोमीचंद (जन्म: १९२१)

मूळगाव बीड (ता.जि.बीड) ; नांदेड येथे महाराष्ट्र परिषदेमध्ये यांनी चिटणीस म्हणून काम केले.

जायभाये सोनराव रामा

मूळगाव पिंपळनेर (तालुका पाटोदा, जिल्हा बीड) ; १९४७ साली पीसेला चकलांबा येथे झेंडा लावला व 'चले जाव'ची घोषणा दिली. त्यामुळे व झाडे तोडल्यामुळे गेवराई कोर्टाने यांना १० महिने सक्तमजुरीची शिक्षा दिली. ती शिक्षा

औरंगाबाद जेलमध्ये भोगली.

जायभाये आश्रुबा दगडू (जन्म: १९१४)

जन्मगाव पिंपळनेर (ता.पाटोदा, जि.बीड) ; १९४६ मध्ये हैदराबाद मुक्तिआंदोलन यांनी प्रचाराचे कार्य केले. त्या काळात १४ महिने पाथर्डी, हुमरी व वडगाव या छावण्यात यांचे वास्तव्य होते; यांच्यावर वॉरंट होते.

जायभाये उत्तम जयप्पा (जन्म १९२३)

जन्मगाव पिंपळनेर (ता.पाटोदा, जि.बीड) ; १९४६ मध्ये निजामी सत्तेविरुद्ध आंदोलनात यांनी झेंडावंदन, प्रभातफेरी प्रचार कार्यात भाग घेतला; वडगाव शिबिरात राहून यांनी लढ्यात भाग घेतला;

जायभाये गणपती लहानू (जन्म: १९२८)

जन्मगाव पिंपळनेर (ता.पाटोदा, जि.बीड) ; निजाम सरकारविरुद्ध १ मे रोजी यांनी भाग घेतला व आंदोलन काळात यांनी वडगाव, डोमरी, व खर्डा या शिबिरांत वास्तव्य करून लढ्यात भाग घेतला.

जायभाये गोविंद तात्याबा

जन्मगाव पिंपळनेर (ता.पाटोदा, जि.बीड) ; १ मे १९४६ पासून यांनी झेंडा वंदन, प्रभात फेरी यात भाग घेतला; शिंदीची झाडे तोडण्याचा सत्याग्रह केल्यावर गेवराई कचेरीवर झेंडा लावण्याच्या सत्याग्रहात यांना १ वर्ष सक्तमजुरी व १०० रुपये दंड अशी शिक्षा झाली ; ती यांनी १० महिनेच औरंगाबाद तुरुंगात भोगली.

जायभाये तात्याबा धोंडिबा (जन्म: १९१५)

जन्मगाव पिंपळनेर (ता.पाटोदा, जि.बीड) ; यांनी प्रभातफेरी, झेंडावंदन या कार्यात भाग घेतला होता ; रझाकार व निजामी अधिकाऱ्यांच्या त्रासाने शेवटी वडगाव व पाथर्डी व नंतर उमरी काँग्रेस शिबिरात जाऊन राहिले.

जायभाये देवराव बाराजी (जन्म: १९१४)

जन्मगाव पिंपळनेर (ता.पाटोदा, जि.बीड) ; शिक्षण मराठी सातवीपर्यंत ; प्रचार,

वार्ताप्रसार, सभा, अशा विविध मार्गांनी यांनी आंदोलनात भाग घेतला; पाथर्डी व डोमरी काँग्रेस शिबिरातही होते; तेथे राहून त्यांनी रझाकारांना प्रतिकार केला. जोशी दामोदर दत्तात्रय (जन्म: १९१९)

मूळगाव कडा (ता.आष्टी, जि.बीड) ; शिक्षण मराठी सातवी ; नोव्हेंबर १९४२ मध्ये प्रभात फेरी काढून कायदेभंग केल्याबद्दल त्यांना सहा महिने सक्तमजुरीची शिक्षा झाली.

जोशी पांडुरंग वामन (जन्म: १९२०)

मूळगाव नांदूरघाट (ता.केज, जि.बीड) ; १९४७ मध्ये झेंडा सत्याग्रह केला, सभा घेतली; त्यावेळी अटक होऊन त्यांच्यावर खटला भरला गेला व २ महिने सक्तमजुरीची शिक्षा झाली ; त्यांनंतर शिबिरात राहून सशस्त्र लढा दिला ; त्यात त्यांचा डावा पाय अधू झाला.

जोशी भानुदास विठ्ठलराव

जन्मगाव बोरखेड (ता.जि.बीड) ; शिक्षण प्राथमिक ; हैदराबाद मुक्तिआंदोलनात यांनी भाग घेतल्यामुळे ३ महिने साधी कैद व २० रुपये दंड अशी शिक्षा यांना झाली होती.

झेंड बळवंत शाहूराव (जन्म: १९२०)

मूळगाव आष्टी (ता.आष्टी, जि.बीड) ; शिक्षण प्राथमिक ; १९३८ मध्ये स्वातंत्र्यलढ्यात यांनी भाग घेतल्यामुळे यांना ३ महिने २१ दिवस सक्त मजुरी व ५०० रुपये दंड अशी शिक्षा झाली; ती शिक्षा औरंगाबाद जेलमध्ये भोगली.

झगडे हरी केसू (जन्म: १९२६)

जन्मगाव निमगाव चौभा (ता.आष्टी, जि.बीड) ; १९४८ मध्ये यांनी स्वातंत्र्यलढ्यात भाग घेतला त्यावेळी मारहाण झाली ; खटला भरला गेला; एक वर्षाची शिक्षा व ५० रुपये दंड झाला.

झांजे श्रीरंग रावजी (मृत्यू: १९७०)

जन्मगाव वाहेरा (ता.आष्टी, जि.बीड) ; टाकळी अमीया येथे रझाकारांशी लढत असताना यांच्या उजव्या भुवईवर बंदुकीची गोळी लागल्यामुळे यांना नगर येथील दवाखान्यात उपचारासाठी नेले व बरे झाल्यावर यांच्यावर वॉरंट बजावले गेले व त्यांना हद्दपार करण्यात आले.

टवाणी बद्रीनारायण सुरवलाल

मूळगाव बीड (ता.जि.बीड) ; शिक्षण चौथीपर्यंत ; बीड येथे सत्याग्रह करणे, हस्तपत्रिका वाटणे, घोषणा देणे, लोकजागृती करणे यामुळे यांना अटक होऊन ४ दिवस रिमांड जेलमध्ये ठेवल्यावर ६ महिने सक्तमजुरी आणि २०० रुपये दंड अशी शिक्षा बीड कोर्टाने दिली ; दंड घर जप्त करून वसूल केला.

टाक काशीनाथ मार्तंड (जन्म: १९१८)

जन्मगाव माजलगाव (ता.माजलगाव, जि.बीड) ; शिक्षण देवी डॉक्टरची पदवी व आयुर्वेद विशारद ; तालुका काँग्रेस कमेटीचे सेक्रेटरी होते ; रझाकारांनी तीन वेळा यांच्यावर प्राणघातक हल्ले केले ; सात महिने तीन दिवस यांना तुरुंगात डांबून ठेवले होते ; राजा देऊळगाव येथे यांना जिवाच्या भीतीने राहावे लागले होते.

ढोले रंगनाथ मुकूंदराव (जन्म: १९२७)

जन्मगाव देवळे (ता.अंबाजोगाई, जि.बीड) ; शिक्षण प्राथमिक ; १९४८ मध्ये हैदराबाद संस्थान स्वातंत्र्यलढ्यात यांना अटक झाली ; यावेळी २ वर्षे सक्त मजुरी व २०० रुपये दंड अगर १ महिन्याची सक्तमजुरी अशी शिक्षा झाली ; औरंगाबाद जेलमध्ये त्यांनी सर्व दंडांसह शिक्षा भोगली.

ठोंबरे भीमराव निवृत्तीराव (जन्म १९२६)

मूळगाव दहीफळ वडमावली (ता.केज. जि.बीड) ; शिक्षण साक्षर ; १९४७ पासून हे स्वातंत्र्यलढ्यात पडले ; करोडगिरी व इतर अनेक कार्यात सहभागी होते.

ठाकूर रामकृष्ण शंकरराव (जन्म: १९२२)

जन्मगाव अंबाजोगाई (ता. अंबाजोगाई, जि. बीड) ; शिक्षण माध्यमिक ; आंबेजोगाई येथे झेंडावंदन व जंगल सत्याग्रहात यांनी भाग घेतला होता ; यावेळी यांना पकडून १ वर्ष सक्तमजुरी व १०००रुपये दंडाची शिक्षा देण्यात आली; दंड सक्तीने वसूल करण्यात आला ; यांनी ही शिक्षा गुलबर्गा जेलमध्ये भोगली;

डुबे नागनाथ मुरारी (जन्म: १९१७)

मूळगाव धारूर (ता.केज.जि.बीड) ; शिक्षण मराठी चौथी ; निजामी सत्तेविरुद्ध आंदोलनात यांनी सत्याग्रही म्हणून काम केल्यामुळे यांना ५ महिन्यांची सजा झाली; ती त्यांनी गुलबर्गा जेलमध्ये भोगली.

डेंगे बापू रामचंद्र (जन्म: १९१६)

जन्मगाव जवळे (ता.जि.बीड) ; शिक्षण मराठी पाचवीपर्यंत; काँग्रेस पक्षात भाग घेतला; झेंडावंदन करणे, मिरवणुका काढणे इत्यादी कारणासाठी पोलिसांनी अटक करून कैद केले.

ढोबळे कोंडिबा नामदेव

जन्मगाव नांदा (ता. आष्टी, जि.बीड); शिक्षण प्राथमिक; हैदराबाद मुक्तिआंदोलनात यांनी भूमिगत कार्य केले; शिबिरात राहून ते आंदोलनात काम करीत; त्यांच्यावर वॉरंट निघाले होते.

ढगे एकनाथ त्र्यंबक (जन्म: १९०९)

जन्मगाव नांदा (ता.आष्टी, जि.बीड) ; यांनी लेव्ही वसुलीला विरोध केला; ती जागृती यांनी मोठ्या हिरिरीने केली.

ढगे भानुदास त्र्यंबक (जन्म: १९१२)

जन्मगाव टाकळगाव (ता.गेवराई, जि.बीड) ; हैदराबाद स्वातंत्र्यलढ्यात यांना ९ दिवस पोलिसांनी ताब्यात ठेवले होते.

देवराव बळवंत (मृत्यू: १९७१)

मूळगाव वटनवाडी (ता.आष्टी, जि.बीड) ; शिक्षण प्राथमिक; स्वातंत्र्यलढ्यात यांनी नरहर कुलकर्णी यांच्या नेतृत्वाखाली प्रचार कार्य केले ; १९४७ साली यांनी दोदेगाव येथे सत्याग्रह केला ; यांना अटक होऊन आष्टी कोर्टाने ३ महिने सक्त मजुरी व ५० रुपये दंड अशी शिक्षा झाली; सुटून आल्यानंतर कडा केंद्रावर कार्य केले.

देवधरे दिगंबर बप्पाजी (जन्म: १९०६)

जन्मगाव केज (ता.केज, जि.बीड) ; शिक्षण मॅट्रिक ; १९४२ साली चळवळीत भाग घेतला ; त्यासाठी येरवडा जेलमध्ये १० महिने स्थानबद्ध होते.

देशमुख किसन भाऊ (जन्म: १९३०)

जन्मगाव विटा (ता.केज, जि.बीड) ; शिक्षण चौथी ; निजाम संस्थान विलीनीकरण होण्यासाठी यांनी नांदूर, विडा वगैरे गावात प्रभातफेरी व सत्याग्रह केल्यामुळे यांना अटक होऊन बीड कोर्टाने यांना १ वर्ष सक्तमजुरीची शिक्षा व १००० रुपये दंड अशी शिक्षा दिली; ती त्यांनी बीड जेलमध्ये भोगली ; दंड वसुली यांची स्थावर जंगम मालमत्ता जप्त करून केली.

देशमुख पंढरीनाथ चिंतामणराव (जन्म: १९२३)

मूळगाव खडकीघाट (ता.जि.बीड) ; शिक्षण उर्दू आठवी व इंग्रजी पाचवीपर्यंत; १९४२ मध्ये नारायणगडाजवळच्या सभेत 'चले जाव'ची घोषणा केल्यावर यांना पकडण्यात आले ; तेव्हा त्यांना कोर्टाने ६ महिन्यांची सक्तमजुरीची शिक्षा दिली, ती त्यांनी बीड तुरुंगात संपूर्ण भोगली.

देशमुख राजेश्वरराव बाळाजी (जन्म: १९१९)

जन्मगाव कौसडी (ता.जिंतूर, जि.परभणी) ; शिक्षण मराठी सातवीपर्यंत ; यांनी गावी व विदर्भात राहून टेहळणीचे काम केले आहे.

देशपांडे दिगंबर सिद्धराज (जन्म: १९१६)

जन्मगाव अंबाजोगाई (ता.अंबाजोगाई, जि.बीड) ; शिक्षण इंटर ट्रेड ; ब्रिटिश सत्तेविरुद्ध व निजामी राजवटीविरुद्ध उठाव करण्यास यांनी विद्यार्थ्यांना प्रवृत्त केले; विद्यार्थ्यांत यांनी जागृती निर्माण केली; डिफेन्स ऑफ हैदराबाद ॲक्ट कलम २५-ड प्रमाणे यांना कोणत्याही शैक्षणिक संस्थेशी संबंध ठेऊ नये असे वॉरंट १९४३ मध्ये यांच्यावर बजावण्यात आले होते.

देशमुख वसंत माधव (जन्म: १९२८)

जन्मगाव डोमरी (ता.पाटोदा, जि.बीड) ; शिक्षण बी.ए.एस.टी.सी.पी.पी.एड. ; स्वातंत्र्यलढ्यात यांनी भाग घेतला ; निजामशाही विरुद्ध प्रचारपत्रके वाटणे, प्रचार करणे यामुळे यांना अटक झाली; पुढे खटला चालून यांना ८ दिवसांची सक्तमजुरीची शिक्षा झाली.

देशमुख वाबळे किसन वामन (जन्म: १९२५)

मूळगाव कडा (ता.आष्टी, जि.बीड) ; शिक्षण प्राथमिक ; त्यांना १९४२ मध्ये अटक झाली व प्रचार कार्याबद्दल भारतीय संरक्षण कायद्याखाली अहमदनगर कोर्टात ६ महिने सक्तमजुरीची शिक्षा झाली; ती त्यांनी विसापूर जेलमध्ये भोगली.

देसाई कारभारी लक्ष्मण (जन्म: १९२३)

मूळगाव सुलेमान देवळा (ता.जि.बीड) ; शिक्षण मराठी चौथी इयत्तेपर्यंत.

देशपांडे गोविंद लक्ष्मण (जन्म: १९२५)

मूळगाव धारूर (ता.केज.जि.बीड) ; शिक्षण मराठी चौथी ; १९४८ साली पोळा प्रकरणी झालेल्या दंगलीत गुंडांनी यांच्या घरात शिरून सुमारे १००० रुपयांची मालमत्ता लुटली व यांना मारहाण केली.

देशपांडे गोविंद विष्णू (जन्म: १९१३)

मूळगाव नांदूर (ता.जि.बीड) ; शिक्षण मराठी सातवी ; १९३२ साली नगर येथे सत्याग्रह केला त्यासाठी त्यांना तीन महिने सक्तमजुरीची शिक्षा झाली; भित्तीपत्रके लावणे, प्रचार पत्रके वाटणे, वगैरे कामे करताना अटक झाली व यावेळी झालेली

शिक्षा येरवडा तुरुंगात भोगली.

देशपांडे राघवेंद्र दिगंबर (जन्म: १९१९)

मूळगाव अंबाजोगाई; शिक्षण बी.ए.एल.एल.बी. ; १९३७-३८ सालच्या स्वातंत्र्यलढ्यात भूमिगत राहून कार्य केले ; १९४२ साली त्यांना सहा महिने स्थानबद्ध केले; पुन्हा १९४४-४५ ही दोन वर्षे त्यांना स्थानबद्ध करण्यात आले. १९४७ साली बिना चौकशी त्यांना अटकेत ठेवण्यात आले, परंतु पोलिस कारवाईनंतर त्यांची सुटका झाली.

देशमुख गणपतराव राजाराम (जन्म: १९२२)

मूळगाव परळी (ता.मोमिनाबाद, जि.बीड); शिक्षण मॅट्रिक ; १९४७ सालच्या १५ ऑगस्टला सत्याग्रह केला त्यासाठी त्यांना सहा महिने सक्तमजुरीची शिक्षा झाली; भाषा लेखन स्वातंत्र्य, साक्षरता प्रचार खेड्यात हिंडून करत; १९३८ साली सत्याग्रह केला; भूमिगत राहून काम केले.

देशमुख रामराव रावसाहेब (जन्म: १९२०)

मूळगाव घाटनांदूर (ता.मोमिनाबाद, जि.बीड) ; शिक्षण मराठी सातवी ; १९३९ साली आर्य समाजातर्फे झालेल्या सत्याग्रहात भाग घेतल्याबद्दल त्यांना एक वर्ष सक्तमजुरीची शिक्षा झाली.

दगडू किशन (जन्म: १९२५)

मूळगाव उदंड वडगाव (ता.जि.बीड); शिक्षण मराठी तिसरीपर्यंत ; १९४७ साली सत्याग्रह केला त्यासाठी यांना चार महिन्यांची सक्तमजुरीची शिक्षा झाली.

दगडू बाबाजी (जन्म: १९१५)

मूळगाव बावी (ता.पाटोदा, जि.बीड); यांनी १९४७ साली सत्याग्रह केला त्यासाठी डिफेन्स ॲक्टखाली यांना सहा महिने सक्तमजुरीची शिक्षा झाली.

दत्तू गेनबा (जन्म: १९१२)

मूळगाव वानगाव (ता. जि.बीड) ; शिक्षण मराठी तिसरी ; १९४७ साली सत्याग्रह

केला त्यासाठी चार महिन्यांची सक्तमजुरीची शिक्षा झाली.

दादाराव मारुती (जन्म: १९२२)

मूळगाव बेनसूर (ता.पाटोदा, जि.बीड) ; १९४७ साली आष्टी येथून झेंडा सत्याग्रह केला त्यासाठी त्यांना तीन महिने सक्तमजुरीची शिक्षा झाली.

दायमा चतुर्भुज बद्रीनारायण (जन्म: १९२२)

मुळगाव पिंपळनेर (ता. जि.बीड) ; शिक्षण मराठी चौथी ; १९४७ ला विडे येथे सत्याग्रह केला त्यासाठी त्यांना २ महिने सक्तमजुरी व २०० रुपये दंड अशी शिक्षा झाली.

दीनानाथ भाऊराव (जन्म: १९२६)

मूळगाव उदंड वडगाव (ता. जि. बीड) ; शिक्षण मराठी चौथीपर्यंत ; १९४६ साली सत्याग्रह केला त्याबद्दल त्यांना चार महिने सक्तमजुरीची शिक्षा झाली.

देवकर केशव महादेव (जन्म: १९२७)

मूळगाव सेलू (ता. गेवराई, जि.बीड) ; शिक्षण मॅट्रिकपर्यंत ; १९४७ साली सेलू येथे सत्याग्रह केला त्यासाठी त्यांना सहा महिने सक्तमजुरीची शिक्षा झाली.

देशमुख विश्वंभर सीताराम (जन्म: १९२०)

मूळगाव परळी (ता.मोमिनाबाद, जि. बीड) ; शिक्षण नॉन-मॅट्रिक; १९४७ सालच्या १५ ऑगस्टला सत्याग्रह केला त्यामुळे यांना सहा महिने सक्तमजुरीची शिक्षा झाली.

देशमुख वैजनाथ बळवंतराव (जन्म: १९२०)

मूळगाव परळी (ता.मोमिनाबाद, जि.बीड) ; शिक्षण मराठी सातवीपर्यंत ; १९४७ सालच्या १५ ऑगस्टला सत्याग्रह केला त्यामुळे त्यांना सहा महिने सक्तमजुरीची शिक्षा झाली.

देशमुख व्यंकटराव सटवाजी (जन्म: १९१७)

मूळगाव विडे (ता. केज.जि.बीड) ; शिक्षण मराठी चौथी ; १९४७ साली सत्याग्रह केला त्यासाठी त्यांना एक वर्ष सक्तमजुरी व १००० रुपये दंड अशी शिक्षा झाली.

देसाई सखाराम गोपाळ (जन्म: १९०५)

मूळगाव माबलखेड (ता. आष्टी, जि.बीड) ; १९३७ साली संरक्षण कलमाखाली यांना तीन महिने सक्तमजुरीची शिक्षा व २०० रुपये दंडही झाला ; १९४६ मध्ये अटक झाली व ३ महिने शिक्षा दिली गेली.

नडगिरे मल्लिकार्जुन शंकरअप्पा (जन्म: १९२३)

मूळगाव धारूर (ता. केज. जि.बीड) ; शिक्षण चौथी ; निजामशाहीविरुद्ध आंदोलनात यांनी १९४६ ते ४७ साली भूमिगत राहून चिंचोली कॅपमध्ये काम केले.

ननवरे देवराव राजाराम (जन्म: १९१९)

जन्मगाव टाकळगाव (ता. गेवराई, जि.बीड); शिक्षण प्राथमिक ; यांना गेवराई येथे पकडून काही दिवस जेलमध्ये ठेवले होते; पोलिसांना हवा असलेला जबाब मिळणे शक्य नाही हे कळून आल्यावर यांना सोडून देण्यात आले; जनजागृती केली.

ननवरे सावळाराम देवराम (जन्म: १९१९)

जन्मगाव पाडळी लुंगी (ता. गेवराई जि.बीड); शिक्षण प्राथमिक ; यांनी गावची पोलिस चौकी व पोस्ट ऑफिस जाळले.

नरवडे किसन गंगाराम

जन्मगाव पिंपळनेर (ता. जि.बीड) ; १९४७ साली यांनी निजाम सरकार व इंग्रज यांच्याविरुद्ध आंदोलनात भाग घेतला.

नरवडे बापू काशीनाथ (जन्म: १९२८)

जन्मगाव वटनवाडी (ता. आष्टी जि.बीड) ; निजाम सत्तेविरुद्ध आंदोलनात

यांनी नरहर कुळकर्णी यांच्या नेतृत्वाखाली काँग्रेस प्रचार केला ; तेव्हा इतर सहकाऱ्यांबरोबर यांना अटक होऊन आष्टी कोर्टाने १ महिना शिक्षा फर्मावली; ती त्यांनी औरंगाबाद जेलमध्ये भोगली.

नरवडे वामन साधू (जन्म: १९१६)

मूळगाव वटनवाडी (ता. आष्टी, जि.बीड); निजाम सत्तेविरुद्ध यांनी आंदोलनात नरहर कुळकर्णी यांच्या नेतृत्वाखाली भाग घेतला; १९४७ मध्ये यांनी दादेगाव येथे इतर सहकाऱ्यांबरोबर सत्याग्रह केला; म्हणून या सर्वांना अटक होऊन आष्टी कोर्टाने यांना ३ महिने सक्तमजुरी व ५० रुपये दंड अशी शिक्षा दिली; ती त्यांनी बीड व औरंगाबाद जेलमध्ये भोगली.

तिवारी हनुलाल कुंजनप्रसाद (जन्म: शके १८०३)

मूळगाव धारूर (ता. केज, जि.बीड) ; शिक्षण सातवी ; शके १८५८ च्या फाल्गुन शुद्ध १५ ला सरकारविरुद्ध आंदोलनात यांना ४ वर्षांची शिक्षा दिली गेली ; सदर शिक्षा चंचलगुडी औरंगाबाद हैदराबाद तुरुंगात यांनी भोगली; मात्र २ वर्षे शिक्षा भोगल्यावर यांची सुटका झाली.

तुपकर माधवराव केशवराव

मूळगाव पाडळशिंंगी (ता. जि.बीड) ; शिक्षण मराठी चौथी ; बीड येथे यांनी, हैदराबाद स्वतंत्र राहू शकत नाही, भारतीय युनियनमध्ये सामील व्हावे. अशा घोषणा देत असताना यांना पोलिसांकडून अटक झाली व ४ दिवस कच्च्या कैदेत काढल्यावर कोर्टाने २ महिने शिक्षा दिली; ती त्यांनी बीड व औरंगाबाद तुरुंगात भोगली.

तेरकर नागोराव भुजंगराव

मूळगाव रेणापूर (ता. आंबेजोगाई, जि.बीड); शिक्षण मराठी चौथीपर्यंत ; १९३९ साली आर्य समाजातर्फे झालेल्या सत्याग्रहात भाग घेतला त्यामुळे एक वर्ष सक्तमजुरीची शिक्षा झाली.

तेलप अण्णासाहेब एकनाथ (जन्म: १९२२)

मूळगाव पिंपळगाव वाढवणे (ता. जि.बीड); शिक्षण मराठी चौथी ; १९३८ साली बीडहून सत्याग्रह केला त्यासाठी यांना दोन वर्ष सक्तमजुरी व २०० रुपये दंड अशी शिक्षा झाली; पण सार्वत्रिक सुटकेबरोबर ते सुटले.

तेली यशवंत तुळशीराम (जन्म: १९१४, मृत्यू: १९५९)

मूळगाव माजलगाव (ता. माजलगाव, जि.बीड); शिक्षण मराठी तिसरी; १९३८ साली औरंगाबादहून काँग्रेसच्या विद्यमाने सत्याग्रह केला त्यासाठी यांना तीन महिने सक्तमजुरीची शिक्षा झाली.

तोडकर साधू सखाराम (जन्म: १९१६)

जन्मगाव टाकळी आमीया (ता. आष्टी, जि.बीड) ; निजामशाहीविरुद्ध यांनी आंदोलनात भाग घेतल्यामुळे यांच्यावर वॉरंट निघाले होते ; त्यावेळी हे भूमिगत झाले.

तोष्णीवाल रामगोपाल मोहनलाल (जन्म: १९२५)

मुळगाव वडगाव (ता. केज. जि. बीड) ; शिक्षण चौथी ; निजामी सत्तेविरुद्ध कायदेभंग करून सभेत भाग घेतला; त्यामुळे यांना शिक्षा भोगावी लागली.

दरक हिरालाल नागनाथ (जन्म: १९२०)

जन्मगाव आष्टी (ता. हदगाव, जि. नांदेड); शिक्षण आयुर्वेद विशारद ; १९४७ मध्ये निजाम स्टेट भारतात विलीन व्हावे म्हणून सुरू झालेल्या चळवळीत यांनी हिरिरीने भाग घेतला; जनजागृतीसाठी गावोगावी प्रचार केला; सरकारी इमारतीवर तिरंगी झेंडे लावणे, सरकारी झाडे तोडणे, वगैरे कार्यक्रमाची आठवणी करणे व प्रत्यक्ष कामाला लागले; १३५६ फसलीमध्ये झेंडावंदन करण्याकरिता गेले असता जमलेल्या लोकांवर निजामी सैनिकांनी गोळीबार केला; ४००० रुपये खाजगी मालाची लूट झाली.

नाळडोळ रामराव नामजी (जन्म: १९१८)

जन्मगाव साईनाळ कोल (ता.आष्टी, जि.बीड) ; शिक्षण प्राथमिक ; निजाम सत्तेविरुद्ध आंदोलनात यांनी नाके जाळणे, शिंदीची झाडे तोडणे या व अशा कार्यात भाग घेतला.

नागनाथ अप्पाराव (जन्म: १९२०)

मूळगाव रेणापूर (ता. मोमिनाबाद, जि.बीड) ; शिक्षण मराठी चौथी ; १९३९ साली आर्य समाजातर्फे झालेल्या सत्याग्रहात भाग घेतला त्यामुळे यांना एक वर्ष सक्तमजुरीची शिक्षा झाली.

नागापूरकर अनंत शंकर (जन्म: १९२२)

मूळगाव मांडवी (ता. आंबेजोगाई, जि.बीड) ; शिक्षण इंटरपर्यंत; १९४० साली कॉलेजमध्ये असताना विद्यार्थ्यांत राजकीय प्रचाराचे कार्य केले ; १९४२ साली ऑल हैदराबाद विद्यार्थी संघाचे कार्यकारी मंडळाचे सभासद म्हणून निवडले गेले; १९४३ साली रेल्वे कामगारांची संघटना करण्यात भाग घेतला; १९४४ साली महाराष्ट्र परिषदेच्या परभणी जिल्हा शाखेचे संघटक होते; १९४७ साली नांदेड येथे मजुरांचा संप घडवून आणला; १९४७ ते १९५१ पर्यंत ते जेलमध्ये स्थानबद्ध होते.

नामदेव बाळा (जन्म: १९१८)

मूळगाव बेनसूर (ता. पाटोदा, जि.बीड) ; १९४७ साली आष्टी येथून झेंडा सत्याग्रह केला त्यासाठी तीन महिने सक्तमजुरीची शिक्षा झाली.

नारायण नागोजी (जन्म: १९१३, मृत्यू: १९४८)

मूळगाव मनूर (ता. माजलगाव, जि. बीड) ; ऑगस्ट १९४८ मध्ये रझाकार रोहिल्यांशी झालेल्या झटापटीत पेवात ढकलले गेल्यामुळे हे मारले गेले.

नारायण मच्छिंद्र (जन्म: १९२३)

मूळगाव बेनसूर (ता. पाटोदा, जि.बीड); शिक्षण नाही ; १९४७ साली आष्टीहून झेंडा सत्याग्रह केला त्याबद्दल त्यांना तीन महिने सक्तमजुरी झाली.

निवृत्ती आबा (जन्म: १९२०)

मूळगाव चिखली (ता. पाटोदा, जि.बीड) ; शिक्षण नाही ; यांनी १९४७ साली सत्याग्रह केला त्यासाठी डिफेन्स ॲक्टखाली सहा महिने सक्तमजुरीची शिक्षा झाली.

निराळे प्रेमनाथ गंगाराम (जन्म: १९२९)

मूळगाव धारूर (ता. केज, जि. बीड) ; शिक्षण मराठी चौथी ; १९३८ साली आर्य समाजातर्फे झालेल्या सत्याग्रहात भाग घेतला त्यामुळे सहा महिने सक्तमजुरीची शिक्षा झाली.

निडवार विश्वंभर वामन (जन्म: १९१८)

मूळगाव धारूर (ता. केज, जि.बीड); शिक्षण मॅट्रिक; १९३८, १९४२, १९४७ व १९४८ या साली सत्याग्रह केला, त्याबद्दल त्यांना प्रत्येक वेळी सहा महिने सक्तमजुरीची शिक्षा झाली.

तळेकर मारुती नारायण

मूळगाव शिरूर (ता. पाटोदा, जि.बीड) ; शिक्षण प्राथमिक ; १९४१ साली यांनी जाहीर सभेत 'चले जाव' च्या घोषणा दिल्यामुळे यांना ४ महिने सक्तमजुरीची शिक्षा झाली.

तागड बाबू जानू (जन्म: १९१८)

मूळगाव शिरापूर (ता. आष्टी, जि.बीड) ; रझाकारांच्या हल्ल्याला तोंड देताना १९४६ मध्ये यांना अटक करण्यात आली; यांना ११ महिने आष्टी व बीड तुरुंगात ठेवण्यात आले होते.

तायनाजी नागोजी

मूळगाव मनूर (ता.माजलगाव, जि.बीड) ; १५ ऑगस्ट १९४८ मध्ये रझाकार व रोहिल्यांशी झालेल्या झटापटीत पेवात ढकलून दिल्याने मारले गेले.

तांबडे बळीराम दादू (जन्म: १९२४)

जन्मगाव पिद्दी (ता.केज, जि.बीड) ; शिक्षण मराठी तिसरी ; हैदराबाद स्वातंत्र्यआंदोलनात यांनी आपल्या सहकाऱ्यांबरोबर सत्याग्रह केला असता यांना दोन महिने कारावासाची शिक्षा झाली.

तावडे शंकरलाल किसनलाल (जन्म: १९१४)

मूळगाव बनसारोळा (ता.केज, जि.बीड); शिक्षण मराठी चौथीपर्यंत ; निजाम सरकारविरुद्ध यांनी जंगल सत्याग्रह, झेंडा सत्याग्रह, लोकमत जागृत करणे, शासनाला दहशत बसवणे, स्फोटक साहित्य गोळा करून स्वसंरक्षणासाठी, लढण्यासाठी स्फोट करणे वगैरे गोष्टी केल्याबद्दल यांना २५ फसली १३५६ रोजी अटक झाली; मोमीनाबाद कोर्टाने यांना २ आठवड्यांची शिक्षा व २५ रुपये दंडही केला.

पटाईत लक्ष्मण आसरुबा (जन्म १९२३)

मूळगाव पिंपळनेर (ता. जि.बीड) ; शिक्षण नॉन-मॅट्रिक; इंग्रज व निजाम सत्तेविरुद्ध यांनी लोकमत तयार केले ; हैदराबाद संस्थान हिंदी संघ राज्यात समाविष्ट व्हावे म्हणून यांनी केलेल्या आंदोलनामुळे गेवराई पोलिस स्टेशनमधून हे फरारी झाले होते ; यांना दोन वर्षांची सक्तमजुरीची शिक्षा गेवराई कोर्टाने दिली; ती त्यांनी बीड व गुलबर्गा जेलमध्ये भोगली ; हे गोवा आंदोलनातही गेले होते.

पटाईत विठ्ठल नरसुबा

मूळगाव विडा (ता. केज, जि.बीड) ; शिक्षण चौथी ; निजामशाही सत्तेविरुद्ध नांदूर वगैरे गावी प्रचार सभेत भाग घेतला; हातात तिरंगी ध्वज घेऊन बीड येथे प्रभात फेरीत भाग घेतला ; त्यामुळे बीड कोर्टाने यांना १ वर्ष सक्तमजुरी व १००० रुपये दंड अशी शिक्षा सुनावली; शिक्षा बीड जेलमध्ये भोगली; दंड वसुलीसाठी जायदाद जप्त करून केली.

पटाईत साहेब नारायण (जन्म: १९१७)

मूळगाव विडा (ता.केज, जि.बीड) ; निजामी सत्तेविरुद्ध आंदोलनात कायदेभंग व असहकार चळवळीत भाग घेतला ; त्यामुळे यांना २ महिने सक्तमजुरीची

शिक्षा भोगावी लागली.

पटाईत सुखदेव अप्पाराव

मूळगाव विडा (ता.केज, जि.बीड) ; शिक्षण प्राथमिक ; निजामी सत्तेविरुद्ध यांनी आंदोलनात प्रचार करणे, सभेत व जनजागृतीच्या कामात भाग घेतला; यामुळे अटक झाली; बीड कोर्टाने १ वर्षाची शिक्षा सुनावली; ती त्यांनी बीड जेलमध्ये भोगली.

पटाईत माणिक केशव (जन्म १९२७)

मूळगाव विडा (ता. केज, जि.बीड); शिक्षण मराठी चौथीपर्यंत ; निजामी संस्थान विलीनीकरणासाठी आंदोलनात भाग घेतला; विडा, नांदूर वगैरे गावांत यांनी प्रचार कार्य, कायदेभंग केला व बीड येथे हातात तिरंगी ध्वज घेऊन प्रभात फेरीत भाग घेतला ; त्यामुळे त्यांना अटक होऊन बीड कोर्टाने १ वर्ष सक्तमजुरी व १००० रुपये दंड शिक्षा दिली; ती त्यांनी बीड जेलमध्ये भोगली; दंड वसुलीत यांचे घरदार जप्त केले गेले.

पवार ज्योती नाना (जन्म: १९२४)

मूळगाव विडे (ता. केज, जि.बीड) ; शिक्षण मराठी चौथीपर्यंत ; सत्याग्रहात मदत करतात या सबबीवर इतरांच्या दंडांप्रीत्यर्थ यांची ५०० रुपये किमतीची मालमत्ता लिलाव करण्यात आली.

परशुराम आकोबा (जन्म: १९२४)

मूळगाव रेणापूर (ता. अंबाजोगाई, जि.बीड); शिक्षण मराठी चौथीपर्यंत ; १९३९ साली आर्य समाजातर्फे झालेल्या सत्याग्रहात भाग घेतला म्हणून त्यांना एक वर्ष सक्तमजुरीची शिक्षा झाली.

पाटील गोविंद सच्याबा (जन्म: १९२१)

मूळगाव पिंपळनेर (ता.पाटोदा, जि.बीड) ; शिक्षण मराठी चौथी ; १९४७ साली गेवराईहून सत्याग्रह केला त्यामुळे त्यांना १२ महिने सक्तमजुरी व १०० रुपये दंड

अशी शिक्षा दिली.

पटाईत श्यामराव खंडोबा (जन्म: १९२२)

मूळगाव विडे (ता.केज, जि.बीड) ; शिक्षण मराठी चौथीपर्यंत ; १९४७ साली सत्याग्रह केला त्यासाठी त्यांना एक वर्ष सक्तमजुरी व १००० रुपये दंड अशी शिक्षा झाली ; दंड वसुलीसाठी त्यांची मालमत्ता अगदी थोड्या किंमतीत लिलाव करण्यात आली.

पटाईत शिवाजी देवराव (जन्म: १९२५)

मूळगाव विडे (ता.केज, जि.बीड) ; शिक्षण मराठी चौथी ; १९४७ साली विडे येथे सत्याग्रह केला ; त्यासाठी त्यांना २ महिने सक्तमजुरी व २०० रुपये दंड अशी शिक्षा झाली ; हैदराबाद स्वातंत्र्यआंदोलनात कायदेभंग व सत्याग्रह केल्यामुळे यांना एक वर्ष सश्रम कारावास व १००० रुपये दंड अशी शिक्षा झाली.

पटाईत संतराम देवराम (जन्म: १९२९, मृत्यू: १९५६)

मूळगाव विडे (ता.केज, जि.बीड) ; १९४७ साली बीडहून सत्याग्रह केला त्यामुळे त्यांना एक वर्ष सक्तमजुरी व १००० रुपये दंड झाला ; दंडवसुलीसाठी यांच्या गैरहजेरीत त्यांचे घर जनावरे व इतर मालमत्तेचा लिलाव केला गेला.

पटाईत ज्ञानोबा निवृत्ती (जन्म: १९१८, मृत्यू: १९५२)

मूळगाव विडे (ता.केज, जि.बीड) ; १९४७ साली बीडहून सत्याग्रह केला त्यासाठी त्यांना एक वर्ष सक्तमजुरी व १००० रुपये दंड अशी शिक्षा झाली ; दंड वसुलीसाठी त्यांच्या गैरहजेरीत त्यांचे घर, जनावरे व इतर मालमत्तेचा लिलाव केला गेला.

पटाईत ज्ञानोबा बापूराव (जन्म: १९१७)

मूळगाव विडे (ता.केज, जि.बीड) ; शिक्षण मराठी चौथी ; १९४७ साली सत्याग्रह केला, त्याबद्दल त्यांना एक वर्ष सक्तमजुरी व १००० रुपये दंड अशी शिक्षा झाली ; दंड वसुलीसाठी त्यांची मालमत्ता अगदी कमी किंमतीत लिलाव

करण्यात आला.

पनबे आबा वडजू (जन्म: १९१०)

मूळगाव काचरवाडी (ता.पाटोदा, जि.बीड) ; यांनी १९४७ साली सत्याग्रह केला त्याबद्दल डिफेन्स ॲक्टखाली त्यांना सहा महिने सक्तमजुरीची शिक्षा झाली.

पन्हाळे भानुदास गोविंद (जन्म: १९१९)

मूळगाव पाटोदा (ता.मोमिनाबाद, जि.बीड) ; शिक्षण मराठी सातवीपर्यंत; १५ ऑगस्ट १९४७ रोजी सत्याग्रह केला त्याबद्दल त्यांना एक वर्ष सक्तमजुरीची शिक्षा झाली.

लक्ष्मणराव श्यामराव (जन्म: १९२०)

मूळगाव अंबाजोगाई (ता. अंबाजोगाई, जि.बीड) ; शिक्षण मराठी चौथी ; १९४८ सालच्या स्वातंत्र्यसंग्रामात कायदेभंग केला म्हणून पोलिसांनी त्यांच्यावर डिफेन्स ॲक्टखाली खटला भरला; त्यात त्यांना सहा महिने सक्तमजुरी झाली व ५०० रुपये दंड झाला.

लगड निजा वैजनाथ

मूळगाव तेलगाव (ता.माजलगाव, जि.बीड) ; १९४७ मध्ये यांनी झेंडा सत्याग्रह केला ; त्यावेळी हे एक महिना अटकेत होते;

रंगनाथ गोविंदा (जन्म: १९२०)

मूळगाव नायगाव (ता. पाटोदा, जि.बीड) ; शिक्षण मराठी चौथी ; यांनी १९४७ साली सत्याग्रह केला त्यासाठी त्यांना डिफेन्स ॲक्टखाली सहा महिने सक्तमजुरी झाली.

रंगनाथ राजाराम (जन्म: १९१२)

मूळगाव चिंचोली (ता.जि.बीड) ; शिक्षण मॅट्रिक्युलेट ; १९४२ साली अंबाजोगाई

येथे सत्याग्रह केला त्याबद्दल त्यांना तीन महिने सक्तमजुरीची शिक्षा झाली.

लक्ष्मण कारभारी

जन्मगाव सुलेमान देवळा (ता. आष्टी, जि.बीड) ; शिक्षण प्राथमिक ; निजाम सरकारविरुद्ध यांनी आंदोलनात भाग घेतला ; शिंदीची झाडे तोडली, दप्तर जाळले, सभा घेतल्या, जनमत जागृत केले ही अशी कामे यांनी केली.

रोटे पंढरीनाथ यशवंत (जन्म: १९३१)

मूळगाव टाळदेव (ता. केज, जि.बीड) ; शिक्षण मराठी पाचवी ; निजामशाही विरुद्ध आंदोलनात घरदार सोडून सरहद्दीपलीकडे स्वातंत्र्य मिळण्याबाबत लोकमत जागृत करणे वगैरे कार्य केले.

रोणगावकर चनवीरजी संगणबसप्पा (जन्म: १९१६)

जन्मगाव डोणगाव (ता. केज, जि.बीड) ; शिक्षण मराठी माध्यमिक ; चांदूर जिल्ह्यात निजामी पोलिस व रझाकार गुंड यांच्यावर गोळी झाडण्याच्या मोहिमेत भाग घेतला ; यांच्यावर वॉरंट होते.

रामू लक्ष्मण

मूळगाव वडझरी (ता.पाटोदा, जि.बीड) ; आष्टीहून १९४७ साली जंगल सत्याग्रह केला त्यासाठी त्यांना तीन महिन्यांची शिक्षा झाली.

हुतात्मा राक्षसभुवनकर वसंत सदाशिव (जन्म: १९२६, मृत्यू: १९४७)

मूळगाव बीड (ता.जि.बीड) ; शिक्षण मॅट्रिकपर्यंत ; १९४७ च्या स्टेट काँग्रेसच्या चळवळीत ते औरंगाबादच्या सरहद्दीवर गंगापूर व वैजापूर या तालुक्यातून चळवळीत सामील होण्यासाठी प्रचार करीत असताना औरंगाबाद येथे एका रझाकाराच्या गोळीला बळी पडले व शहीद झाले.

रामपूरकर गोविंद वैजनाथ (जन्म: १९०१)

मूळगाव धारूर (ता.केज, जि. बीड) ; शिक्षण मराठी सातवीपर्यंत ; १९३८

साली कळंब जिल्हा बीड येथे आर्य समाजाच्या सत्याग्रहाचा प्रचार व प्रसार केला ; १९४२ साली हैदराबाद स्टेट काँग्रेसच्या लढ्याच्या प्रचाराचे कार्य केले ; १९४७ साली पालम येथे राजद्रोहाच्या आरोपाखाली एक वर्ष सक्तमजुरी व ४०० रुपये दंड अशी शिक्षा झाली; पोलिस कारवाईनंतर सुटका झाली.

रामभाऊ पंढरीनाथ

मूळगाव वडझरी (ता.पाटोदा, जि. बीड) ; आष्टीहून १९४७ साली जंगल सत्याग्रह केला त्यासाठी तीन महिने सक्तमजुरी झाली.

रामभाऊ बाबू

मूळगाव वडझरी (ता. पाटोदा, जि. बीड); १९४७ साली आष्टीहून जंगल सत्याग्रह केला म्हणून सहा महिने सक्तमजुरीची शिक्षा झाली.

रामगोपाल मोहनलाल (जन्म: १९२५)

मूळगाव युसूफवडगाव (ता. केज, जि. बीड) ; शिक्षण मराठी चौथीपर्यंत ; हातात तिरंगी ध्वज घेऊन प्रभात फेरी काढल्यामुळे यांना अटक हाऊन १३५६ फसली १ महिना शिक्षा अंबाजोगाई कोर्टाने दिली; ती त्यांनी अंबाजोगाई व बीड जेलमध्ये भोगली

राख श्रीपती हिरा (जन्म: १९१३)

मूळगाव थेरला (ता. पाटोदा, जि.बीड) ; यांनी १९४७ साली सत्याग्रह केला त्यामुळे त्यांना डिफेन्स ॲक्टखाली सहा महिने सक्तमजुरीची शिक्षा झाली.

राख साहेबा बाबू (जन्म: १९०४)

मूळगाव थेरला (ता. पाटोदा, जि.बीड) ; यांनी १९४७ साली सत्याग्रह केला त्याबद्दल त्यांना डिफेन्स ॲक्टखाली सहा महिने सक्तमजुरीची शिक्षा झाली.

राख सीताराम विठोबा (जन्म: १९१५)

मूळगाव थेरला (ता. पाटोदा, जि.बीड); यांनी १९४७ साली सत्याग्रह केला त्याबद्दल त्यांना डिफेन्स ॲक्टखाली सहा महिने सक्तमजुरीची शिक्षा झाली.

राख ज्ञानोबा साधू (जन्म: १९१२)

मूळगाव थेरला (ता. पाटोदा, जि.बीड) ; यांनी १९४७ साली सत्याग्रह केला त्याबद्दल त्यांना डिफेन्स ॲक्टखाली सहा महिने सक्तमजुरीची शिक्षा झाली.

राख रामभाऊ पदाजी (जन्म १९१२)

मूळगाव थेरला (ता. पाटोदा, जि.बीड) ; यांनी १९४७ साली सत्याग्रह केला त्याबद्दल त्यांना डिफेन्स ॲक्टखाली सहा महिने सक्तमजुरीची शिक्षा झाली.

राख रुस्तुम कृष्णा (जन्म: १९११)

मूळगाव थेरला (ता. पाटोदा, जि.बीड) ; यांनी १९४७ साली सत्याग्रह केला त्याबद्दल त्यांना डिफेन्स ॲक्टखाली सहा महिने सक्तमजुरीची शिक्षा झाली.

राख लक्ष्मण संता (जन्म: १९१३)

मूळगाव थेरला (ता. पाटोदा, जि.बीड) ; यांनी १९४७ साली सत्याग्रह केला त्याबद्दल त्यांना डिफेन्स ॲक्टखाली सहा महिने सक्तमजुरीची शिक्षा झाली.

राख (वंजारी) भगवान हनुमंत

मूळगाव बेनसूर (ता. पाटोदा, जि.बीड) ; आंदोलनात भाग घेतल्यामुळे यांना तीन महिने सक्तमजुरीची शिक्षा झाली ; ती शिक्षा बीड व औरंगाबाद तुरुंगात भोगल्यानंतर खाडा येथील शिबिरात हे दाखल झाले ; त्यात हे ११ महिने होते.

नरदेव उर्फ नरहरी बापूराव उर्फ गोपाळराव (जन्म: १९२५)

मूळगाव धारूर (ता.केज, जि.बीड) ; शिक्षण सातवीपर्यंत ; गुलबर्गा येथे सन १९३९ मध्ये हाती भारतीय राष्ट्रीय ध्वज घेऊन सत्याग्रह केला; त्यातच त्यांना अटक होऊन गुलबर्गा कोर्टाने १ वर्ष सक्तमजुरीची शिक्षा दिली; ती शिक्षा यांनी गुलबर्गा जेलमध्ये भोगली.

सुभान्या बाळा (जन्म: १९१६)

मूळगाव अंबाजोगाई (ता.अंबाजोगाई, जि.बीड) ; १९४८ सालच्या स्वातंत्र्यलढ्यात चळवळीत यांनी कायदेभंग केला ; त्यासाठी त्यांना एक आठवड्याची सक्तमजुरीची शिक्षा झाली.

सुतार किसन ग्यानबा (जन्म: १९३०)

मूळगाव विडे (ता. केज, जि.बीड) ; शिक्षण मराठी चौथीपर्यंत ; १९४७ साली बीडहून सत्याग्रह केला त्यासाठी त्यांना दोन महिने सक्तमजुरीची शिक्षा झाली.

सिनगारे गोविंदराव बापूराव (जन्म: शके १८३५)

मूळगाव धारूर (ता.केज, जि.बीड) ; १९३८ मध्ये भारतीय ध्वज घेऊन यांनी तुळजापूर येथे मिरवणूक काढून सरकारविरोधी घोषणा दिल्या; त्यांना अटक झाली ; नळदुर्ग येथील कोर्टात १९३८ मध्ये दीड वर्षांची सक्तमजुरीची शिक्षा देण्यात आली; ही सर्व शिक्षा त्यांनी उस्मानाबाद जेलमध्ये भोगली ; नंतर गोवा मुक्तिसंग्रामात हरमल या गावी ते विना परवानगी गेले व सत्याग्रहासाठी घोषणा देत असताना पोलिसांनी त्यांना मार दिला.

सुतनासे कान्होबा बंडुजी (जन्म: १९१२)

मूळगाव बीड (ता.जि.बीड) ; शिक्षण मराठी चौथी ; यांनी १९३५ ते १९४८ च्या दरम्यान भूमिगत राहून काम केले.

स्वामी बसलिंग देवलिंग (जन्म: १९२६)

मूळगाव युसूफवडगाव (ता.केज, जि.बीड) ; शिक्षण मराठी चौथी ; १९४७ ला तिरंगी ध्वज घेऊन यांनी प्रभात फेरीत भाग घेतल्यामुळे त्यांच्यावर वॉरंट निघाले; तेव्हा भूमिगत राहून हैदराबाद मुक्तिसंग्रामात सतत कार्य केले; निजामशाहीविरुद्ध यांनी भूमिगत राहून आगळगाव कॅम्पमध्ये कार्य केले.

साहेबराव वामनराव

मूळगाव वडझरी (ता.पाटोदा, जि.बीड) ; शिक्षण पाचवीपर्यंत ; १९४७ साली

आष्टीहून जंगल सत्याग्रह केला म्हणून तीन महिन्यांची सक्तमजुरीची शिक्षा झाली.

साहेबराव बापू (जन्म: १८८०)

मूळगाव जवळा (ता.पाटोदा, जि.बीड) ; शिक्षण मराठी चौथी ; १९४८ साली यांना डिफेन्स ॲक्टखाली एक महिन्याची सक्तमजुरीची शिक्षा झाली.

साहेबराव माधवराव (जन्म: १९१८)

मूळगाव बेनसूर (ता.पाटोदा, जि.बीड) ; १९४७ साली आष्टीहून झेंडा सत्याग्रह केला त्यासाठी त्यांना तीन महिने सक्तमजुरीची शिक्षा झाली.

संभा कान्हू (जन्म: १९१०)

मूळगाव राजुरी (ता.पाटोदा, जि.बीड) ; यांनी १९४७ साली सत्याग्रह केला; त्यासाठी डिफेन्स ॲक्टखाली त्यांना सहा महिने सक्तमजुरीची शिक्षा झाली.

हरकचंद रूपचंद (जन्म: १९२७)

मूळगाव विडे (ता.केज, जि.बीड) ; शिक्षण मराठी चौथीपर्यंत; १९४७ साली सत्याग्रह केला त्यासाठी त्यांना एक वर्ष सक्तमजुरी व १००० रुपये दंड अशी शिक्षा झाली.

हजारी शिवप्रताप रामसिंग (जन्म: १९२७)

मूळगाव घाटनांदूर (ता.अंबाजोगाई, जि.बीड) ; शिक्षण नववीपर्यंत; निजाम सरकार विरुद्ध आंदोलनात यांनी भाग घेतल्यामुळे १३५६ फसलीमध्ये १ वर्ष शिक्षा व १००० रुपये दंड किंवा ६ महिने तुरुंगवास अशी शिक्षा झाली ; ती त्यांनी औरंगाबाद सेंट्रल जेलमध्ये भोगली.

हजारी गणेशसिंह दौलतसिंह

मूळगाव धारूर (ता. केज, जि.बीड) ; शिक्षण चौथी ; शके १८५८ (सन १९३६) मध्ये यांनी सत्याग्रह केला व घोषणा दिल्या म्हणून यांना तुळजापूर येथे अटक करण्यात आली व ४ वर्ष सक्तमजुरीची शिक्षा औरंगाबाद सेशन कोर्टाने दिली; २

वर्ष चंचलगुडा जेलमध्ये शिक्षा भोगल्यावर स्वामी औरंगाबादला उरलेली शिक्षा भोगावी लागली.

हजारी लक्ष्मणसिंग प्रतापसिंग (जन्म: १९३०)

मूळगाव घाटनांदूर (ता.अंबाजोगाई, जि.बीड) ; शिक्षण मॅट्रिक ; १९४७ सालच्या स्वातंत्र्यलढ्यात यांनी परभणी येथे सत्याग्रह केला त्यासाठी त्यांना सहा महिने सक्तमजुरीची शिक्षा झाली.

हरिचंद्र शिवराम (जन्म: १९२५)

मूळगाव आंबेजोगाई (ता.अंबाजोगाई, जि.बीड); शिक्षण मराठी चौथीपर्यंत; १९४७ सालच्या १७ ऑगस्टला सत्याग्रह केला त्यासाठी त्यांना सहा महिने सक्तमजुरीची शिक्षा झाली.

हरिबा धोंडिबा (जन्म: १९१३, मृत्यू: १९४८)

मूळगाव रेणापूर (ता.आंबेजोगाई, जि.बीड) ; शिक्षण मराठी ; १९३९ साली आर्य समाजातर्फे झालेल्या सत्याग्रहात भाग घेतला त्यामुळे त्यांना एक वर्ष सक्तमजुरीची शिक्षा झाली.

हरीभाऊ केतू (जन्म: १९३०)

मूळगाव लिंबगाव (ता. आष्टी, जि.बीड) ; १९३८ साली सत्याग्रह केल्याबद्दल चार महिने सक्तमजुरी व ५० रुपये दंडाची शिक्षा झाली.

रांजवन अंबादास ग्यानबाराव

मूळगाव माजलगाव (ता.माजलगाव, जि.बीड) ; शिक्षण प्राथमिक; हैदराबाद आंदोलनात यांनी प्रचाराचे कार्य केले ; तालुक्यात जाळपोळीत भाग घेतला; बीड सरकारी बसची नासधूस करण्यातही होते.

विठ्ठल सखाराम (जन्म: १९२६)

मूळगाव धारूर (ता. केज, जि.बीड) ; शिक्षण मराठी चौथी ; निजामी सत्तेविरुद्ध आंदोलनात सत्याग्रह केला.

विष्णुधर्म श्रीनिवास उर्फ बापूसाहेब (जन्म: १९२५)

जन्मगाव धामणगाव (ता.आष्टी, जि.बीड) ; शिक्षण मॅट्रिक; मुखपत्र वाटणे, कात्रणे गावोगावी पोहोचविणे व सत्याग्रहींना अग्र पुरविणे ही कामे यांनी आंदोलन काळात केली ; नंतर हैदराबाद स्वातंत्र्यलढ्यात खिलर व कडा येथील शिबिरात रसद पोहोचविणे, रझाकाराच्या बातम्या काढणे व देणे, शिंदी जंगल सत्याग्रह, करोडगिरी नाके जाळणे, या मोहिमातून भाग घेतला; यांनी रझाकारांच्या कॅम्पवर हल्ला केला; तेव्हा यांना अटक झाली; दोन महिने अंडर ट्रायल ठेवल्यानंतर दिवसातून ३ वेळा कोर्ट व पोलिस स्टेशनवर हजेरी लावण्याच्या शर्तीवर यांची सुटका झाली; पोलिस अॅक्शननंतर यांची निर्दोष सुटका झाली.

विश्वनाथ शंकर (जन्म: १९२५)

मूळगाव रेणापूर (ता. अंबाजोगाई, जि.बीड); शिक्षण मराठी चौथी ; १९३९ साली आर्य समाजातर्फे झालेल्या सत्याग्रहात भाग घेतला त्यासाठी त्यांना एक वर्ष सक्तमजुरीची शिक्षा झाली.

विठ्ठल पंढरीनाथ

मूळगाव (ता. पाटोदा, जि.बीड) ; १९४७ साली आष्टीहून जंगल सत्याग्रह केला त्याबद्दल त्यांना सहा महिन्यांची शिक्षा झाली.

विठ्ठल वामन (जन्म: १९१०)

मूळगाव तेरखेड (ता.पाटोदा, जि.बीड) ; शिक्षण मराठी चौथी ; यांनी १९४७ साली सत्याग्रह केला त्यामुळे त्यांना डिफेन्स अॅक्टखाली सहा महिने सक्तमजुरीची शिक्षा झाली.

विठ्ठल सोनाजी (जन्म: १९१५)

मूळगाव बेनसूर (ता.पाटोदा, जि.बीड) ; १९४७ साली आष्टी येथून झेंडा सत्याग्रह केला त्यामुळे त्यांना तीन महिन्यांची शिक्षा झाली.

वामन दादाबा खंडू

जन्मगाव गहुखेळ (ता. आष्टी, जि.बीड) ; शिक्षण माध्यमिक ; हैदराबाद

स्वातंत्र्यलढ्यात यांनी भाग घेतला ; लेव्हीवर बहिष्कार घालणे, रझाकार पोलिस यांना प्रतिबंध करणे या मोहिमेत यांनी भाग घेतला.

वांदेकर दामू वाल्हू (जन्म: १९२८)

जन्मगाव सालेवडगाव (ता.आष्टी, जि.बीड) ; शिक्षण प्राथमिक ; निजामशाहीविरुद्ध आंदोलनात यांनी भाग घेतला; शिंदीची झाडे तोडली, सभेत भाग घेतला.

वडे किसन दगडू (जन्म: १९१७)

मूळगाव लोणी (ता.पाटोदा, जि.बीड) ; शिक्षण मराठी चौथी ; १९४७ साली आष्टी येथून सत्याग्रह केला त्यासाठी त्यांना निरनिराळ्या आरोपावरून सतरा महिन्यांची शिक्षा झाली.

वडे गणपत बाजीराव (जन्म: १९०७)

मूळगाव लोणी (ता.पाटोदा, जि.बीड); शिक्षण मराठी सातवीपर्यंत ; १९४७ साली करंजी येथे जंगल सत्याग्रह केला; त्याबद्दल त्यांना तीन महिन्यांची शिक्षा झाली; सुटकेनंतर सरहद्दीवर क्रांतिकारक कार्यात त्यांनी भाग घेतला.

वडमारे सुदाम लक्ष्मण (जन्म: १९३३)

जन्मगाव टाकळगाव (ता.गेवराई, जि.बीड) ; हैदराबाद स्वातंत्र्यलढ्यात यांनी गुप्त कामगिरी केली, हे भूमिगत कार्यकर्ते होते.

लोहिया श्रीरंग बन्सीलाल (जन्म: १९१८)

जन्मगाव पाटोदा (ता. अंबाजोगाई, जि.बीड) ; शिक्षण नववी इयत्ता उत्तीर्ण; भाषणबंदी मोडल्याने यांना पकडून खटला भरला गेला व एक वर्ष सक्तमजुरीची शिक्षा दिली गेली; ती त्यांनी औरंगाबाद जेलमध्ये भोगली ; यांच्या घरातील काही माल जप्त केला गेला. यांना ५० रुपये दंड किंवा ६ महिने जास्त शिक्षा होती.

लॅण्डे बळिराम बाबासाहेब (जन्म: १९२१)

जन्मगाव कोळगाव (ता.गेवराई, जि.बीड) ; सत्याग्रह केला ; पोलिस नाके जाळले, कायदेभंग अनेक वेळा केला गेला ; यांना पकडून दोन कलमाखाली २ वर्षांची शिक्षा व ४०० रुपये एकूण दंड झाला या शिक्षा एका मागून एक भोगावयाच्या होत्या; ही शिक्षा त्यांनी औरंगाबाद जेलमध्ये भोगली.

लोमरे शिवाजीराव नारायणराव (जन्म: १९२१)

जन्मगाव अंबाजोगाई (ता.अंबाजोगाई, जि.बीड) ; शिक्षण मॅट्रिक ; १९४२ च्या लढ्यात यांनी भाग घेतला; भूमिगत राहून काम केले; आगळगाव कॅंप व पाथर्डी कॅंपवर यांनी काम केले.

लोहार धोंडिबा तुकाराम (नागथई) उर्फ देसाई

जन्मगाव पाटोदा (ता.पाटोदा, जि.बीड); शिक्षण प्राथमिक ; खर्डा व पाथर्डी काँग्रेस शिबिरांत राहून हे काम करित ; हैदराबादच्या मुलखात सरकारी नाक्यांची लूट करणे, पटवारीचे राजीनामे घेणे, रझाकारांना विरोध करणे, सभा घेणे, भाषणे करणे ही व अशी कामे त्यांनी केली ; गोवा मुक्तिसंग्रामासाठी हे गोव्याला सत्याग्रही म्हणून गेले होते; तेथे ते किपण पाणी या गावी स्थानबद्ध होते.

लोहार रामचंद्र माधवराव (जन्म: १९२६)

मूळगाव विडे (ता.केज, जि. बीड) ; शिक्षण मराठी चौथी ; १९४७ साली बीड येथे सत्याग्रह केला त्यासाठी त्यांना दोन महिने सक्तमजुरीची शिक्षा झाली.

लोहार विठ्ठल वामन (जन्म: १९१८)

मूळगाव बेनसूर (ता.पाटोद, जि.बीड) ; १९४७ साली आष्टी येथून झेंडा सत्याग्रह केला त्यासाठी त्यांना तीन महिन्यांची शिक्षा झाली.

सहस्त्रबुद्धे अनंत यशवंत उर्फ दाजी (जन्म: १९१४)

जन्मगाव ब्रह्मगाव (ता.आष्टी, जि.बीड); शिक्षण मॅट्रिक; सन १९३० साली विद्यार्थीदशेत काँग्रेसचा स्वयंसेवक, प्रभात फेरी, दारूच्या दुकानावर पिकेटींग, सभेसाठी दोंडी देणे, ग्रामसफाई इत्यादी कार्यक्रमांत भाग घेतला; १९३२ साली अहमदनगर येथे गांधी चौकात मिठाचा सत्याग्रह केल्यामुळे तीन महिन्यांची

सक्तमजुरीची शिक्षा येरवडा जेलमध्ये भोगली ; १९३४ साली अहमदनगरमध्ये सत्याग्रहींना पकडून देणाऱ्या पाटील वर्गाचा गौरव समारंभ ब्रिटिशांनी आयोजित केला व गव्हर्नरच्या हस्ते सत्कार होणार होता; याला 'पाटील दरबार' असे नाव होते; गव्हर्नरांना काळी निशाणे दाखविण्याच्या प्रयत्नात यांना अटक झाली; तीन ते चार महिने कच्च्या कैदेत होते ; पण खटल्यात पुराव्याच्या अभावी सोडून दिले ; १९४२ साली 'चले जाव' चळवळीत भूमिगत कार्यकर्त्यांना आश्रय दिला. सदाशिव निवृत्ती (जन्म: १९२९)

मूळगाव वाडगुदरी (ता.अंबाजोगाई, जि.बीड) ; तारीख १५ ऑगस्ट १९४७ रोजी स्टेट काँग्रेसतर्फे झालेल्या सत्याग्रहात भाग घेतला; त्यासाठी त्यांना तेरा महिने सक्तमजुरी व १००० रुपये दंड भोगावा लागला.

श्रीरंग लक्ष्मण (जन्म: १९२०)

मूळगाव बेंडसूर (ता.पाटोदा, जि.बीड) ; १९४७ साली आष्टी येथून झेंडा सत्याग्रह केला त्यासाठी त्यांना तीन महिन्यांची शिक्षा झाली.

श्रीरंग हरिबा (जन्म: १९९१, मृत्यू: १९५४)

मूळगाव उदंड वडगाव (ता.जि.बीड) ; शिक्षण मराठी चौथीपर्यंत ; १९४७ साली सत्याग्रह केला त्यासाठी त्यांना चार महिने सक्तमजुरीची शिक्षा झाली.

श्रीराम राघुजी (जन्म: १९२५)

मूळगाव उदंड वडगाव (ता. जि.बीड) ; शिक्षण प्राथमिक ; निजाम सत्तेविरुद्ध आंदोलनात यांनी भाग घेतला; शिंदीची झाडे तोडली, पोलिस चौक्यांवर हल्ले केले, सभेत भाग घेतला.

सखाराम गणू (जन्म: १९०४)

जन्मगाव सालेवडगाव (ता.आष्टी, जि.बीड) ; शिक्षण प्राथमिक ; निजाम सत्तेविरुद्ध आंदोलनात यांनी भाग घेतला; शिंदीची झाडे तोडली, पोलिस चौकीवर हल्ला

केला, सभेत भाग घेतला.

सरवदे निवृत्ती गंगाराम (जन्म: १९२४)

मूळगाव बीड (ता.जि.बीड) ; शिक्षण मॅट्रिकपर्यंत ; जिल्हा व शहर काँग्रेस कमेटेचे सेक्रेटरी होते; यांनी व्याख्याने देऊन स्वातंत्र्यचळवळीचा प्रचार केला; सहकार चळवळ व हरिजनोद्धाराच्या कार्यात भाग घेतला; हैदराबाद स्वातंत्र्यलढ्यात यांच्यावर वॉरंट निघाले होते; यांनी भूमिगत राहून कार्य केले.

सोनार मनोहर एकनाथ (जन्म: १९२६)

मूळगाव सेलू (ता. गेवराई, जि.बीड) ; शिक्षण मराठी सातवीपर्यंत ; सेलू येथे १९४७ साली सत्याग्रह केला त्यासाठी त्यांना सहा महिने सक्तमजुरीची शिक्षा झाली.

सर्जेराव बाबूराव (जन्म १९१५)

जन्मगाव वानगाव (ता.जि.बीड) ; शिक्षण प्राथमिक ; १९४४-४५ मध्ये हैदराबाद स्वातंत्र्यलढ्यात यांना ४ महिने साधी कैद झाली होती.

संदले जोतीराम विठ्ठल (जन्म: १८९४)

जन्मगाव अंबाजोगाई (ता.अंबाजोगाई, जि.बीड) ; शिक्षण मराठी पाचवी; स्वातंत्र्यलढ्यात यांनी गुप्त पत्रके वाटणे, सभा मिरवणुकीत भाग घेणे, सरकारी इमारतीवर राष्ट्रीयध्वज लावणे व इतर विध्वंसक कार्य केले ; त्यासाठी त्यांचेवर वॉरंट निघाले होते; मारहाण झाली व १८ महिने कारावासाची शिक्षा झाली; परंतु ५ महिन्यांनी ते सुटले.

श्रीनिवास गोविंद (जन्म: १९२२)

मूळगाव अंबाजोगाई ; शिक्षण मराठी चौथीपर्यंत; निजामी प्रचार करणारा रेडिओ नष्ट करण्यात भाग घेतल्यामुळे यांना १ महिन्याची शिक्षा झाली; ती त्यांनी बीड जेलमध्ये भोगली.

शेख उमर शेख हुसेन (जन्म: १३३३ फसली इ.स.१९२३)

जन्मगाव युसूफवडगाव (ता.केज, जि.बीड) ; शिक्षण चौथी ; १९४३ साली हैदराबाद स्वातंत्र्यलढ्यात भाग घेतला ; त्यासाठी यांना १ महिन्याची शिक्षा झाली ; ती त्यांनी अंबाजोगाई व बीड जेलमध्ये भोगली.

शेंडगे दगडू रखमाजी (जन्म: १९१५)

जन्मगाव पिंपळनेर (ता.पाटोदा, जि.बीड) ; निजाम सरकारविरुद्ध यांनी १९४६ मध्ये आंदोलनात भाग घेतला; झेंडावंदन, प्रभातफेरी, सभा, करोडगिरी नाके जाळणे, इत्यादी कामांत यांनी भूमिगत राहून १४ महिने भाग घेतला; वडगाव, पाथर्डी केंद्रात हे राहत होते.

संचेती रतनलाल दगडूराम (जन्म: १९१७)

मूळगाव लिंबागणेश (ता.जि.बीड) ; शिक्षण मॅट्रिक्युलेट ; १९४२ साली बीड येथे सत्याग्रह केला त्यासाठी त्यांना सहा महिने सक्तमजुरी व २०० रुपये दंड अशी शिक्षा झाली.

सोले लहानू साधू (जन्म: १९१०)

मूळगाव पोखरी (ता.आष्टी, जि.बीड) ; १९३७ साली संरक्षण कलमाखाली त्यांना तीन महिने सक्तमजुरीची शिक्षा झाली.

सोनार मुरलीधर विश्वनाथ (जन्म: १९२७)

मूळगाव विडे (ता.केज, जि.बीड) ; शिक्षण मराठी चौथीपर्यंत ; १९४७ साली बीडहून सत्याग्रह केला त्यामुळे एक वर्ष सक्तमजुरी व १००० रुपये दंड अशी शिक्षा त्यांना झाली; दंडवसुलीसाठी त्यांच्या गैरहजेरीत त्यांचे घर जनावरे व इतर मालमत्ता लिलाव केला गेला.

सोनार किसनबापू (जन्म: १९२२)

मूळगाव सिंदगाव (ता.अंबाजोगाई, जि.बीड) ; शिक्षण मराठी चौथी ; १९४७ सालच्या स्वातंत्र्यलढ्यात यांना बाँम्ब तयार करण्याच्या आरोपाखाली ९ महिने सक्तमजुरीची शिक्षा झाली.

सोपान भिवराव

मूळगाव वडगाव (ता.केज, जि.बीड) ; यांनी भूमिगत राहून निजामशाहीविरुद्ध आगळगाव कॅंपवर राहून काम केले.

सोमवसे शंकरराव ग्यानबाराव

जन्मगाव राजेवाडी (ता.माजलगाव, जि.बीड) ; शिक्षण प्राथमिक ; १९४७ मध्ये हैदराबाद स्वातंत्र्यलढ्यात दोन महिन्यांची सक्तमजुरीची शिक्षा झाली, ती त्यांनी बीड व औरंगाबाद कारागृहात भोगली.

साळुंके किसन भाऊराव

मूळगाव विडा (ता.केज, जि.बीड) ; शिक्षण मराठी चौथीपर्यंत ; हैदराबाद स्वातंत्र्यलढ्यात सत्याग्रह व कायदेभंग केल्यामुळे यांना १ हजार रुपये दंड व १ वर्षाची कारावासाची शिक्षा झाली.

लोकरमळ अमृत महादेव (जन्म: १९२८)

मूळगाव सुलेमान देवळा (ता.आष्टी, जि.बीड) ; १९४४ साली हे काँग्रेसच्या चळवळीत सामील झाले; यांनी भूमिगत राहून काम केले.

लोखंडे सर्जेराव रावजी

मूळगाव धामणगाव (ता.आष्टी, जि.बीड) ; हैदराबाद मुक्तिआंदोलनात भूमिगत राहून खिळद, मिरजगाव केंद्रावर कार्य केले ; शिबिरातील लोकांनी रझाकारांविषयी बातम्या सांगणे, दारूगोळा पुरविणे ही कामे केली; यांच्यावर वॉरंट होते.

लोढा पन्नालाल बंडूलाल (जन्म: १९२५)

जन्मगाव आष्टा (ता.आष्टी, जि.बीड) ; दुसऱ्या महायुद्धात जर्मनीविरुद्ध लढणाऱ्या ब्रिटिश फौजेस भरती होऊ नये अशा आशयाची पत्रके वाटीत व भिंतीवर चिटकवत; १९४२ सालच्या 'चले जाव'च्या चळवळीत यांनी भाग घेऊन यांना दिवाणी जेल नगरमध्ये ८ दिवस डांबले होते.

लाटणे संतराम लक्ष्मण (जन्म: १९२६)

मूळगाव पाथर्डी (ता.केज, जि.बीड); शिक्षण मराठी सहावीपर्यंत ; निजामी सत्तेविरुद्ध आंदोलनात यांनी सत्याग्रह केला; म्हणून यांना ८ महिने सक्तमजुरीची शिक्षा झाली; ती त्यांनी येरवडा, पुणे येथील जेलमध्ये भोगली.

वैष्णव (परदेशी) उत्तमदास मोहनदास

मूळगाव पिंपळा (ता.आष्टी, जि.बीड); शिक्षण प्राथमिक ; स्वातंत्र्यलढ्यात नगर जिल्हा पुढारी रावसाहेब पटवर्धन यांच्या नेतृत्वाखाली यांनी कार्य केले; बुलेटिन्स वाटणे, प्रभात फेरी काढणे, प्रचार करणे, वगैरे कामे केल्यामुळे यांना ३ महिने शिक्षा भोगावी लागली.

सितोळे कोंडीबा लक्ष्मण (जन्म: १९१७)

जन्मगाव टाकळी अमीया (ता.आष्टी) ; निजामी सत्तेविरुद्ध यांनी आंदोलनात भाग घेतल्यामुळे यांच्यावर वॉरंट निघाले होते ; त्यावेळी ते भूमिगत होते.

शिनगारे गोविंद बापू (जन्म: १९१४)

मूळगाव धारूर (ता.केज, जि.बीड) ; शिक्षण साक्षर ; निजामशाहीविरुद्ध १९३८ साली सत्याग्रही म्हणून तुळजापूर येथे कार्य केले ; त्यामुळे त्यांना अटक होऊन दीड वर्षांची शिक्षा नळदुर्ग कोर्टाने दिली; ती त्यांनी उस्मानाबाद जेलमध्ये भोगली. (स्वातंत्र्यसंग्रामाच्या काळात धारूर हा स्वतंत्र तालुका नव्हता; त्या वेळी धारूरला केज तालुका होता.)

शिनगारे मनोहर एकनाथ (जन्म: १९२६)

मूळगाव धारूर (ता.केज, जि.बीड) ; निजामी सत्तेविरुद्ध आंदोलनात भूमिगत राहून भाग घेतला ; आगळगाव तालुका बांशी येथे काम केले.

शिनगारे श्रीधर दादा (जन्म: १९२०)

मूळगाव धारूर (ता.केज, जि.बीड) ; शिक्षण साक्षर; निजामी सत्तेविरुद्ध आंदोलनात १९३७ साली सत्याग्रही म्हणून नळदुर्ग येथे काम केले ; त्यामुळे यांना ७ महिन्यांची कारावासाची शिक्षा झाली ती त्यांनी नळदुर्ग जेलमध्ये भोगली.

शिनगारे आबा लहानू (१९१९)

मूळगाव वटनवाडी (ता.आष्टी, जि.बीड) ; निजामी सत्तेविरुद्ध यांनी झेंडा सत्याग्रह केला म्हणून यांना अटक होऊन ३ महिने व ५० रुपये दंड अशी शिक्षा झाली ; कडा व मिरजगाव शिबिरांत कार्य केले.

शिके दत्तू रंगनाथ (गुरव) (जन्म: १९३१)

मूळगाव किन्ही (काकड्याची) (ता.आष्टी, जि.बीड) ; शिक्षण प्राथमिक; १९४७ साली धामणगाव व देवळाली येथे स्वातंत्र्यसंग्रामात सत्याग्रह केल्यामुळे यांना आष्टी कोर्टाने २ महिन्यांची शिक्षा व २०० रुपये दंड फर्मावला ; शिक्षा बीड व औरंगाबाद जेलमध्ये भोगली ; सुटून आल्यावर खिळद केंद्रावर काम केले.

शिवदास भागोजी (जन्म: १९२२)

मूळगाव सादोळा (ता.केज, जि.बीड) ; निजामी सत्तेविरुद्ध आंदोलनात सत्याग्रहात भाग घेतला.

शिंदे अर्जुनराव किशनराव

मूळगाव चिंचाळा (ता.माजलगाव, जि.बीड) ; शिक्षण दहावीपर्यंत ; यांनी हैदराबाद स्वातंत्र्यसंग्रामात भूमिगत राहून प्रचार केला .

शिंदे तात्याबा पाटील

जन्मगाव नाळेगाव (ता.,गेवराई जि.बीड) ; शिक्षण प्राथमिक ; ते बालमटाकळी शिबिरात आंदोलन काळात होते.

शिंदे जनार्दन किसन (जन्म: १९२३)

मूळगाव होळ (ता.केज, जि.बीड) ; शिक्षण चौथीपर्यंत ; १९४३ ते ४७ पर्यंत यांनी आर्य समाजाचे कार्य केले ; १९४७ ते ४८ निजामशाहीविरुद्ध आंदोलनात यांनी काँग्रेस पक्षातर्फे भाग घेतला ; १९४८ नंतर शेतकरी कामगार पक्षात काम केले ; १९५७ ते १९६० पर्यंत ग्रामपंचायतीचे सदस्य होते; १९६० ते १९६४

सरपंच होते ; स्वातंत्र्यसंग्रामात हे काही काळ भूमिगत होते ; तेव्हा रझाकारांनी यांचे घर लुटले.

शिंदे बाबूराव रंगनाथ (जन्म: १९१८)

जन्मगाव मानुरे (ता.पाटोदा, जि.बीड) ; शिक्षण मराठी तिसरी ; पाथर्डी व डोमरी या छावण्यांत आंदोलन काळात आश्रय घेऊन यांनी हैदराबाद स्वातंत्र्यसंग्रामात भाग घेतला.

शिंदे साहेबराव रंगनाथराव (जन्म: १९३५)

जन्मगाव लऊळ (ता.माजलगाव, जि.बीड) ; शिक्षण मराठी चौथी ; काँग्रेसपक्षात १९४६ साली बालम टाकळी येथे स्वातंत्र्यसैनिक म्हणून काम केले; जनजागृती केली; इस्टेट जप्त केली; वॉरंट निघाले; नंतर भूमिगत राहून कार्य केले.

शिंदे राम बाबूराव (जन्म: १९२२)

जन्मगाव सुलेमान देवळा (ता.आष्टी, जि.बीड) ; शिक्षण प्राथमिक ; निजाम सत्तेविरुद्ध यांनी आंदोलनात शिंदीची झाडे तोडली, चौकीवर छापे घातले, दप्तर जाळले, यामुळे मदतगार यांनी यांचे शेत व गुरेढोरे लुटली.

शेकडे दहिलाजी दशरथ (जन्म: १९२५)

मूळगाव म्हसोबाची वाडी (ता.आष्टी, जि.बीड) ; शिक्षण मराठी चौथी; स्वातंत्र्यसंग्रामात जनता जागृतीचे काम केले.

शेकडे एकनाथ रूपाजी (जन्म: १९३०)

जन्मगाव म्हसोबाची वाडी (ता.आष्टी, जि.बीड) ; शिक्षण प्राथमिक ; हैदराबाद स्वातंत्र्यसंग्रामात यांनी भाग घेतला होता.

शेकडे हिलाजी दशरथ (वय: ४६)

मूळगाव म्हसोबाची वाडी (ता.आष्टी, जि.बीड) ; शिक्षण प्राथमिक; निजाम सरकारविरुद्धी आंदोलनात यांनी भाग घेतल्यामुळे यांच्यावर वॉरंट निघाले होते.

सारडा मदनलाल मोहनलाल (जन्म: १९२४)

मूळगाव बीड (ता.जि.बीड) ; शिक्षण मिडल स्कूल ; १९४२ साली बीड येथे सत्याग्रह केला त्यासाठी त्यांना एक वर्ष सक्तमजुरी व २०० रुपये दंड अशी शिक्षा झाली ; पुढे त्यांनी मेळ्यांच्या द्वारे राजकीय प्रचार केला ; १९४७ साली सत्याग्रह केला त्यासाठी त्यांना दोन महिने सक्तमजुरीची शिक्षा झाली.

साठे मारुती रामजी (मृत्यू: १९७२)

मूळगाव सातेफळवाडी (मांगवडगाव)(ता.केज, जि.बीड) ; शिक्षण साक्षर ; १९४२ ते ४८ पर्यंत स्वातंत्र्यप्राप्तीसाठी कार्यकर्त्यांना मदत व जनजागृती केली.

साळुंके शंकर दाजीबा (देशमुख)

मूळगाव विडा (ता.केज, जि.बीड) ; हैदराबाद स्वातंत्र्यसंग्रामात कायदेभंग व सत्याग्रह केला व भूमिगत राहिले.

सासोडे जगन्नाथ नारायणराव

मूळगाव बीड (ता.जि.बीड) ; १९४८ साली यांनी बीड येथे सत्याग्रह करून सरकारविरुद्ध घोषणा दिल्या व तिरंगा झेंडा फडकवला यामुळे यांना अटक झाली ; ४ महिने कच्च्या कैदेत काढल्यावर त्यांना ९ महिने सक्तमजुरीची शिक्षा व २०० रुपये दंड बीड कोर्टाने दिली ; ती त्यांनी बीड तुरुंगात भोगली.

साळुंखे अंबादास नारायणराव (जन्म: १९१८)

मूळगाव परबगाव (ता.केज, जि.बीड) ; शिक्षण मराठी चौथी ; स्वातंत्र्यसंग्रामात यांना शिक्षा झाली.

सावळा पांडू एकनाथ (जन्म: १९१८)

जन्मगाव सांगवी पाटण (ता.आष्टी, जि.बीड) ; भूमिगत राहून यांनी करोडगिरी नाके जाळणे, पोलिस चौकी जाळणे ही कामे केली.

सावंत प्रभू गेनबा (जन्म: १९१५)

मूळगाव धारूर (ता.केज, जि.बीड) ; शिक्षा साक्षर ; १९३८ साली उस्मानाबाद येथे मिरवणूक काढून भारतीय तिरंगा ध्वज हाती घेऊन मिरवणुकीने जात असताना पकडले गेले ; यांना नळदुर्ग कोर्टासमोर उभे करण्यात आले व कोर्टाने यांना दीड वर्षांची सक्तमजुरीची शिक्षा दिली; उस्मानाबाद जेलमध्ये यांनी ती शिक्षा भोगली.

सामंत महादेव तात्या (जन्म: १९१५)

जन्मगाव वडझरी (ता.पाटोदा, जि.बीड) ; करंजी येथे शिंदीची झाडे तोडून सत्याग्रह केला; आष्टी कोर्टावर १९४७ मध्ये निजामी झेंडा काढून तेथे भारतीय तिरंगा ध्वज लावला; यामुळे कोर्टाने ३ महिने सक्तमजुरीची शिक्षा दिलेली माफी न मागता स्वीकारली.

सातपुते दगडू बापू (जन्म: १९१८)

जन्मगाव टाकळी अमीया (ता.आष्टी, जि.बीड) ; यांनी हैदराबाद स्वातंत्र्यसंग्रामात भाग घेतला होता, त्यामुळे त्यांच्यावर वॉरंट निघाले होते; ते भूमिगत झाले होते.

सानप आश्रुबा बापू (जन्म: १९१३)

मूळगाव वडझरी (ता.पाटोदा, जि.बीड) ; यांनी शिंदीची झाडे तोडली ; १९४७ साली आष्टी कोर्टावरील झेंडा पाडण्यासाठी गेलेल्या लोकात हे होते, त्यामुळे १९४७ साली कोर्टाने त्यांना २ महिने सक्तमजुरी दिली; ती त्यांनी बीड व औरंगाबाद तुरुंगात भोगली.

सानप बागुल दादाराव (जन्म: १९२०)

जन्मगाव वडझरी (ता.पाटोदा, जि.बीड) ; निजाम सरकारविरुद्ध आंदोलनात यांनी भाग घेतला ; १९४७ साली यांनी आष्टी येथे शिंदीची झाडे तोडली ; आष्टी कोर्टावर झेंडा पाडण्यासाठी गेलेल्या तुकडीत हे होते; म्हणून आष्टी कोर्टाने यांना ३ महिने सक्तमजुरीची शिक्षा व गुन्हा नाकबूल केल्यामुळे ५ दिवस उपाशी ठेवले; सदर शिक्षा दीड महिना बीड जेलमध्ये व दीड महिना औरंगाबाद जेलमध्ये भोगली; शिक्षा भोगून आल्यावर डोमरी येथील शिबिरात दाखल झाले.

सानप मारुती (जन्म: १९२१)

जन्मगाव वडझरी (ता.पाटोदा, जि.बीड) ; करंजी या गावी शिंदीची झाडे तोडण्याचा सत्याग्रह केला ; १९४७ मध्ये आष्टी कोर्टावरील झेंडा काढून तेथे तिरंगी झेंडा लावला ; ३ महिने सक्तमजुरीची शिक्षा यांना झाली ; ती माफी न मागता त्यांनी बीड व औरंगाबाद तुरुंगात भोगली.

हसेगावकर भुजंग भगवान (जन्म: १९२०)

मूळगाव बीड (ता.जि.बीड); १९४७ सालच्या स्टेट काँग्रेसच्या सत्याग्रहात भाग घेतल्यामुळे त्यांना चार महिन्यांची शिक्षा व ५० रुपये दंड झाला; पण पुढे त्यांची सुटका झाली.

हलकुडे मल्लिकार्जुन विश्वनाथ (जन्म: १९१९)

जन्मगाव रेणापूर (ता.आंबेजोगाई, जि.बीड) ; शिक्षण प्राथमिक ; १९३९ साली स्वातंत्र्यसंग्रामात भाग घेतल्यामुळे त्यांना २ वर्षांची सक्तमजुरी व २५ रुपये दंड शिक्षा झाली.

आष्टीगर राजाराम नरहरराव

जन्मगाव आष्टी (ता.आष्टी, जि.बीड); शिक्षण बी.ए.,एल.एल.बी ; विद्यार्थीदशेत असताना 'वंदे मातरम्' चळवळीत हैदराबाद येथे भाग घेतला ; १९४७ साली औरंगाबाद येथे झेंडा सत्याग्रहात भाग घेतला त्यासाठी त्यांना अटक होऊन १ वर्ष औरंगाबाद जेलमध्ये होते.

गायकवाड सोनाजी सीताराम (जन्म: १९१४)

जन्मगाव बीड (ता.जि.बीड) ; शिक्षण मराठी सातवीपर्यंत ; १९४२ ते १९४८ काळात हैदराबाद संस्थानातील बीड जिल्ह्यात निजामविरोधी चळवळीत भाग घेतला; गुप्तरीतीने खेडोपाडी पत्रके वाटणे, मिरवणुका काढणे, जाहीर सभा घेणे, जनजागृती करणे वगैरे कार्य केले.

चौरे बाबुराव रखमाजी

जन्मगाव खंडाळा (ता.जि.बीड) ; १९४७ साली हैदराबाद स्वातंत्र्यसंग्रामात यांनी भाग घेतला ; त्यामुळे अटक होऊन ३ महिने सक्तमजुरीची शिक्षा झाली.

जोशी (गोदरकर) पंडितराव रंगनाथराव

जन्मगाव अंबाजोगाई ; शिक्षण मॅट्रिक ; स्वातंत्र्यसंग्रामात १९४२ सालच्या 'चले जाव' चळवळीत सरकारी दळणवळण तोडण्याची चळवळ सुरू झाली; बीड जिल्ह्यातील काही पुढाऱ्यांना हद्दपारीची शिक्षा दिली होती त्यात जोशी यांचे नाव होते ; अंबाजोगाई येथे व्यायाम शिक्षक असताना त्यांना पकडण्यात आले ; खटला ५-६ महिने चालून निरनिराळ्या आरोपाखाली १ वर्ष व २ वर्षे अशी दोन वेळेस सक्तमजुरी शिक्षा झाली; ती एकदम एकत्र भोगावयाची होती.

ढोले भगवान दादाराव

मूळगाव चौसाळा (ता. जि.बीड) ; शिक्षण चौथी पास ; हैदराबाद स्वातंत्र्यसंग्रामात स्टेट काँग्रेसमध्ये सामील होते ; पाटोदा आणि आष्टी विभागात रझाकाराविरुद्ध लढ्यात भाग; १३५६ -५७ फसलीमध्ये सौताडा या गावी अटक व दोन वर्षे सक्तमजुरीची शिक्षा ; हैदराबाद पोलिस कारवाईनंतर सुटका.

जाधव काशिनाथ तात्याबा (जन्म: १९१९)

जन्मगाव पिंपळनेर (ता.जि.बीड) ; शिक्षण मॅट्रिक ; १९३८ पासून स्टेट काँग्रेस हैदराबाद नेत्याच्या आदेशाप्रमाणे बीड जिल्ह्यात कार्य ; १९३८-४२ या कालावधीत भूमिगत राहून खेडोपाडी सभा घेणे, पत्रके वाटणे, मिरवणुका काढणे, तिरंगी झेंडा फडकवणे, मोर्चे काढणे, अन्यायाचा प्रतिकार करणे, गावोगावी काँग्रेसच्या शाखा स्थापन करणे, सेवादल चालविणे, विविध पद्धतीने जनजागृतीचे कार्य केले ; निजामी पोलिसांनी यांना पकडण्याचा खूप प्रयत्न केला; पण त्यांना पकडू शकले नाहीत. १९४५ ते ४८ साली लढा उग्र झाला तेव्हा सशस्त्र चळवळीत भाग घेऊन सरहद्दीवर पाथर्डी, अमळनेर, डोंगर, कोणेकाव्ही, लोनरी (जिल्हा नगर) मध्ये सैनिकी शिबिरे उघडून कार्यकर्त्यांना शिक्षण देणे, शस्त्रास्त्रे गोळा करून निजामी पोलिस चौक्या उध्दवस्त करणे, जकात नाके, दप्ते जाळणे अशी क्रांतिकारक कामे केली; सरकारने पकडण्यासाठी बक्षीस जाहीर केले होते; पण

सापडले नाहीत म्हणून मालमत्ता जप्त केली.

जगताप (आवरगावकर) रामराव ज्ञानोबा (जन्म: १९२९)

जन्मगाव आवरगाव (ता.केज, जि.बीड) ; शिक्षण मॅट्रिक ; १९४६ मध्ये संस्थानी प्रजा परिषदेच्या हैदराबाद स्टेट काँग्रेसच्या स्वातंत्र्यसंग्रामात सक्रिय भाग घेऊन भरीव कार्य केले ; १९५५-५६ मध्ये गोवा विमोचन सत्याग्रहात सक्रिय भाग घेतला व भूमिगत कार्यकर्त्यांना सहकार्य केले. १९५२ मध्ये हैदराबाद विधानसभेचे सदस्य; हैदराबाद विलीनीकरण व संयुक्त महाराष्ट्राच्या स्थापनेनंतर मुंबई विधानसभेचे सभासद होते.

देशमुख लक्ष्मणराव शंकरराव (जन्म : १९३०)

जन्मगाव परळी वैजनाथ (ता.अंबाजोगाई, जि.बीड) ; शिक्षण मॅट्रिकपर्यंत; हैदराबाद सत्याग्रह व स्वातंत्र्यसंग्रामात भूमिगत राहून कार्य केले.

१९५४-५६ जिल्हा बीड काँग्रेस कमिटीचे सेक्रेटरी; १९५४-५६ परळी नगरपालिकेचे अध्यक्ष; १९६१-६५ जिल्हा बीड परिषद आरोग्य व अर्थ खात्याचे चेअरमन, १९६८ विधानपरिषदेचे सदस्य.

फुलारी गणपत कृष्णाजी

जन्मगाव पानगाव (ता.अंबाजोगाई, जि.बीड) ; स्वातंत्र्यसंग्रामात यांनी पानगाव येथील रेल्वेपूल उडविण्याच्या कामात भाग घेतला ; स्थानिक रोहिल्यांनी विरोध करण्यात भाग घेतला ; निजाम सरकारचे पकड वॉरंट होते; त्यामुळे भूमिगत कार्य केले.

मुंगीकर लक्ष्मीबाई दत्तात्रय

वास्तव्य आष्टी (ता.जि.बीड) ; यांनी महिला मंडळात स्वातंत्र्यसंग्रामाचा प्रचार केला; भूमिगतांना गुप्तपणे अन्न निवारा दिला; त्यांच्यासाठी अन्न वस्त्र गोळा केले.

मुंगीकर वल्लभ दत्तात्रय

जन्मगाव आष्टी (ता.आष्टी, जि.बीड) ; १९४७ साली स्टेट काँग्रेसतर्फे चळवळीचा

प्रचार केला व लढ्यात भाग घेतला.

गंभीर भीवा गणपती (जन्म: १९१५)

जन्मगाव वांगदरी (तालुका अंबाजोगाई, जिल्हा बीड) ; स्वातंत्र्यचळवळीत भाग घेतल्यामुळे यांना अटक होऊन ७ महिने २३ दिवसांची शिक्षा झाली. १२०० रुपये दंडही करण्यात आला.

गंगाभिशन बिहारीलाल (जन्म: १९२१)

जन्मगाव बामणी (तालुका जितूर, जिल्हा परभणी) ; शिक्षण प्राथमिक ; १९४७-४८ मध्ये हे सहायक कार्यकर्ते म्हणून काम करीत असत. यांना मारहाण झाली; गुप्त कार्य करीत जेलमध्ये गेले होते.

गंभीरे भिकू गणपती (जन्म: १९१८)

जन्मगाव वांगदरी (तालुका अंबाजोगाई, जिल्हा बीड); १९४६ साली सत्याग्रहात भाग घेतल्याबद्दल ६ महिने शिक्षा झाली व १२०० रुपये दंड वसूल केला गेला; सहा महिन्यांची शिक्षा यांनी जिल्हा तुरुंगात बीड येथे भोगली.

संदर्भ-

स्वातंत्र्य-सैनिक चरित्रकोश, महाराष्ट्र राज्य मराठवाडा विभाग'

प्रकाशन- दार्शनिका विभाग, महाराष्ट्र शासन, मुंबई

वरील स्वातंत्र्यसैनिकांशिवाय अनेक स्वातंत्र्यसैनिकांविरुद्धात खटले दाखल होऊन त्यांना शिक्षा झाल्या. पण जागेच्या मर्यादेमुळे या ग्रंथात सर्वांची नावे समाविष्ट करता आली नाहीत. अधिक नावांसाठी 'स्वातंत्र्य-सैनिक चरित्रकोश, महाराष्ट्र राज्य मराठवाडा विभाग' प्रकाशन- दार्शनिका विभाग, महाराष्ट्र शासन, मुंबई हा ग्रंथ पाहावा.

संदर्भ ग्रंथ

१. प्राचीन भारताचा सांस्कृतिक इतिहास
लेखक: पी. जी. जोशी
प्रकाशक: विद्या प्रकाशन, नागपूर
प्रथमावृत्ती: १४ जानेवारी २००३
२. इतिहास : प्राचीन काळ (खंड १)
प्रकाशक : महाराष्ट्र शासन
३. मराठी विश्वकोश, (खंड १२ ते १७)
संपादन: तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी,
४. महाराष्ट्रातील स्वातंत्र्य लढे (इ. स. १८१८ ते १८८४)
लेखक: डॉ. वि. गो. खोबरेकर
प्रकाशक: सचिव, महाराष्ट्र राज्य साहित्य
आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई
प्रथमावृत्ती: १९९४.
५. स्वातंत्र्य-सैनिक चरित्रकोश,
महाराष्ट्र राज्य, विभाग मराठवाडा,
अध्यक्ष, संपादक मंडळ दर्शनिका, प्रधान सचिव,
पर्यटन व सांस्कृतिक कार्य विभाग,
महाराष्ट्र शासन, मुंबई.
पुनर्मुद्रण आवृत्ती: २०११
६. भारतीय स्वतंत्रता संग्राम का इतिहास.
लेखक रामगोपाल, प्रकाशक: भारत बुक सेंटर, लखनऊ,
प्रथमावृत्ती: १९९६

७. १८५७ चे स्वातंत्र्यसमर,
लेखक: विनायक दामोदर सावरकर
प्रकाशक: ग्राहक हित प्रकाशन, पुणे.
सवलत आवृत्ती प्रकाशन: २४ मे २००८
८. निझामविरोधी आंदोलन: मराठवाडा व तेलंगणच्या कम्युनिस्टांचा
शौर्यशाली लढा,
प्रस्तावना: अनंत नागापूरकर,
प्रस्तावना पृष्ठ-२. लेखक: कॉ. गोपाळ कुर्तडीकर
प्रकाशक: लोकवाङ्मय गृह, मुंबई-२५
प्रथमावृत्ती: १७ सप्टेंबर २०००
९. हैदराबादचा स्वातंत्र्यसंग्राम आणि मराठवाडा.
लेखक: अनंत भालेराव
प्रकाशक: मौज प्रकाशन गृह, गिरगाव, मुंबई.
प्रथमावृत्ती: १७ सप्टेंबर १९८७
१०. हैदराबाद स्वातंत्र्यलढ्यातील अज्ञात हुतात्मे
लेखक: डॉ. सतीश साळुंके.
प्रकाशक: परिवर्तन प्रकाशन, बीड
प्रथमावृत्ती: २६ जानेवारी २०१३
११. हैद्राबाद वन्हाड मुक्तिसंग्राम
लेखक: द. ग. देशपांडे (जाफराबादकर)
प्रकाशक: नवभारत प्रकाशन संस्था, प्रभाकर देसाई,
गिरगाव, मुंबई.
प्रकाशन: जानेवारी, १९८७
१२. हैदराबाद मुक्तिलढा आणि मराठवाडा, (कॉफी टेबलबुक)
प्रकाशक: दैनिक दिव्य मराठी.
प्रकाशन वर्ष: २०११
१३. हैदराबाद का मुक्तिसंग्राम कुछ अज्ञात पृष्ठ
लेखक: आचार्य खंडेराव कुलकर्णी

प्रकाशक: भारतीय विचार साधना, पुणे,
प्रथमावृत्ती: उल्लेख नाही.

१४. हैदराबाद: विमोचन आणि विसर्जन
लेखक: नरहर कुरुंदकर
प्रकाशक: रजत प्रकाशन, औरंगाबाद
द्वितीय आवृत्ती: १९९८

१५. हैद्राबादचा मुक्तिसंग्राम आणि आम्ही
लेखक- श्रीनिवास खोत, दिंगबर विधे,
प्रकाशक: साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद

१६. हैद्राबाद मुक्तिसंग्राम आणि गोविंदभाई श्रॉफ.
लेखक: डॉ. शाम कदम, प्रकाशक: चिन्मय प्रकाशन, औरंगाबाद .
प्रथमावृत्ती: ५ ऑगस्ट २००९

१७. हैदराबाद स्वातंत्र्यसंग्रामाच्या आठवणी.
लेखक: स्वामी रामानंद तीर्थ
प्रकाशक: स्वामी रामानंद तीर्थ स्मारक समिती, हैदराबाद.
द्वितीय आवृत्ती: १९९८

१८. हैदराबादचा स्वातंत्र्यसंग्राम
लेखक: ना. य. डोळे
प्रकाशक: ग्रंथाली प्रकाशन, दादर (पश्चिम), मुंबई.
प्रथमावृत्ती: १८ सप्टेंबर १९९८

१९. हैदराबाद स्वातंत्र्यसंग्राम, लेखक: शंकरभाई पटेल, प्रकाशक: सचिव,
महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई द्वितीय आवृत्ती: १९९३

२०. हैदराबाद स्वातंत्र्यसंग्राम
लेखक: वसंत पोतदार
प्रकाशक: विद्याभारती प्रकाशन, लातूर.
तृतीय आवृत्ती: २००६

२१. संघर्ष.
(आ. कृ. वाघमारे यांच्या अग्रलेखांचा संग्रह)
खंड दुसरा (१९४८ ते १९५६)
संपादक: स. मा. गर्गे.
संपादक: प्रभाकर भालचंद्र भालेराव,
चिटणीस- आ. कृ. वाघमारे स्मृति-समिती, औरंगाबाद.
प्रथमावृत्ती: १ डिसेंबर १९८१
२२. क्रांतीपर्व,
लेखक: शांतिलाल भंडारी,
सुमेरू प्रकाशन, डोंबिवली (पूर्व) मुंबई.
प्रथमावृत्ती: २६ जानेवारी २००२
२३. काळाच्या पडद्याआड, खंड-२
लेखक: शंकरराव येवले
२४. निजामी तुरुंगातील यमपुरी.
स्टेट काँग्रेसची पुस्तिका
२५. कर्मयोगी संन्यासी.
लेखक: नरेन्द्र चपळगावकर, मौज प्रकाशन, मुंबई.
प्रथमावृत्ती: १७ सप्टेंबर १९९९
२६. मुक्तिदाता, लेखक: कमलाकर राऊत.
प्रकाशक: सुमेरू प्रकाशन
डोंबिवली (पूर्व) मुंबई
द्वितीय आवृत्ती: १७ सप्टेंबर २००८
२७. सन्यस्त स्वातंत्र्य सेनानी पू. स्वामी रामानंद तीर्थ.
लेखक: डॉ. तारा परांजपे,
प्रकाशक: निर्मल प्रकाशन, नांदेड.
द्वितीय आवृत्ती: १७ सप्टेंबर १९९८
२८. स्वामी रामानंद तीर्थ यांची दैनंदिनी,

संपादक: प्रा. वि. पां. देऊळगावकर,
प्रकाशक: सचिव, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ,
मुंबई. प्रथमावृत्ती: सप्टेंबर २००१

२९. गोविंदभाई श्रॉफ गौरव ग्रंथ,
प्रकाशक/संपादन: दिनकर बोरीकर,
गोविंदभाई श्रॉफ गौरव ग्रंथ समिती, औरंगाबाद.
प्रकाशन दिनांक: १८ जानेवारी १९९२
३०. मराठवाडा : एक शोध.
लेखक: डॉ. अरुणचंद्र पाठक.
प्रकाशक: सुमेरू प्रकाशन, डोंबिवली (पूर्व)
प्रथमावृत्ती: डिसेंबर, २००९
३१. बीड जिल्ह्यातील स्वातंत्र्यलढा
लेखक: श्रीनिवास खोत, दिगंबर विधे.
प्रकाशक: ऑगस्ट क्रांती सुवर्णमहोत्सव समिती, मुंबई.
संयोजक- बाळासाहेब भारदे. प्रथमावृत्ती: उल्लेख नाही
३२. बिंदुसरेचं पाणी
प्रकाशक: डॉ. शेषराव साळुंके,
अध्यक्ष, कॉ. काशीनाथराव जाधव गौरव समिती.
संपादक: कॉ. मनोहर टाकसाळ, ज्ञानोबा नाईकवाडे.
प्रकाशन दिनांक: ८ मे १९८३
३३. क्रांतीकडून शांतीकडे.
लेखक: स्वामी निष्काम भारती (रतनलाल कोटेचा)
प्रकाशक: शिरीष कोटेचा, पुणे.
प्रथमावृत्ती: १५ ऑगस्ट २००५
३४. घडून गेलेली गोष्ट
लेखक: पुरुषोत्तम नारायण चपळगावकर
श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे.
प्रथमावृत्ती: १४ नोव्हेंबर १९९२

३५. स्वातंत्र्य-संग्राम
लेखक/ प्रकाशक: मोरेश्वर त्र्यंबक जोशी.
प्रथमावृत्ती: १९८४
३६. बादळातील दिवा माधवराव सवाई.
लेखक: रामराव सवाई,
प्रकाशक: अनुराधा प्रकाशन, पैठण.
प्रथमावृत्ती: १५ ऑगस्ट २००६
३७. बीड जिल्ह्यातील शिलालेख आणि ताम्रपट
लेखक: डॉ. सतीश साळुंके
प्रकाशक: सौ.सुधा साळुंके, बीड जिल्हा इतिहास परिषद, बीड
प्रथमावृत्ती: २९ जानेवारी २०१३
३८. मराठवाडा मुक्तिसंग्रामातील सैनिक: विठ्ठलराव काटकर
लेखक: रामराव सवाई
अनुराधा प्रकाशन, पैठण
प्रथमावृत्ती: उल्लेख नाही
३९. वामननामा
लेखक: अॅड. दा.आ. राजेशिर्के
प्रकाशक: विमल प्रकाशन, पुणे.
प्रथमावृत्ती: मे २००४
४०. शतकाची शिंदोरी
साहेबराव थोरवे गौरवग्रंथ
४१. मोतीलालजी मंत्री, पुरुषोत्तमराव चपळगावकर
व रामलिंग स्वामी यांच्या अमृत महोत्सवी सत्कारानिमित्ताने
प्रकाशित माहिती पत्रिका
प्रकाशक: पंडितराव शिवाजीराव देशपांडे (परळीकर)

४२. बालाघाट
मा. रामराव आवरगावकर गौरवग्रंथ
प्रकाशक: श्री. मधुकरराव मुळे,
कार्याध्यक्ष, मा. रामराव आवरगावकर अमृत महोत्सव समिती.
प्रकाशन दिनांक: ८ ऑगस्ट २००४
- ४३ बीड जिल्ह्याचा प्राचीन व मध्ययुगीन इतिहास
लेखक: डॉ. सतीश साळुंके.
प्रकाशक: परिवर्तन प्रकाशन, बीड
प्रथमावृत्ती: मे २३.२.२०११
४४. Gazetteer of India, Maharashtra State,
Bhir District
४५. Historical Geography of Maharashtra & Goa
Dr. H. S. Thosar.
Published by
The Epigraphical Society of India,
Mysore-570001
First Edition: 2004
४६. Aithchison, Treaties Engagement and Sanads, Vol.VII
४७. Burton, A History of the Hyderabad Contingent
४८. Aninferno of Terror & Atrocities, PP. 29-30
Publisher:State Congress of Hyderabad

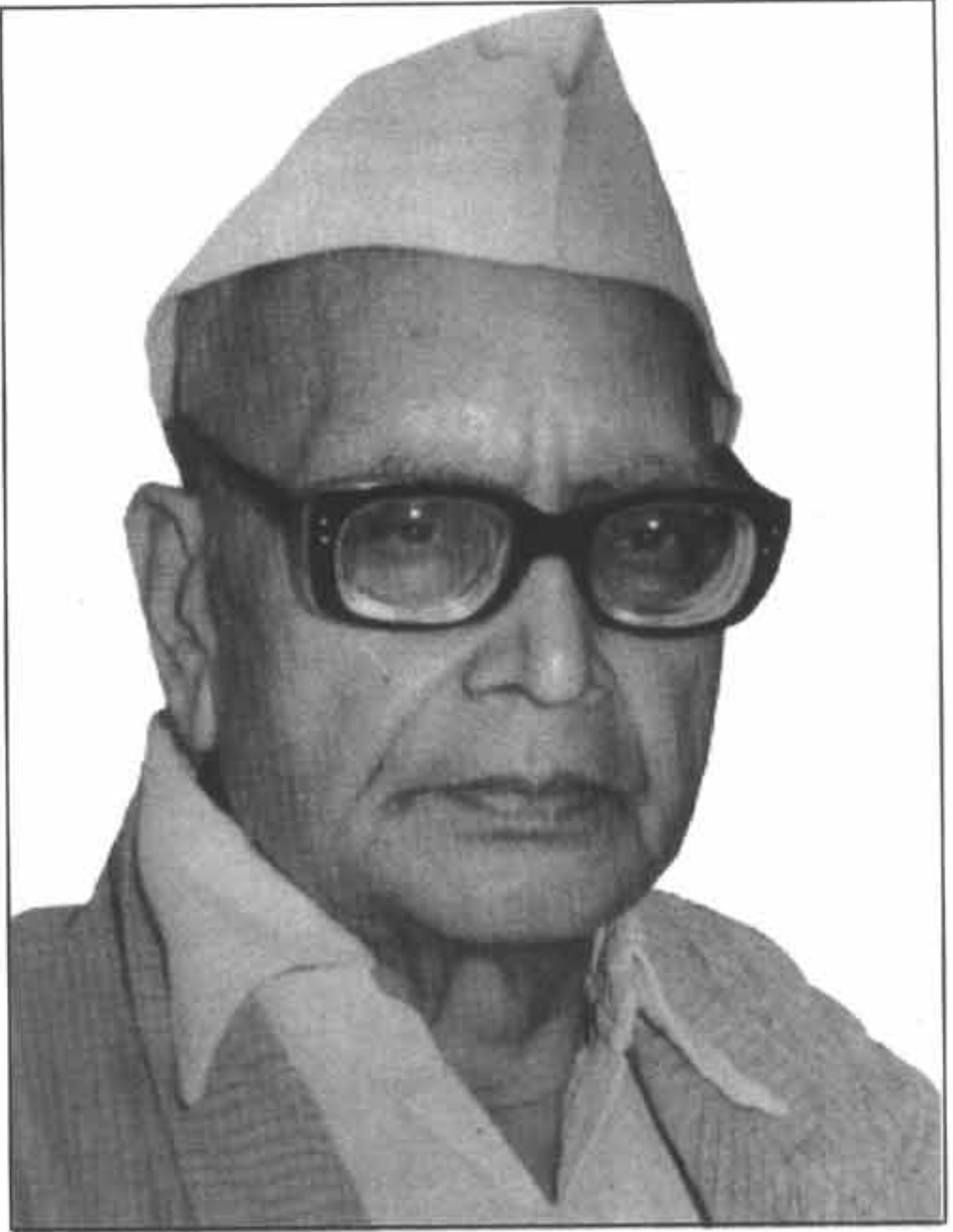
अन्य संदर्भ साधने

१. मुलाखती
२. विनयादित्त याचा जेजुरी ताम्रपट. संपादन: श्री. डी. आर. भांडारकर
३. चौऱ्यांशी शिलालेख, विठ्ठल मंदिर, पंढरपूर
४. सिंघणदेव यादव (दुसरा) याचा नागनाथ मंदिर,
पाली (ता.जि.बीड) शिलालेख. संपादन: डॉ. ब्रह्मानंद देशपांडे

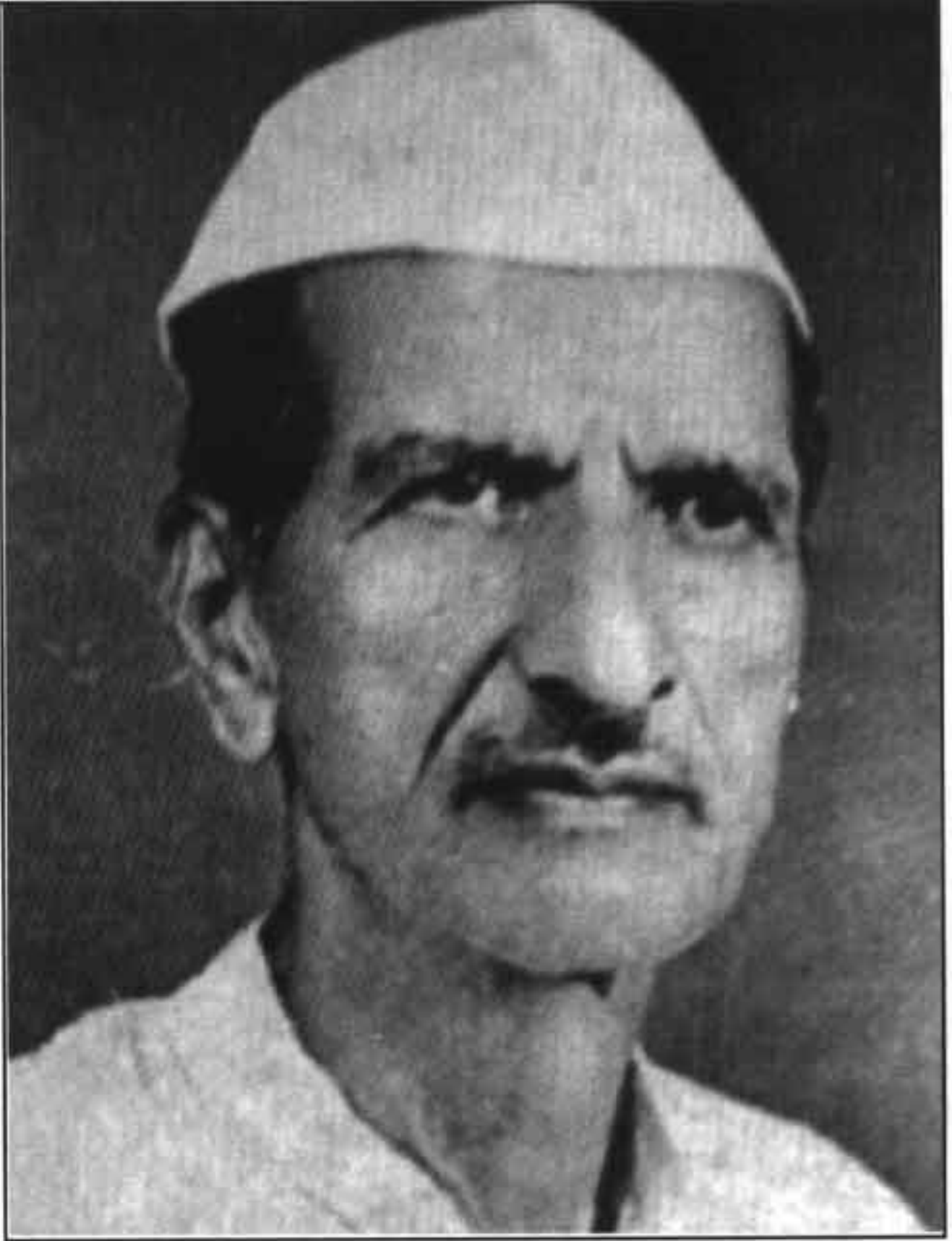
५. माधवराव सवाई यांची वैयक्तिक डायरी
५. Poona Residency Correspondence,
Vol. XIII
६. Parliamentary Papers No. 51-54
७. Aithchison, Vol. IX,
८. D C R Ahmednagar Inward Letter 2111 of
29th Oct.1824; 2035 Of 19th August
824; 2208 of 8th Feb. 1824
९. Blacker, A Merroir of the Operations of the
British Army in india during the Maratha
war of 1857, 1818 & 1819, PP. 480-443.
१०. P.D. 1857, Vol. 25, PP. 255-60, 263-267,
Freedom Struggle in Hyderabad Vol.II,
Out-break of Aurangabad in June, 1857.
११. Letter dated 22nd June 1899, from A.C. Hakin, Esq, ; C.I.F
Inspector-General of Police and Jails, H. H. the Nizam's Dominions,
Hyderabad, to the Inspector- General of Police, Bombay C.P., N.W.P.,
Panjab and Madras. General Suprintendent, Thagi & Dakaiti,
Simla, First Asst. Resident, Hyderabad through the Secretary to the
Govt. of H.H. The Nizam;s Police Department.
१२. Statement of Javantia, son of Shajee of Dewgaon, in custody
(From the File of Baba from Central Records Office, Govt. of
Hyderabad, Hyderabad Deccan)

हैदराबाद स्वातंत्र्यसंग्रामाचे प्रणेते परमपुज्य स्वामी रामानंद तीर्थ

हैदराबाद स्वातंत्र्यसंग्रामाचे नेते श्री. गोविंदभाई श्रॉफ

हैदराबाद स्वातंत्र्यसंग्रामाचे नेते श्री. बाबासाहेब परांजपे

श्री. अनंत भालेराव

श्री. आ. कृ. वाघमारे

श्री. बेथुजी गुरुजी

श्री. ग.धो. देशपांड

डॉ. जीवनराव देशपांडे

श्री.माणिकलालजी कोटेचा

श्री.काशीनाथ सिताराम मुकदम

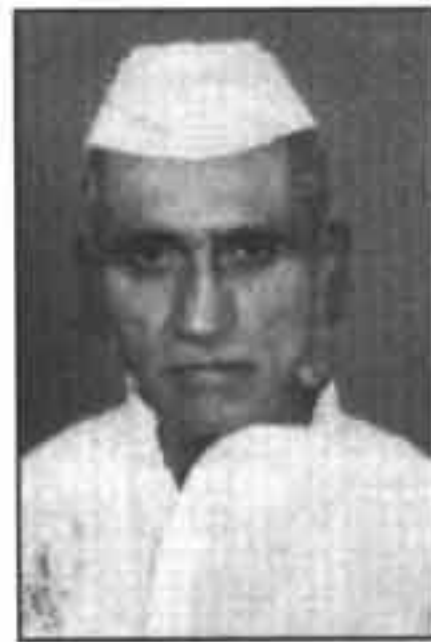
श्री. बसलिंगआप्पा भुजबळ

तुकाराम दाजीबा नलवडे

श्री.किसनराव बाग्नस

श्री.कान्होबा सुतनासे

श्री.बुधाजी कैवाडे

श्री.आसाराम बनसोडे

श्री.दशरध शंकर शेनगूडे

सिकंदराबाद येथील एका जाहीर सभेत पंडित नेहरू, स्वामी रामानंद तीर्थ व दिगंबरराव बिंदू.

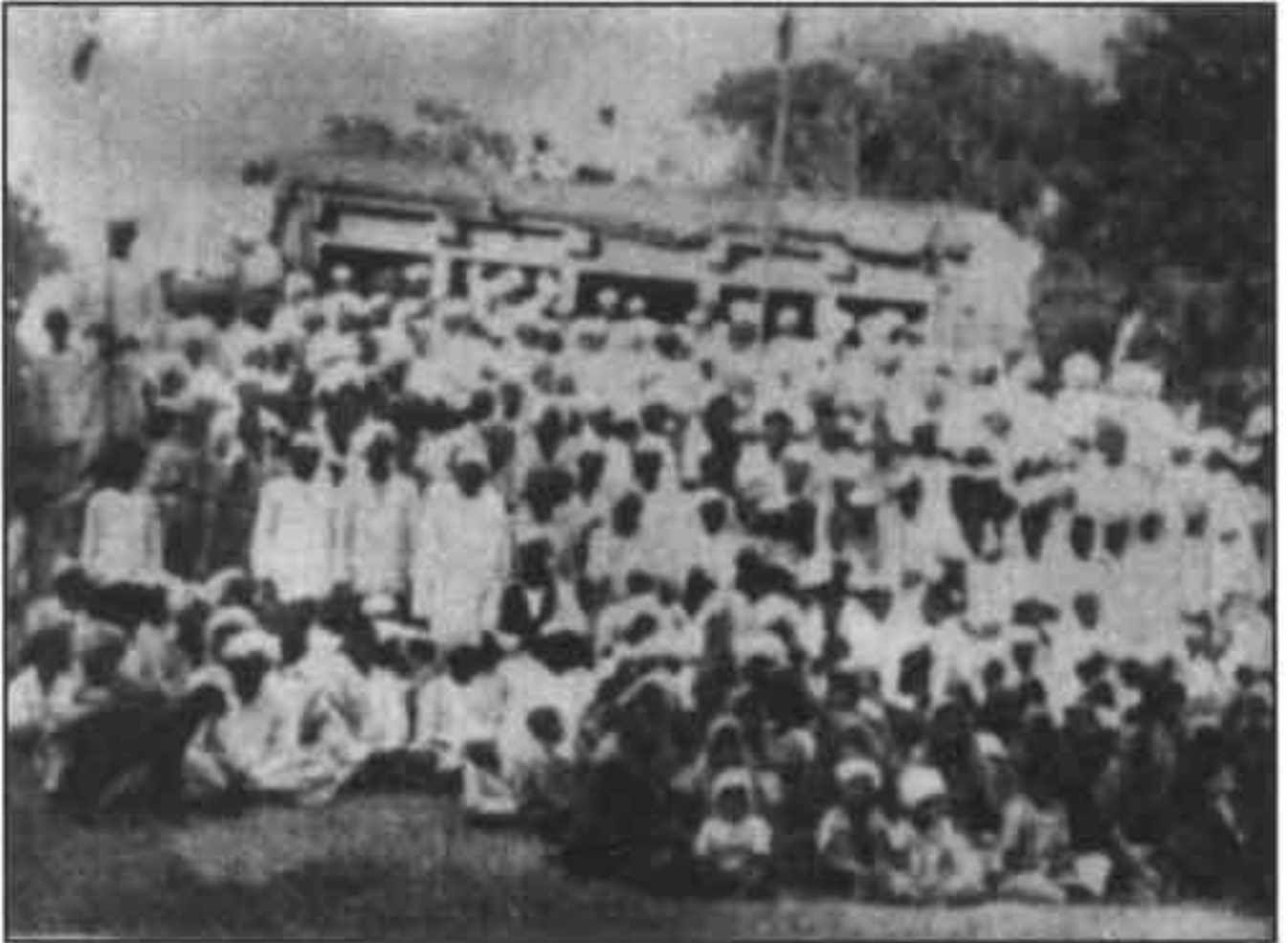
हैदराबाद राज्याचे पहिले लोकनियुक्त मुख्यमंत्री बी. रामकृष्णराव यांच्या शपथविधीचे छायाचित्र.

श्री. पुरुषोत्तमराव चपळगावकर यांचा सत्कार करताना बाबासाहेब परांजपे.

हैदराबाद संस्थान स्वतंत्र झाल्यावर काशिनाथराव जाधव यांच्या खेड्यापाड्यातून सभा झाल्या. वेलतूरी येथे झालेल्या सभेनंतरचे छायाचित्र.

हैदराबाद संस्थानचा ध्वज. ध्वजाचा रंग पिवळा असून त्यावर काळ्या रंगाचे वर व खाली तीन रेषांचा समूह असलेले दोन पट्टे आहेत. मजकुरासाठी लाल रंग वापरला गेला.

हैदराबाद संस्थानच्या राजमुद्रा

हैदराबाद संस्थानची नाणी

रझाकारी फौजेची सशस्त्र तुकडी

ऑपरेशन पोलोनंतर निजाम भारताला शरण आला. भारताचे तत्कालीन गृहमंत्री सरदार
वल्लभभाई पटेल आणि सातवा निजाम उस्मानअली.

हैदराबाद संस्थान स्वतंत्र झाल्यानंतर घेतलेले छायाचित्र. मध्यभागी के.एम. मुन्शी दिसत
असून त्यांच्या डाव्या बाजूला स्वामी रामानंद तीर्थ तर उजव्या बाजूला भारतीय सैन्याचे
प्रमुख जयंत नाथ चौधरी दिसत आहेत. सोबत अन्य सैनिक अधिकारी.

